

Ö M E R T U K U

KÜRDİSTAN'DA TÜRK ENDÜSTRİSİ

G E L İ Ő İ M V E

S Ö M Ü R Ü

ÖMER TUKU

KÜRDİSTAN'DA TÜRK ENDÜSTRİSİ

© Bu Kitabın Yayın Hakları
Doz Basım ve Yayıncılık
LTD. ŞTİ.'nindir.

DOZ YAYINLARI : 12

Araştırma - İnceleme Dizisi : 3

Birinci Baskı : Kasım 1991, İstanbul
Dizgi : Sımko 518 39 42
Montaj : Kenan Çalıkoğlu
Kapak Tasarım : Ceren İncesu
Baskı : Baran Ofset
Kapak Baskı : Aydınlar Matbaası

DOZ BASIM ve YAYINCILIK LTD. ŞTİ.
Nakilbent Sok. No : 49 Kat : 2 D. 3
34400 Sultanahmet - İstanbul
Telefax : 517 13 78

ÖMER TUKU

KÜRDİSTAN'DA

TÜRK

ENDÜSTRİSİ

İÇİNDEKİLER

Önsöz	10
Tablo Dizini	11
Kısaltmalar	16

KÜRDİSTAN'DA TÜRK ENDÜSTRİSİ Gelişim ve Sömürü

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	17
-------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

MADEN ENDÜSTRİSİ	19
I. Madenlerin Arama ve Çıkarılmasına İlişkin Yasal Düzenlemeler	19
II. Maden Üretimi	22
1. Kömürler	22
2. Metal Madenler	23
3. Metal Dışı Madenler	26
III. Maden Endüstrisinde İstihdam, İşyerleri Sayısı, Mülkiyet İlişkileri	27
1. İstihdam ve İşyeri Sayısı	27
2. Mülkiyet İlişkileri Üzerine	28
IV. Sonuç	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELEKTRİK ENERJİSİ ENDÜSTRİSİ	33
I. Elektrik Enerjisi Üretiminin Gelişimi	33
II. Elektrik Enerjisinin Bugünkü Üretimi, Dağılımı ve Tüketimi Üzerine	36
1. Üretim ve İstihdam	36
2. Dağıtım ve Tüketim	41
III. Sonuç	44

DÜRDÜNCÜ BÖLÜM

PETROL ENDÜSTRİSİ	45
I. Yasal Düzenlemeler	45
II. Petrol Üretimi ve Şirketler Arasındaki Dağılımı	46
III. Petrolün Rafine Edilmesi	51
IV. Petrolün Türk Ekonomisi İçin Önemi	52
V. Özet ve Sonuç	55

BEŞİNCİ BÖLÜM

GIDA, İÇKİ VE TÜTÜN ENDÜSTRİSİ	57
I. 1920-1989 Yılları Arasında Gıda, İçki ve Tütün Endüstrisinde İşyerleri ve İstihdamın Bölgesel Dağılımı	57
1. 1923-1950 Arasındaki Durum	58
2. 1950-1989 Arasındaki Durum	60
II. Gıda Endüstrisinin Alt Dalları	61
1. Mezbaha Ürünleri Endüstrisi	62
2. Şeker Fabrikaları	65
3. Yem Fabrikaları	69
4. Süt İşleme ve Yağ Endüstrisi	71
5. Un ve Unlu Ürünler Endüstrisi	74
6. Tuzlalar	78
7. Diğer Gıda Ürünleri Endüstrisi	79
III. Alkollü ve Alkolsüz İçki Endüstrisi	79
IV. Tütün İşleme Endüstrisi	83
V. Gıda, İçki ve Tütün Endüstrisinin Yapısı	86
VI. Özet ve Sonuç	89

ALTINCI BÖLÜM

DOKUMA, GİYİM ÜRÜNLERİ VE DERİ ENDÜSTRİSİ 93

- I. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi 93
- II. Cumhuriyet Döneminde Dokuma Endüstrisi 95
  - 1. 1923-1962 Dönemi 95
  - 2. Planlı Dönem 99
    - a) 1960 ve 1970'li Yıllarda Küçük Dokuma Endüstrisi 99
    - b) 1980'li Yıllarda Küçük Dokuma Endüstrisi 101
    - c) Küçük Dokuma Endüstrisinin Yapısal Gelişimi 104
  - 3. Büyük Özel Sektör İşletmelerinin Durumu 105
  - 4. Dokuma, Giyim ve Deri Endüstrisinde Devlet İşletmeleri 108
- III. Sonuç 113

YEDİNCİ BÖLÜM

ORMAN VE MOBİLYA ENDÜSTRİSİ 115

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KAĞIT-KAĞIT ÜRÜNLERİ VE BASIM ENDÜSTRİSİ 121

DOKUZUNCU BÖLÜM

KİMYA ENDÜSTRİSİ 125

- I. Kimya Endüstrisinin Yapısal Gelişimi 125
- II. Kimya Endüstrisinin Kürdistan'daki Bölgesel Dağılımı ve Gelişimi 127
- III. Özet ve Sonuç 133

ONUNCU BÖLÜM

TAŞ VE TOPRAĞA DAYALI ENDÜSTRİ VE İNŞAAT 135

- I. Taş ve Toprağa Dayalı Endüstri 135
  - 1. Çimento Endüstrisi 135

2. Kiremit-Tuğla, Keramik ve Metal Dışı Ürünler (Çini Porselen ve Diğer Endüstri)	140
II. İnşaat Endüstrisi	145
III. Özet ve Sonuç	148

ONBİRİNCİ BÖLÜM

METAL ENDÜSTRİSİ	151
I. Küçük Metal Eşya, Ana Metal ve Makina İşletmeleri	151
1. Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki Durum Üzerine	151
2. 1930-1970 Yılları Arasındaki Durum Üzerine	152
3. Üretim Dokusunun Yapısal Değişimi Üzerine	154
II. Büyük Metal Eşya ve Makina Endüstrisi	155
1. Özel Sektör İşletmeleri	155
2. Devlet Sektörü Tesisleri	156
III. Metal Endüstrisinde Çalışanların Sayısı	160
IV. Özet ve Sonuç	161

ONİKİNCİ BÖLÜM

İMALAT ENDÜSTRİSİNİN YAPISAL GELİŞİMİ VE TUM ENDÜSTRİDE ÇALIŞANLAR	163
I. İmalat Endüstrisinde İşyerleri, İstihdam, Sektörel Dağılım ve Üretim Yapısı	163
1. Küçük İmalat Endüstrisi	164
2. Büyük İmalat Endüstrisi	166
II. Tüm Endüstride Çalışanlar	170
III. EK TABLOLAR	173

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜRDİSTAN'DA SÖMÜRÜ VE TÜRKİYE'YE KAYNAK AKTARMA MEKANİZMASININ KISA BİR ANALİZİ	181
I. Türk Ekonomik Politikasının Amacı: Modern Bir Endüstri Burjuvazi si Yaratmak	181
II. Sermaye Birikimi ve Kaynak Aktarımı İçin İşleyen Bir İnfrastrüktürün (altyapı) Yapımı Üzerine	184
III. Teşvikler ve Yatırımlar Politikası Üzerine	185

1. Yatırım ve Teşvik Kavramları	186
2. Yatırımların Bölgesel Dağılımı	186
3. Teşviklerin Bölgesel Dağılımı	189
IV. Ucuz Girdi, Ortaklıklar Vasıtasıyla Kaynak Aktarımı Üzerine	192
V. "Emperyalizmin" Payı Üzerine	195
VI. Sonuç	195

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK-POLİTİK SONUÇLAR	197
KAYNAKÇA	205
DİPNOTLAR	209

ÖNSÖZ

Araştırma konusu kendi alanında ilk sayılır ve ben bu çorak tarlayı değerlendirmeye çalıştım. Araştırmaya başlarken hiçbir tezin doğruluğunu göstermek için kanıt aramaya çalışmadım, önce verileri toplayıp sonra da analiz ederek doğruyu aradım.

Doğruyu arama, Cumhuriyet dönemindeki tüm verilerin yanısıra, yer yer Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait verileri de inceleyip değerlendirmeyi zorunlu laştırdı. Önce sadece endüstrinin günümüzdeki yapısını incelemeyi, doğrusu uzun bir makale yazmayı planlamıştım.

Sonuç ortada ve araştırma, bugüne dek alışık olmadığımız, kendim de dahil, ekonomik-politik sonuçlar ortaya çıkardı ve bugüne dek gözlem sonucu doğru görünen pek çok şeyin yanlış olduğunu gözler önüne serdi. Kürt politikası, böylece gözlem düzeyinden kurtarılıp maddi bir zemine dayandırılarak bir teorik çerçeveye sahip olma olanağına kavuştu.

Kürt politikasının net ve maddi bir zeminde kalması için bilimsel araştırmaların sürekli olarak yapılması ve yeni gelişmelerin sonuçlarının saptanması gereklidir, çünkü toplumsal yaşam statik değil, dinamiktir.

Bu araştırmanın yapılması sırasında arkadaşım Sait Aydoğmuş'un bana çok yardımları oldu. Kardeşim Ali Tuku ile tüm konuları tartıştım. O, araştırmayı okudu, eleştirdi ve öneriler yaptı. Kendisine teşekkür ediyorum. Araştırma çalışmaları boyunca Kızlarım *Medya* ve *Rojin* beni anlamaya çalıştılar, yemek yememi ve kahve içip enerji toplamamı bana düzenli hatırlatmaktan yorulmadılar. Araştırmamı bu iki "arika"ıma sunuyorum.

Bu araştırmamın ilk basımının Avrupa'da yapılması planlanmıştı. Değişik nedenlerden dolayı Avrupa baskısı gerçekleşmedi. Şerafettin Elçi, Zeruh Vakıf Ahmetoğlu ve Bayram Ayaz'ın bana yardımları oldu. DOZ Yayınları çalışanları da kitabın bir an önce çıkması için çok çalıştılar. Kendilerine teşekkür ediyorum.

Ömer TUKU
Köln, Mart 1990

TABLÖLAR DİZİNİ

III. BÖLÜM

- TABLO 1- 1971'de İmalat Endüstrisinde Satın Alınan, İşyerinde Üretilen Elektrik Enerjisi, Dışarıya Satılan veya Bağlı Birimlere Verilen Elektrik, Elektrik Motor ve Jeneratörlerinin Toplam Gücü.
- TABLO 2- Kürdistan'da Ekonomik Su Gücünün Akarsu Havzalarına Göre Dağılımı.
- TABLO 3- Hidroelektrik ve Termik Santrallerin Adı, Bulunduğu İl, Bağlı Olduğu Firma, Hizmete Girdiği Yıl, Toplam Kurulu Güç, Yıllık Kapasite, 1981-85'deki Fiili Üretim ve İstihdam.
- TABLO 4- Elektrik Tüketiminin Türkiye ve Kürdistan'daki Dağılımı (1974-75-76) Tüketim: Milyon Kwh
- TABLO 5- 1980'de Elektrikli ve Elektriksiz Köy Sayısı.

IV. BÖLÜM

- TABLO 1- Yıllara Göre Petrol Sektöründeki Şirket Sayısı(1960-1982)
- TABLO 2- Ham Petrol Ürcümi ve Firmalar Arasındaki Dağılımı
- TABLO 3- Petrol Sahaları ve İşletmeciler Firmaları.
- TABLO 4- Shell ve TPAO'nun Diyarbakır'daki, Ersan ve Mobil'in Siirt'teki Petrol Ürcümü
- TABLO 5- Batman Rafinerisinin Ham Petrol İşleme Kapasitesi ve Rafineri'de İşlenen Petrolün Türkiye Toplamına Oranı ve İşlem Sonucu Sağlanan Petrol Ürcünleri
- TABLO 6- Yıllara Göre Yerli ve İthal Petrolün Tüketimdeki Payları ve Bunların Değerlerinin İhracatla Sağlanan Dövizlerden Aldıkları Pay.
- TABLO 7- 1985'te Ham Petrolün Çıkarılmasında İşyerleri, Çalışanlar, Ödenciler Maaş ve Ücretler ile Sosyal Yardımlar, Yıl İçinde Satın Alınan Malzeme, Satın Alınan Sabit Kıymetler ve Yıllık Satışlar

V. BÖLÜM

- TABLO 1- 1927'de Tarıma Dayalı (Ziraat, Balıkçılık, Av) Endüstride İstihdam, İşyeri Sayısı ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğünün İllere Göre Dağılımı
- TABLO 2- İllere Göre Et Kombinalarında İstihdam, Yıllık Kapasite, Yıllık Fiili Üretim ve Üretime Başladığı Yıl
- TABLO 3- 1971'de, İllere Göre Şeker Fabrikalarında İşyeri Sayıları, Ücretle Çalışanlar Ortalaması, Çalışanlar Ortalaması, Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler, Çevirici Güç, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler, Girdi, Çıktı ve Katma Değer.
- TABLO 4- 1980'de İllere Göre Şeker Fabrikaları, Çalışanlar Sayısı, Üretim Kapasitesi ve Yıllık Üretim.
- TABLO 5- 1980'de İllere Göre Devlet ve Özel Sektöre Ait Yem Fabrikalarının Sayısı, İstihdam, Yıllık Kapasite, Yıllık Fiili Üretim ve Üretime Başladıkları Yıl
- TABLO 6- 1980'de İllere Göre Süt İşleme ve Yağ Fabrikalarının İstihdam, Yıllık Toplam Kapasite, Fiili Üretim ve Üretime Başladığı Yıl (Devlet Sektörü)
- TABLO 7- 1981'de Köylerde Bulunan Motorlu Değirmen, Su ve Yel Değirmenleri ile Fırın Sayısı.
- TABLO 8- İllere Göre Büyük Un ve Makarna Fabrikalarının Sayısı, İstihdam Yıllık Kapasiteleri, Üretime Başladıkları Yıl (1980-1983)
- TABLO 9- 1980'de Tekele Bağlı Tuzlalar, İstihdam, Yıllık Kapasite ve Fiili Üretim
- TABLO 10- 1980'de İllere Göre Devlete Ait İçki Fabrikaları, İstihdam, Yıllık Toplam Kapasite, Üretim ve Üretime Başladığı Yıl.
- TABLO 11- 1971'de İllere Göre Tekel İçki Fabrikaları, Ücretle Çalışanlar Ortalaması, Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler, Gayri Safi İlaveler, Girdi, Çıktı ve Katma Değer
- TABLO 12- Tekel'in Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Evleri, İstihdam, Yıllık Toplam Kapasite (1980-1984).
- TABLO 13- 1971 ve 1983'te Büyük Gıda İçki ve Tütün Endüstrisinde İşyeri Sayısı, Ücretle Çalışanlar Ortalaması, Çalışanlar Ortalaması, Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler, Çevirici Güç, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler, Girdi, Çıktı ve Katma Değer.

VI. BÖLÜM

- TABLO 1- 1927 Yılında Dokuma Endüstrisinde İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü
- TABLO 2- 1963'te İllere Göre Dokuma Giyim Eşyası ile Deri Endüstrisinde İşyerleri ve İstihdam (Özel Sektör)
- TABLO 3- 1980'de İllere Göre Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Endüstrisinde Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü (Özel Sektöre Ait Küçük İmalat)
- TABLO 4- 1927, 1963 ve 1980'de, Özel Sektöre Ait Dokuma Giyim Eşyası ve Deri Endüstrisinde İşyeri ve İstihdam (Küçük İmalat)
- TABLO 5- İllere Göre Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Endüstrisinde İşyerleri, İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü (Antep Hariç).
- TABLO 6- İllere Göre Sünerbank Fabrika Sayısı, İstihdam, Toplam Kapasite, Fiili Üretim ve Üretime Geçiş Yılı
- TABLO 7- 1963, 1971 ve 1983'te Dokuma Giyim Eşyası ve Deri Endüstrisinde İşyeri Sayısı, Ücretle Çalışanlar Ortalaması Çalışanlar Ortalaması, Ücretle çalışanlara Yapılan Ödemeler, Çevirici Güç, Stok Değişimleri, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaçlar, Girdi, Çıktı ve Katma Değer (Devlet Sektörü)

VII. BÖLÜM

- TABLO 1- 1927,1963 ve 1980'de Orman Ürünleri ve Mobilya Endüstrisinde İşyeri, İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü
- TABLO 2- 1980'de Erzurum, Elazığ ve Maraş Orman İşletmelerinde İstihdam ve Üretim

VIII. BÖLÜM

- TABLO 1- 1927, 1963 ve 1980'de Kağıt-Kağıt Ürünleri ve Basım Endüstrisinde İşyeri Sayısı, İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü.
- TABLO 2- 1980'de Kağıt - Kağıt Ürünleri Endüstrisinde İşyeri Sayısı,İstihdam, Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü ve Toplam Sermaye.

IX. BÖLÜM

- TABLO 1- 1927,1963 ve 1980'de Kimya sektöründe, İşyeri Sayısı, İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü (Petrol Hariç)
- TABLO 2- 1980'de Erzurum, Elazığ ve Malatya'daki Bazı Kimya Tesislerinin Özellikleri
- TABLO 3- 1971 ve 1980'de Antep Kimya Sanayiinde İşyeri Sayıları, Ücretle

Çalışanlar Ortalaması, Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Ödemeler, Girdi, Çıktı ve Katma Değer.

TABLO 4- 1980'de İllere Göre Kimya ve Plastik Ürünleri Endüstrisinde İşyeri Sayıları, İstihdam, Çalışanlara Göre Büyüklüğü ve Toplam Sermaye (Özel Sektör)

TABLO 5- 1983'te İllere Göre Kimya Endüstrisinde İşyeri Sayısı, Ücretle Çalışanlar Ortalaması, Çalışanlar Ortalaması, Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler, Çev. Güç, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Ödemeler, Girdi, Çıktı, Katma Değer.

X. BÖLÜM

TABLO 1- 1980'de İllere Göre Çimento Fabrikalarının Bağlı Oldukları Kuruluş, İstihdam, Toplam Kapasite, Fiili Üretim ve Üretime Geçiş Yılı

TABLO 2- 1980'de Türkiye Çimento Sanayi TAŞ'ının Ortakları, Sermaye Payı ve Sermaye Oranları (%).

TABLO 3- Adıyaman, Antep, Elazığ, Erzurum ve Kars Çimento Fabrikalarında İstihdam ve Ödemeler, Yıl Sonunda Çevirici Güç Kapasitesi, Yılda Çalışan İşçi-Saat Toplamı, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Yatırım, Girdi, Çıktı ve Katma Değer

TABLO 4- 1963'te İllere Göre Taş ve Toprağa Dayalı Büyük Endüstride (Çimento Hariç) İşyerleri ve İstihdam.

TABLO 5- 1980'de İllere Göre Taş ve Toprağa Dayalı Sanayide Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü

TABLO 6- 1980'de İllere Göre Seramik, Cam ve Metal Dışı Ürünler Endüstrisinde İşyeri Sayısı, İstihdam, Çalışanların Ortalamasına Göre İşyeri Büyüklüğü ve Toplam Sermaye (Özel Sektör)

TABLO 7- 1985'te İller İtibariyle Tamamen veya Kısmen Biten Yeni ve İlave yapıların Sayısı, Yüzölçümü ve Değeri (Yapı Kullanma İzin Kağıtlarına Göre) .

XI. BÖLÜM

TABLO 1- 1927, 1963 ve 1980'de Metal Eşya ve Makina Endüstrisinde İstihdam, İşyeri Sayısı ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü.

XII. BÖLÜM

TABLO 1- Yıllara Göre İmalat Endüstrisinde İşyerleri, İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü (1927-1985)

TABLO 2- 1971, 1980 ve 1983'te Orta ve Büyük İmalat Endüstrisinin Yapısı.

- TABLO 3-** 1975 ve 1985 Yıllarında Tüm Endüstride Çalışanlar ve Artış Oranı.
- EK TABLO 1-** 1927'de, Tüm Endüstride İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü Sektörel Dağılımı.
- EK TABLO 2-** 1963'te, İmalat Endüstrisinde İşyerleri ve İstihdamın Sektörel Dağılımı.
- EK TABLO 3-** 1980'de Küçük İmalat Endüstrisinde İşyerleri ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü
- EK TABLO 4-** 1985'te İllere Göre Küçük (1-9 kişilik) İşyeri, İmalat Endüstrisinde İşyeri Sayısı, İstihdam ve Ödemeler, Çevirici Güç, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler, Girdi, Çıktı ve Katma Değer
- EK TABLO 5-** 1971'de Büyük İmalat Endüstrisinde İşyeri Sayıları, İstihdam ve Ödemeler, Çevirici Güç Sabit Sermayeye Yıl İçinde (Büyük İmalat 25+) Yapılan Gayri Safi İlaveler, Girdi- Çıktı ve Katma Değerin Sektörel Dağılımı.
- EK TABLO 6-** 1983'te Büyük İmalat Endüstrisinde İşyeri Sayıları, İstihdam ve Ödemeler, Çevirici Güç Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler, Girdi- Çıktı ve Katma Değerin Sektörel Dağılımı. (Büyük imalat 25+)
- EK TABLO 7-** Nüfusun İller, İşteki Durumu ve Cinsiyete Göre Dağılımı (12 Yaş ve Daha Yukarı Yaştaki Çalışan Veya İşle İlgisi Devam Edenler ve işsiz olup iş arayan nüfus)

XIII. BÖLÜM

- TABLO 1-** I. ve II. Plan Döneminde Devlet Yatırımlarının Kişi Başına Bölgesel Dağılımı.
- TABLO 2-** Devlet Yatırımları ve Kürdistan (1963 - 1988)

METİN İÇİNDEKİ KİMİ KISALTMALAR

BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
DESIYAB	: Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşleri
EBK	: Et ve Balık Kurumu
EİEİ	: Elektrik İşleri Etüd İşleri
GLİ	: Garp Linyit İşletmesi
HES	: Hidro Elektrik Santrali
İDT	: İktisadi Devlet Teşekkülü
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
KHK	: Kanun Hükümünde Karamame
KW	: Kilo Watt
KWh	: Kilo Watt Saat
MW	: Mega Watt
MWh	: Milyon Kilo Watt Saat
MKEK	: Makina Kimya Endüstrisi Kurumu
MTA	: Maden Teknik Arama Enstitüsü
PETKUR	: Türkiye Petrol Kurumu
SEK	: Süt Endüstrisi Kurumu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TEK	: Türkiye Elektrik Kurumu
TKİ	: Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TPO	: Türk Petrol Ofisi
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TSK	: Teşvik-i Sanayi Kanunu
TSKB	: Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası
TS	: Termik Santral
TÜSIAD	: Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
TZDK	: Türkiye Zirai Donatım Kurumu
YEMSAN	: Yem Sanayi TAŞ.
YSE	: Yol, Su ve Elektrik Genel Müdürlüğü

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Bu araştırmada, "KÜRDİSTAN'DA TÜRK ENDÜSTRİSİ, gelişim ve sömürü", endüstriyel gelişimin bir analizi yapılarak değerlendiriliyor; bunun ışığında sömürü mekanizması üzerinde duruluyor ve böylece Kürdistan'ın geri kalmışlığının nedenleri saptanmaya çalışılıyor.

Birinci Bölüm'de maden, Üçüncü ve Dördüncü Bölümlerde ise enerji sektörü üzerinde duruluyor. İmalat endüstrisinin sektörel gelişimi Beşinci-Onbirinci Bölümlerin konusudur. Sonra Onikinci Bölüm'de imalat endüstrisinin genel yapısal gelişimi incelenerek, Türkiye ile de karşılaştırılıyor. Endüstrinin analizi ışığında sömürü ve kaynak aktarımı mekanizmasının analizi ve değerlendirilmesi, Onüçüncü Bölüm'de yapılıyor. Tek tek endüstri sektörlerinin "özet ve sonuç"u alt başlıkları altında sözkonusu sektörlerin spesifik özellikleri üzerinde durulurken, Ondördüncü Bölüm'de tüm araştırmanın genel sonuçları çıkarılıyor ve bu sonuçlara uygun Kürt politikasının yenileşmesine ilişkin tezler geliştiriliyor.

Endüstrinin yapısı yanında KİT'lerin gelişimi ve onlara ilişkin yasalar da değerlendirildi. Değerlendirme endüstriyel gelişimin analizi ve objektif bir yorum için gerekliydi.

Araştırmada kullanılan tüm kriterlerin ve başvurulan metodolojinin açıklaması yapılıyor. Buna rağmen kimilerini açıklamakta yarar var.

Araştırmanın coğrafik kapsamı, 19 Kürt bölgesi veya illeriyle, yani Türklerin egemenliği altındaki Kürdistan parçasıyla sınırlanmıştır. Ters belirtilmedikçe "Türkiye ortalaması" olarak verilen veriler, Cumhuriyetin resmi sınırları içindeki bölgeleri - Kürdistan dahil- kapsıyor. Urfa'nın "Şanlı", Maraş'ın "Kahraman" ve Antep'in "Gazi" vasıfları stili bozdukları için çizildiler. Kürtler her övgüye layıktır ama sömürgecilerinkine değil.

1-9 kişilik işyerleri küçük, 10-24 kişilik işyerleri orta ve 25, ve daha fazla kişi çalıştıran işyerleri büyük olarak kabul ediliyor. DPT ve DİE'nin getirdiği bu kriterler

gerçekçidir. Katma değer veya yeni değer, geniş anlamda, yıl içinde yaratılan değer in parasal ifadesidir. Üretim değerinden (çıktıdan) girdinin (hammadde, yarı-ürün, enerji) çıkarılmasıyla elde edilir. Ücretlerin katma değer veya üretim değeri içindeki payı, bölüşümün; çalışan başına katma değer, verimliliğin ve beygir gücü ise teknolojinin bir göstergesi sayılıyor.

Araştırma öncelikle birincil kaynaklara dayanılarak yapıldı. Kürdistan verileri DİE, DPT yayınlarında genellikle diğer bölgelerin içine serpiştirilerek verildiğinden, bu durum araştırmayı zorlaştırdı ve uzun sürmesine neden oldu. 1970'li yılların ilk yarısına dek yapılan endüstri sayımı sonuçları uluslararası ölçülere uygun yayınlanmadığı için bu verilerin karşılaştırılması, epey güçlükler e neden oluyor ve araştırmacının esaslı istatistiki bilgileri ve kuralları bilmesini zorunlu kılıyor.

Veriler, bibliyografyada verilen DİE ve DPT'nin kaynaklarından alındı. Yurt Ansiklopedisi, TÜSİAD yayınları, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi vb. kaynaklardaki verilerle eksiklikler giderilmeye çalışıldı, ama buna rağmen kimi yıllara ilişkin veriler elde edilemedi. Bibliyografya'da sadece bu araştırma için kullanılan spesifik kaynaklar veriliyor.

Türk ekonomistleri, araştırmalarında endüstrinin bölgesel dağılımı üzerine çok az eğiliyorlar. Bu konunun onların ilgi alanı dışında kaldığı ortada.

Genel olarak tek tek bölümlerin içeriği üzerine veri yetersizliği yüzünden kimi uzlaşmalara gidildi. Doğrusu bazen metodolojiden daha çok, verileri optimal değerlendirme yolu seçildi. Oysa endüstri, daha değişik metodolojiyle de incelenebilirdi.

Kaynak eksikliği ve parça parça toplanmaları, araştırmanın uzamasını beraberinde getirdi. Araştırma, yaklaşık beş yıl sürdü. Ama değişik nedenlerle bazen çalışmasına ara verildi. Bazı bölümler 1985 yılında (petrol, elektrik, orman ve mobilya) yapılırken, bazı bölümler ise 1990 yılında (metal, sömürü ve kaynak aktarımı) yazıldı. Sonunda araştırmanın tümü tekrar gözden geçirilerek, kimi veriler güncelleştirilmeye çalışıldı ve verilen sayısal verilerin pek çoğu; onlarca, hatta kimileri yüzlerce hesaplama adımı sonucunda elde edildi. Tüm klasik kontrol kurallarına rağmen bazı yanlışlıkların olması olasıdır. Ama hiçbir yanlışlık, ne sonucu ve ne de yorumu değiştirecek düzeyde değildir.

İKİNCİ BÖLÜM

MADEN ENDÜSTRİSİ

Bir endüstri sektörü olarak madencilik, her çeşit madenleri arama, çıkarma ve kullanıma kazanma işlerini kapsar. Ham petrol kazanımı madencilik kapsamına giriyor, ama önemi açısından ayrı bir bölüm halinde incelendi. Kazanılan madenlerin fiziksel veya kimyasal metodlarla ayrıştırılma ve işlenebilme düzeyine yükseltilme işlemleri, imalat endüstrisinin kapsamına giriyor.

Madenler değişik kavramlarla sınıflandırılırlar. Örneğin iki devlet kuruluşu olan DPT ile DİE'nin sınıflandırması bile farklıdır(1). Prensip olarak ikisinin de sınıflandırması doğrudur. Analizin daha iyi anlaşılması için şu sınıflandırma yapılacaktır: Kömürler (enerji kaynağı), metal ve metal olmayan madenlerin üretimi.

Madencilikçi incelemek için veriler boldur, ama bunlar bölgesel olarak verilmediğinden analizi güçtür. Analiz, DİE ve DPT verilerine dayanarak yapılacaktır. Ancak bunlar diğer verilerle tamamlanacaktır.

I. Madenlerin Arama ve Çıkarılmasına İlişkin Yasal Düzenlemeler

Madencilikğin önemli bir yanı, onun arama ve çıkarılmasının hukuksal düzenlenmesidir. Madencilik yasalarını incelemeyen bir araştırma sağlıklı sonuçlara varamaz, eksik olur.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, maden arama ve çıkarılma işlemleri şeriat kanunlarına göre düzenlenirdi. Maden işletmeleri, kazanılan madenin %25'ini hazineye verirdi.

Osmanlılar, doğrudan madencilik ile ilgili ilk yasal düzenlemeye 1861 tarihli "Maadin Nizamnamesi" (Maden Yasası) ile başladılar. "Maden Nizamnamesi", 1810 Fransız Maden Yasası'ndan esinlenerek çıkarıldı. Bu yasanın en önemli bir özelliği, toprak mülkiyetinden bağımsız bir maden işletme hakkı, yani tüm yeraltı zenginliklerini devlet mülkiyetine almayı getirmesidir. Her ne kadar bundan önce madenlerin mülkiyetine ilişkin 1858 tarihli Toprak Yasası (Arazi Nizamnamesi) ile konuya açıklık getirildi ise de (Madde 107) bu böyledir. Diğer özelliği de yabancılara Osmanlı vatandaşlarınca kurulan maden işletmelerine ortak olabilme hakkını tanımasıdır. Ve 1867 yılında yabancı şirketler, Hicaz vilayeti hariç, gayrimenkul

(mal edinme) iznine; 1869'da başka bir yönetmelikle maden arama ve çıkarma konularında Osmanlı vatandaşlarıyla eşit haklara kavuştular.

Maden yasası, 1870 yılında buna uygun değiştirildi. Aynı yasa 1887, 1906 ve 1908 yıllarında da değişen koşullara uyarlanmak üzere yine değiştirildi.

Bu dönemin en önemli özelliği 1850 yılından sonra madenlerin yabancı şirketlerce işletilmesidir. Çünkü, bu dönemden önce yabancı şirketlerin madencilik sektörüne ilişkin faaliyetleri, maden çıkarmaktan çok, imtiyaz fermanlarını alıp onları yüksek karla devretmekten ibaretti.

Osmanlı döneminin madencilik düzenleyen yasaları bunlardı. **Cumhuriyet'in madencilik sektörüne ilişkin yasal düzenlemelerine gelince; 1925 yılında çıkarılan 608 Sayılı Yasa ile "Madencilik Nizamnamesi" değiştirildi.** Getirilen yeni hükümler, Türk olmayan personelin çalıştırılmasını ve uluslararası sermayenin madencilik sektöründe yayılmasını önlemeyi ve Türk şirketlerinin madencilik alanına girmesini amaçlıyordu. Değişiklikler şunlardı: Terk edilmiş veya yeni bulunan madenler, ya bizzat devletçe ya da devlet ile Türk olan tüzel kişilerin katılacağı ortaklıklar veya sermayesinin %51'i Türklere ait olan şirketlerce işletilir. Türk vatandaşları arasında bulunmayan teknisyenler çalıştırılabilir, ama buna karşılık bir Türk genci yetiştirilir.

Madencilik alanı için "Sanayi ve Maden Bankası" kuruldu, ancak bir varlık göstermeden yerini 1932'de başka kuruluşlara bıraktı.

Lozan Antlaşması'nın getirdiği hükümlerin kalkmasından sonra devletin ekonomik çalışmaları hızlandı. Maden sektörüne Birinci Beşyılık Sanayi Planı, 1934 yılında ağırlık vererek madencilik politikasının hedefini şu sözlerle ifade ediyordu:

"Mevzuatımız bir sürü resmi muamelata rağmen şahısların maden haklarını kolaylıkla vermektedir. Kanuni muamelatı ifa ettiren herkes maden taharri ruhsatnamesine, maden imtiyazına sahip olabilir... Bir maden taharri ruhsatnamesinin meriyet müddeti haddi zatında bir seneden ibaret iken, resmi muamelelerin uzaması, temdidi müddetler yüzünden, ekseriya hükmü beş on sene devam etmektedir. Bu müddet zarfında ruhsatname sahibinin kendisine tahsis olunan sahada ne yaptığını, madeni nasıl aradığını sormak kimsenin aklından geçmemiştir. İmtiyaz sahiplerinin vaziyetleri (ne gelince) ... herhangi bir imtiyazın sahibi senede bir iki gün madeninde birkaç aramele çalıştırdığı taktirde kanunun imtiyazın feshine imkan görülmemektedir. Herkesin taharri ruhsatnamesini, maden imtiyazını istihsal edebilmesi memleketimizde maden üstünde pek kuvvetli spekülasyonlara sebep olmuş ve olmaktadır... Ecnebilere de kendilerine sermayedar stüsü veren birçok kimseler türemiştir. Bunlar ellerine geçirdikleri maden haklarını hariçte satabilmek için birçok oyunlara başvurmışlar; birçok ecnebi sermayedar guruplarını izrar etmişlerdir." (2)

Plan, madencilik sektörünün devletleştirilip tüm çalışmaların devletin eline geçirilmesinin önemini vurguluyor. Bu ekonomik politika, 1930'lu yılların ikinci yarısında yürürlüğe konuldu. Bu dönemde devletleştirme ile maden arama ve işletme faaliyetlerini düzenlemek için kanunlar çıkarılıp yürürlüğe kondu. Bir taraftan 2804 Sayılı Yasa ile Maden Tetkik Araştırma Enstitüsü (MTA) ve 2805 sayılı yasayla Etibank, 14 Haziran 1935'te kurulurken, diğer taraftan 2818 sayılı yasayla Maden Nizamnamesi ve 608 sayılı kanun aynı günde değiştirildi.

MTA'nın başlıca görevleri: işletmeye elverişli tüm madenleri ortaya çıkarmak; işletilenlerin daha verimli ve modern bir biçimde üretim yapabilme olanaklarını incelemek; gerekli jeolojik etüt ve madencilik denemeleri, çeşitli harita, plan ve dökümanları hazırlamak ve burada çalışacak Türk jeoloğ, mühendis, teknisyen, uzman ve işçileri yetiştirmektir.

MTA'ya yukarıdaki görevler verilirken, maden işletmelerini yürütmek için Etibank'ın görevleri şöyle saptandı:

"Maden cevherleri, madeni hammadde ve malzeme alıp satmak ve alım satımına tavassut etmek. Muhtelif madenler ve petrol için araştırma ve üretim ruhsatları çıkarmak. Elektrik santralleri kurmak ve elektrik üretmek; elektrik veya elektrikle ilgili diğer malzeme, alet, makine imal edecek tesisler kurmak. Bizzat veya iştirak halinde yukarıda sayılan işleri görecekticari teşekküller kurmak. Banka muameleleri yapmak. MTAE'nin tespit ettiği ve işletmeye elverişli gördüğü madenleri ve taşocaklarını işletmek. Etibank elde edeceği maden ve elektrik üretim, nakil ve dağıtım imtiyaz ve ruhsatnamelerini kendisine bağlı tüzel kişiliği haiz kurumlara devreder. Bu kurumlar, hükümetin önerisi ve Etibank Genel Kurulunun kararıyla şirket haline de getirilebilir. Bu halde, hisse senetleri nama muharrir ve hisedarlar Türk olacaktır. Etibank, avans ve kredi muamelelerini, ancak kendi kurduğu veya iştirak ettiği kurumlara yapabilir." (3)

Bir süre sonra Etibank'tan demir, kömür ve elektrik üretimi ve dağıtımını işletmeciliği alındı ve bu görevler sırasıyla yeni kurulan Demir ve Çelik İşletmeleri Kurumu ve Türkiye Elektrik Kurumu'na (TEK) bağlandı.

Etibank yasası ile aynı gün çıkarılan 2818 sayılı yasayla Maden Nizamnamesi ve 608 sayılı yasa değiştirildiler. Yeni hükümler, maden arama ve işletmeciliğini sıkı devlet denetimine alıyorlardı. 2818 sayılı yasa, maden arama süresini iki yıla indirerek hak sahiplerinin madenleri sürekli işleme koşulunu getiriyordu. En önemlisi, aldıkları imtiyaz veya ruhsat sahalarını işlemeyip başkasına kiralayanların tüm haklarına devletin elkoymasını öngörmesiydi. Maden arama izninin başkalarına devredilmesi de resmi izne bağlandı.

Almanların Elazığ Bakır ve Krom Maden İşletmeleri'ndeki hisseleri devletleştirilip Etibank'a devredildi. Türk Burjuvazisi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra önemli miktarda sermaye biriktirmişti ve devletin karlı duruma gelen ekonomik alanlardan geri çekilmesini istiyordu. Bunun için hükümeti zorluyordu.

O dönemde bu ekonomik politika hem CHP, hem de 1950'de iktidara gelen DP tarafından ilkesel olarak benimseniyordu; aralarındaki görüş ayrılıkları ayrıntılara ilişkindi. CHP, devlet kuruluşlarının (örneğin Etibank) şirket haline getirilerek, özel sektöre satılmasını yasalastırması.

Karlı duruma geçen tüm alanlar, madencilik dahil, özel girişime açıldı ve devlet kuruluşlarıyla eşit işlem görmeleri kabul edildi. 1954 yılında çıkarılan 6309 sayılı Maden Kanunu'yla (Madde 13 ve 62), madenlerin devletçe işletilmesi ilkesi terk edil-

erek, özel ve devlet şirketleri için eşit haklar hükmü getirildi.

Ecevit Hükümeti, madencilik alanında bazı yasal düzenlemelere başvurdu. Ve 4 Ekim 1978'de çıkarılan 2172 sayılı yasa ile özel firmaların işlettiği birçok madeni devletleştirdi. Devletleştirilen başlıca madenler; demir, bor tuzları, magnezit, asfatit idi. Bu önlemlere enerji sorunu ve demirin önemi gerekçe gösterildi.

"24 Ocak Kararları" ismi verilen yeni ekonomik politikanın esprisi gereği 1980'li yılların ilk yarısında madencilik yeniden düzenlendi. Devletin madencilik alanındaki çalışmaları asgariye indirildi ve özel girişime öncelik verildi. Önce 2172 sayılı yasa yürürlükten kaldırıldı, sonra Haziran 1983'te 2840 sayılı yeni bir yasayla bu yasa iptal edildi. Böylece eskiden devletleştirilen maden sahaları eski sahiplerine geri verildi. Kısaca bu anlayış, 14 Haziran 1985'teki 3213 sayılı kararname ile en son biçimini aldı ve bir gün sonra Resmi Gazete'de yayınlandı. Kömür ve demir cevherini arama ve işleme serbestleştirilirken, stratejik madenlerin devletleştirilmesi kanun hükmüne bağlandı. Bu anlayış 5. BYKP (1985-1989) ile uygulamaya geçirildi.

II. Maden Üretimi

1. Kömürler

Linyit ve asfaltit kömürleri tüm bölgelerden, az veya çok miktarlarda çıkarılıyor ve enerji kaynağı olarak tüketiliyor. Diyarbakır'da yılda 5000 ton civarında çıkarılan kömürü saymazsak, taş kömürü ocakları işletilmemektedir. Kömürler katı enerji kaynağı olduğu gibi ticari enerji kategorisine de girer. Bu yüzden katı enerji kaynağı olarak da adlandırılırlar.

Katı enerji kaynaklarının sömürüldüğü başlıca bölgeler Erzurum, Maraş, Siirt ve Van'dır. En büyük ve en çok sayıda ocak bu bölgelerde işletiliyor. Bu bölgelerin yanı sıra küçük veya büyük illerin çoğunluğunda linyit kömürü ocakları vardır. (4)

Erzurum linyitlerini Doğu Linyitleri İşletmesi çıkarıyor. 1980'de 2.532 kişi çalıştıran işletme, 590.000 ton kömür üretim ölçeğine sahipti. Aynı yıl düşük kapasiteyle işledi. 1969 yılında 302 ve 5 yıl sonra 486 kişinin çalıştığı işletmede 30.700 ve 54.600 ton linyit kömürü çıkarıldı. Kömür ocakları Aşkale, Horasan-Pencik, Oltu-Sütkans, İspir-Karakan, Oltu-Balkaya ve Hınıs'ta bulunuyor. Aşkale Ocağı, 1936 yılına dek Nusret Bey adlı kişi ve kükürlü linyit ocağı ise 1953-1958 arasında Şark Linyitleri Limited Şirketi tarafından çalıştırıldılar. İşletme hakkı, 1968'de Doğu Linyitleri İşletmesi'ne devredildi. Yurt Ansiklopedisi'ndeki bilgilere göre, bu kuruluş, Erzurum'da biriket kömür yapımını sürdürüyor ve ona bağlı Erzincan-Çilkoç Deliktaş sahasında gerçekleştirilen üretimin yarımıyla fabrikada daha kaliteli briket kömür yapma olanağı elde edilmiştir. (5)

Maraş'ta 3,2 milyar ton linyit rezervleri bulunuyor. Rezervler 1960'lı yılların ikinci yarısında saptandı. Linyit yatakları Afşin-Elbistan arasındaki 100 kilometre karelik alana yayılıyor ve doğuda Kışlalıköy, batıda Afşin ve ortada Çöllolar'a uzanan üç damardan oluşuyor(6). Maraş linyit alanı, sadece Kürdistan'ın değil, Türkiye'nin de bilinen en büyük linyit alanıdır. Afşin-Elbistan Linyit İşletmesi, 1980'de 750 civarında kişi çalıştırmıştır ve üretim kapasitesi iki yıl sonra 700.000 ton linyitti. Afşin-Elbistan Termik Santral'i'nin kömür gereksinimini karşılamak için kapasitenin 1984'te yılda 16,7 milyon tona çıkarılması planlanmıştı. 1985'te işletmenin çalıştırdığı işçi sayısı 2.700'ü geçiyordu.

Van'da 3 milyon ton rezervli linyit yatakları olduğu tahmin ediliyor. Rezervler Erciş'in Şehmanis Köyü ve Zilan Vadisi yöresinde bulunuyor. İşletilen bu yataklarda 240 işçi istihdam ediliyor ve 100.000 ton kömür üretiliyor.

Siirt-Şırnak ve Mardin-Silopi yörelerinde ekonomik asfaltit yatakları işletiliyor. 1980'de 200 kişinin çalıştığı Şırnak Ocaklarında yılda 600.000 ton asfaltit çıkarılıyor. Silopi'deki ocaklarda ise 170 kişi çalışıyor. Açık işletme yöntemiyle çıkarılan asfaltitler, Kürdistan'da ve metropol illerde yakacak olarak satılıyor.

Siirt-Şırnak Ocaklarının üretimi 1965'te 5.300 ton ile başladı. Üretim 1972'de 168.000 ton ve 1975'te ise 457.000 tona yükseldi. Ocak sayısı, 1-4 arasında değişiyor.

Şırnak ve Silopi yörelerinde yoğunlaşan asfaltitler, Güneydoğu Anadolu Asfaltit ve Linyit İşletmesi'nce çıkarılıyor.

Yörede 34 milyon ton görünür ve 16 milyon ton olası olmak üzere 50 milyon ton rezerv saptanmıştır. Rezervlerin yaklaşık 14 milyonu Şırnak'ta bulunuyor.

Bu en büyük kömür işletmelerinden başka 60-100 arasında kişinin çalıştığı kömür ocakları Bingöl, Diyarbakır, Tunceli ve Adıyaman'da sömürülüyor.

2. Metal Madenler

Sömürülen en önemli metal madenler bakır, krom, demir, manganez, kurşun ve çinko'dur.

En önemli ve eski bakır maden ocakları Ergani'de işletiliyor. Ergani Bakır Yatakları'nda bakır çıkarma tarihi, yaklaşık 4000 yıl önceye uzanıyor. Fenikeliler'in bu yatakları İÖ 2000 yılında çalıştırdığına dair bulgulara rastlanmıştır. Ergani yatakları'ndan Asurlar, Romalılar, Bizanslar, Araplar ve Osmanlılar tarafından da bakır çıkarılmıştır.

Osmanlıların, Ergani Bakır Madenlerini 1850'de işletmeye başladığını birçok kaynak belirtiyor. M. Bülent Varlık, bir konsolosluk raporuna dayanarak, 1836'da Ergani'de bakırcılıkla uğraşan ailelerin durumunu açıklıyor. Bu aileler, kısmen madencilik yapar, yazın da çıkarılan bakırı işlerdi. 1836'da burada 743 hane yaşardı. Bunların 300'ü Türk, 270'i Rum ve 173'ü Ermeni idi (7). Bu tarihten 20. yüzyılın başlarına kadarki zamana ilişkin veriler bulunamadı.

20 yüzyılın ilk çeyreğinde Rus, Alman ve Fransızlar Ergani Bakır Yatakları'nın işletme imtiyazlarını ellerine geçirmeye çalışırlar. Çünkü Osmanlıların işlettiği bu

madenler, dönemin dünyada bilinen büyük ve yüksek tenörlü madenleri sayılır. A. D. Novičev, Çar'ın İstanbul'daki elçisi Gris'in raporlarından yararlanarak bunu açıklığa kavuşturuyor (8). Rus uyruklu Mavrokordato kardeşler, çok kazançlı koşullar altında Ergani Bakır Madenleri'nin işletme imtiyazını alırlar, çünkü bu dönemde Osmanlılar, yarım milyon sterlin bulmak için büyük tavizler vermeye razıydı. Gris, Movrokordato kardeşlere bu meblağı sağlamalarının Rusya'nın çıkarlarına uygun düşmediğini bildirir. Bu durum karşısında iki Rus kardeş sözleşmeden vazgeçer.

Almanlar ve Fransızlar, bu gelişmelerden sonra Berlin'de Ergani Madenleri'ni kapmak amacıyla görüşmeye başlarlar. Ruslar tekrar bir pay almak isterler. Fransızlar, Almanlara küçük pay verilmesi amacıyla Rusların da bir pay alma çabalarını destekler. Ama Almanlar, Rusların katılımına karşı çıkarlar. 1914 yılında pazarlık sonuçlanır: Ergani Madenleri işletmesinin %55'ini Almanlar, %20'sini ise Fransızlar alır. Aynı yıl başlayan 1. Dünya Savaşı, Rusların Ergani Maden İşletmesi'ne katılma girişimine son verir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında maden yataklarının işletilmesi kesintiye uğrar. Savaştan sonra; Türk Hükümeti, Deutsche Bank (Alman Bankası) ile görüşmelere başlayarak ortaklaşa Ergani Bakır TAŞ'ı kurarlar. 3 Milyar lira olan şirket sermayesinin yarısını adı geçen Banka, bir milyonunu Türk Hükümeti ve gerisini de Milli Kredi Bankası finanse eder (9). 1928'de toplam 250.200 hisse senedinin % 59,73'ü Deutsche Bank, % 39,37'si hükümet ve diğer hisse senetleri Celal Akif, Necmettin Molla, Ahmet Muhtar, Mahmut Nedim, Sezai Ömer, Sivas Mebusu Rasim, Trabzon Mebusu Şefik ve Konsdos Richard Stökel arasında eşit (yüzer) dağılıyordu. (10)

1929'da başlayan uluslararası ekonomik kriz, Ergani Bakır TAŞ'ın üretimini de sarsar. Türk Hükümeti, bu fırsattan yararlanarak hisse senetlerinin önemli bir paketini satın alır, nihayet tüm işletmeyi 1936'da devletleştirir. Devletin payı, önce Sanayi ve Maden Bankası ve bir süre sonra Sümerbank tarafından idare edilir. Ergani Bakır TAŞ'nin devletleştirildiği yılda kurulan Etibank, bu görevi devralır.

DPT verilerine göre Etibank Bakır Tesisi, madencilik bölümünde 200'den fazla kişi çalıştırır ve 350.000 ton bakır cevheri, 2.200 ton sülfirik asitin yanısıra, 132.000 piritin konsantre üretim ölçeğine sahiptir (11). Aynı tesiste 1951 yılında 150.000 ton cevher ve 14.000 ton blister bakır üretilirken, 1968'de üretim 377.000 ton ham cevhere ve 35.000 ton konsantre bakıra yükselmişti.

Ergani Bakırları on yıllarca Türkiye'nin önemli bir döviz kaynağı olduğu gibi bakır ihtiyacını da tek işletme olarak sağladı. Bugün en önemli üç işletmeden biridir. Bilindiği gibi, bakır elektrik endüstrisinde, inşaatlarda, mühendislik işlerinde ve diğer alanlarda kullanılır.

Krom madeni, başta Elazığ olmak üzere Antep, Erzincan ve Erzurum bölgelerinde çıkarılıyor. Krom metalı, stratejik bir öneme sahiptir, metalurji, refakter ve kimya gibi birçok alanda kullanılıyor.

Elazığ krom yataklarının sömürülmesi, bakır kadar eski sayılır. Elazığ-Guleman Krom Yatakları, 1915 yılında bulunmuştur ve 1936'dan beri Etibank tarafından aralıksız işletilmektedir. Türkiye kromit rezervleri'nin %70'inin Elazığ bölgesinde

olduğu tahmin ediliyor.

1980 yılında Elazığ Krom Tesisi, yılda 124.000 ton kef ve 39.000 ton sori konsantresi üretim ölçeğine sahiptir ve aynı yılda 1465 kişi çalıştırarak, 125.000 ton türenam, 100.000 ton ham kromit, 20.000 ton sori ve 120.000 ton kef konsantresi üretimini gerçekleştirmişir (12). Yaklaşık Türkiye krom üretiminin %25'i Elazığ'da elde ediliyor.

1936-1976 yılları arasında tesiste 5,51 milyon ton krom ve konsantre krom çıkarılmıştır. Bunun 171.000 tonu konsantre kromdur. Bugün ise üretimin %85'ini ham ve gerisini de konsantre kromit oluşturuyor. 1976 yılına kadar üretimin %90'ı ihraç edilirken, geriye kalan %10'u ise içpazara sürülürdü. Son yıllarda ihracat payı %40'a düşerken, içpazar payı ise %60'a yükseldi. (13)

Başka önemli bir krom yatağı da Erzincan'da İstanbul-Demir Çelik Sanayi AŞ tarafından işletiliyor. Firma, bu işletme hakkını 1956-1962 arasında Erzincan Krom Ocaklarını işleyen Kromit Limited Şirketi'nden 1963 yılında devraldı. Üretim bilgilerini gizleyen şirket 1975'te 24.100 ton krom üretti.

Erzincan bölgesinde 20 civarında kromit ocağı vardır. Kapdağ ve Tercan yörelerindeki 20 kromit yatağında 1,5 milyon ton kromit rezervinin bulunduğu sanılıyor. (14)

Erzurum'daki iki krom yatağından yılda 75 ton krom elde edilir. Antep'te de krom bulunur. Buradaki krom yatakları küçük olduğundan ancak dünya krom fiyatları yükselince verimli bir biçimde işletilebiliyor. İkinci Dünya Savaşı'nda fiyatların yükselmesiyle Antep kromları çıkarılmaya başlandı ve yıllık krom üretimi 500-1400 ton arasında değişti. 1963 yılında Sovyetlerin dünya pazarlarına yaygın krom sürmesi yüzünden fiyatlar düştüğü için Antep Krom İşletmeleri üretimini durdurmak zorunda kaldı. ABD'nin 1971'de Rodezya kromlarına ambargo koyması, Antep kromlarının tekrar işletilmesini ekonomikleştirdi (15).

Kurşun ve Çinko: Kurşun ve Çinko metal madenleri, Elazığ-Simli yöresinde çıkarılır. Bakır gibi bu maden yataklarının da işletilmesi eski olup 19. yüzyılda başlamıştır. M. Bülen Vark'ın konsolosluk raporlarına dayanarak verdiği bilgilere göre, 1836'da 400-500 aile bu alanda çalışıyordu ve genellikle Türkler yönetici, Ermeniler usta, işçi veya sanatkar, Rumlar ise vasıfsız işçi idiler (16).

Bugün Etibank Simli Kurşun İşletmesi'nde, kurşun ve çinko üretiyor. İki maden de endüstrinin önemli girdileri arasındadır. Örneğin kurşun konsantresi akü ve pil yapımında, petrol türevlerinde, kristal cam üretiminde, iletişim araçları yapımında, inşaat ve boya endüstrisinde kullanılır. Elde edilen maddenin bir kısmı Kayseri, diğer kısmı ise Belçika'ya gönderilip külçe metal durumuna getirilir. (17)

Simli Kurşun İşletmesi, 1980'de 452 kişi çalıştırarak yılda 50.000 ton tüvenan cevher, 4000 ton kurşun ve 3500 ton çinko konsantresi üretebiliyor. Aynı yılda 1000'er ton konsantre üretildi. (18)

Manganez ve Demir: Manganez ve demir, sömürülen önemli metallere aittir. Manganez Antep ve Erzurum'da çıkarılıyor. Manganez hem demir-çelik endüstrisinde kullanılır, hem de kimya, cam ve seramik üretiminde.

Türkiye'nin toplam manganez rezervlerinin %9,5'i nin Erzincan bölgesinde olduğu tahmin ediliyor. Erzincan manganez rezervlerinin 70.000 tonu Tercan, 100.000 tonu da İliç yöresinde bulunuyor.

Erzincan manganezleri iki özel firma tarafından çıkarılıyor. Bunlardan biri İstanbullu Ahmet Oğuz Akal, diğeri Kemaliye'deki Hasan Yılmaz'a ait firmalardır. 1975'te ilki 505 ton, ikincisi ise 150 ton manganez çıkarmıştır. Bu miktarlar Türkiye'nin toplam manganez üretiminin %2'si kadardır. Antep Manganez Yatakları Kilis yöresinde bulunuyor. Krom gibi bu madeni de uluslararası pazar fiyatları yükseldiği dönemde üretilir.

Demir madeni Malatya ve Sivas'a bağlı Divriği kazasında çıkarılıyor. Türkiye'de bilinen demir madeni rezervlerinin %90'ı Divriği ve Malatya-Hekimhan'dadır.

Malatya-Hekimhan'daki demir ocaklarının bir kesimi Bilfer Ticaret ve Sanayi Limited Şirketi'nce işletiliyor. Bu şirket özel sektöre aittir. Çıkarılan demir cevheri Karabük ve Ereğli Demir Çelik Fabrikalarına satılıyor. 1970'lerde yılda yarım milyon ton demir cevheri elde ediliyordu.

19 Mayıs 1938 yılından beri işletmeye açılan Divriği Demir Yatakları, aralıksız sömürülmektedir. Divriği demir cevheri, Türk ekonomisi ve demir çelik endüstrisi açısından yaşamsal bir önem taşıyor. 1960'lı yılların sonunda yapılan jeolojik çalışmalara göre, demir rezervleri 100 milyon ton olarak belirlendi. Divriği demir madeni, zenginlik ve büyüklük bakımından dünyanın en büyük demir yatakları arasında sayılıyor.

Genellikle bu yataklarda açık işletme biçimiyle demir cevheri çıkarılıyor. Devlet firmalarının yanı sıra beş büyük özel firmaca da demir ocakları işletilip sömürülüyor.

Divriği Madenleri Müessesesi (DDMM), 1980'de yaklaşık 1200 kişi çalıştırarak 1,1 milyon ton demir cevheri çıkarmıştı. DDMM, Türkiye Demir Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır. Çıkarılan tüm demir cevheri işlenmek üzere Karabük ve Ereğli Demir Çelik Fabrikaları'na gönderiliyor.

3. Metal Dışı Madenler

Üretilen metal dışı madenler fosfatlar, betonit, manyezit, perlit ve barittir.

Mardin'de fosfat, Antep'te ise fosfat tuzu çıkarılıyor. Fosfatlar en çok azot ve potasyumla birlikte gübre endüstrisinde kullanılıyor. Ayrıca kimya, petrokimya, çimento, boya ve cam gibi alanların da hammaddesini teşkil ediyor.

Antep-Kilis yöresinde 1966'dan beri yaklaşık yılda 1000 ton fosfat tuzu çıkarılıyor. Maraş'taki bir değirmende işlenen bu fosfat tuzu, bölgede gübre olarak satın alınıp tüketiliyor. Mardin-Mazıdağı yöresinde saptanan ekonomik nitelikli fosfat yatakları 1974'ten beri Etibank'a bağlı Güneydoğu Fosfatları İşletmesi'nce işletilip sömürülüyor. 1980'de bu kuruluş 350 kişi çalıştırarak yılda 100.000 ton cevher ve 21.000 ton konsantre fosfat üretti. Bu konsantre fosfatlar kamyonlarla metropoldeki Azot Sanayii TAŞ ve Karabük fabrikalarına taşıyor.

Barit madenleri Maraş ve Muş bölgelerinde çıkarılıyor. Barit madeni petrol sondaj işlerinde kullanıldığı gibi cam, boya, plastik, fotoğraf kağıtları, seramik, şeker, deri

gibi endüstri dallarında aranan bir girdidir. Baryum, tuz ve bileşiklerinin de hammadesi olarak değerlendirilir.

Barit gereksinimi yıldan yıla çok değişir Bu nedenle barit üretimi sürekli dalgalanır. Maraş'taki barit üretimi 1972'de 26.000 tonu aşarken, 1974'te 12.000 ton, 1975'te 8.500 tona düştü. Maraş Barit yataklarından 1970'te toplam Türkiye barit üretiminin %87'si sağlanırken bu pay 1972'de %40'a, iki yıl sonra %25'e indi, 1975'te ise %50'ye yükseldi.

Muş'taki barit yatakları çok ortaklı Emaş Endüstri Mineralleri AŞ'ce işletiliyor. Fabrikanın yıllık üretim ölçeği 61.500 ton barit madeni üretmeye kadar varıyor. 1980'de 93 kişinin çalıştığı fabrikada 6160 ton barit çıkarıldı. (19)

İşletilen manyezit ve perlit yatakları da Erzincan'dalar. Refahiye ve Çayırılı yörelerindeki 1,5 milyon ton manyezit rezervi Türkiye'deki rezervin %20'sidir. Malatya ve Erzincan yöresinde de Perlit çıkarılıyor ve çıkarılan perlitin yıllık üretim kapasitesi 100.000 tona ulaşıyor. Bu madde, yapılarda ısı-ses yalıtım hammadesi olarak kullanılıyor. Ayrıca filtre, macun yapımıyla dökümcülük ve gübre endüstrisinde de kullanılıyor.

III. Maden Endüstrisinde İstihdam, İşyerleri Sayısı, Mülkiyet ve Sonuç

1. İstihdam ve İşyeri Sayısı

İstihdam üzerine verilen sayılar işleyen en büyük işyerlerine aittir.

1927 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre, Kürdistan'da 59 işyeri vardı ve bu işyerlerinde 847'si ücretli olmak üzere 909 kişi çalışıyordu. (20)

1927'de 10'dan fazla kişinin çalıştığı işyeri sayısı 23'tür. Bu büyük işyerlerinin 13'ü Erzurum'dadır. Bunlardan 11'i, 11-50 kadar kişi çalıştırırken, 3'ü de 51-100 kadar kişi çalıştırıyordu. Dikkati çeken bir başka nokta ise 100'den fazla kişinin çalıştığı tek işyerinin Siirt'te olmasıdır. Yine aynı ilde 21-50 kişilik 6 işyeri daha vardır.

1963 yılına ait ayrıntılı verilere gelince; işyerlerinin ikisi küçük olup 2 kişi çalıştırıyor. Diğer beşi ise 64 ve daha fazla kişiliktir. Diyarbakır'daki bir bakır işyerinde (Ergani olsa gerek) 1960 kişi çalışırken, Elazığ'daki üç işyerinde çalışan işçi sayısı 2600'e ulaşıyor. Malatya'daki bir demir cevheri ocağında ise 64 işçi çalıştırılıyor. (21)

1985 Nüfus sayımı verilerine göre, Kürdistan'da madencilik sektöründe (Divriği hariç) 11.065 kişi çalıştırılıyor (22) ve çalışanların tümü (%99) ücretlidir. Bölgelere göre de durum farklı değildir. Bu sayılara tuzlalardaki istihdam da dahildir. Çünkü DİE, bu işyerlerini de madencilik sektörü olarak sınıflandırmaktadır.

2930 kişiyle Maraş en fazla kişinin çalıştırıldığı il durumundadır. Maraş'tan son-

ra 2.147 kişiyle Erzurum ve 1202 kişiyle Adıyaman geliyor. Bu illeri 891 ile Malatya, 669 ile Elazığ, 617 ile Diyarbakır izliyor. Geriye kalan illerdeki kişilerin sayısı 250'inin altına düşüyor.

Adıyaman ve Diyarbakır'dakiler ham petrol ve doğal gaz çıkarılmasında yoğunlaşıyor. Bu sayı Adıyaman için 1.033 ve Diyarbakır için 147'dir. Erzurum ve Maraş'taki işçilerin hemen hemen tümü Linyit kömür ocaklarında çalışıyor. Elazığ'daki işçi sayısının düşüklüğü, verilerin sadece maden cevheri çıkaran işçileri kapsamamasından kaynaklanmaktadır.

Maden ocaklarının tümü kırsal bölgelerde bulunuyor. İstihdam edilenlerin önemli bir kesimi köyde oturmaktadır. 1981 Köy Envanter Etüdüleri bu ve benzeri işyerleri üzerine bilgiler veriyor (23). Bu verilere göre kırsal kesimdeki faal 76 işyerinde yaklaşık 3.506 işçi çalışıyor.

En fazla maden ocağı Erzurum'da (18) bulunuyor; daha sonra 17 işyeri ile Elazığ geliyor. Buna karşılık Elazığ ocaklarında 1.240 kişi, Erzurum'dakilerde 818 kişi çalışıyor. Elazığ'daki ocakların 7'sinin Palu'da olması ve bunların toplam 500 kişi çalıştırmaları hemen göze çarpıyor.

Bingöl'deki 5 ocağın biri Karlıova ve 4'ü Genç ilçesinin köylerinde bulunmaktadır. Karlıova'da 50, Genç'tekilerde ise toplam 120 kişi çalışmaktadır. Tunceli'deki 4 işyerinde 145 kişi çalışırken, Mardin-Silopi yöresindeki tek işyerinde de 120 kişi çalışıyor. Van'daki 5 işyerinde 213, Siirt'teki 2 işyerinde 200 ve Erzincan'daki 12 işyerinde 375 kişi çalıştırılıyor.

2. Mülkiyet İlişkileri Üzerine

İşletmelerin mülkiyeti ağırlıklı devlete ait bulunuyor. Bu durum hem üretim miktarı için geçerlidir, hem de istihdam için.

Demir cevherinin çıkarılmasında özel sektör firmaları da faaliyet gösteriyorlar. Divriği'de 5 büyük özel firma faaliyet halindedir. Yine Erzincan bölgesinde işletilen tüm maden ocakları (krom, manganez ve perlit) özel sektörün elindedir.

Etibank, Demir Çelik İşletmeleri ve Kömür İşletmeleri madencilik sektöründe faaliyet gösteriyorlar.

Demir cevherleri, Demir Çelik İşletmesi'ne bağlı Hekimhan ve Divriği Madenleri Müesseseleri tarafından işletilirler. Bu ocaklardan çıkarılan demir cevheri, işlenmek amacıyla metropolde kurulan demir çelik fabrikalarına aktarılıyor. Demir Çelik İşletmesi, 1980'de 35.000 milyar TL sermayeye sahipti. Karabük ve İskenderun Demir Çelik Fabrikaları ile Ereğli Demir Çelik Fabrikası toplam 53 milyar TL sermayenin %25,50'ini elinde bulunduruyordu. Aynı yılda Ereğli Demir Çelik Fabrikası sermayelerinin %37,91'i özel sektöre, %25,50'si Sümerbank'a %10,26'sı DESİYAB'a ve %0,83'ü İş Bankası'na aitti. Bu fabrikanın toplam sermayesi 600 milyar TL idi. (24)

Kömürler, Türkiye Kömür İşletmesi'ne bağlı kuruluşlarca işletilmektedir. Bu kuruluşun 1980'de 50 milyarlık TL olan sermayesinin %13,06'sı özel kesime, %10'u Şeker Fabrikaları AŞ'ne, %0,14'ü ise Pancar Ekicileri İşletmeleri Kooperatifi'ne ve

%14'ü ise Anadolu AŞ'ne aittir. (25)

Kömür ve demir cevheri dışındaki diğer madenleri çıkaran Etibank, 1984 yılında 113.382 milyar TL sermayeye sahip olup, 137 milyar TL gelir sağlamıştı ve yaklaşık 26 bin kişi çalıştırıyordu (26). Kürdistan'daki madenleri çıkarıp metropole aktaran Etibank, orada fabrika kurarak özel şirketlere ortak oluyor.

Kürdistan'daki maden cevherleri önemli bir döviz kaynağıdır. Başbakanlık tarafından Almanca ve diğer dillerde yayınlanan "Newspot" gazetesi (27) verilerinden yararlanarak konunun bu yönünü de tahlil etmekte yarar var.

1980'den önce Türkiye'nin maden cevherleri ihracatı en fazla 182 milyon dolara varıyordu. 1950-1980 yılları arasında maden cevherinin toplam ihracat içindeki payı %6 dolayındaydı. 1980'den sonra maden cevheri ihracatı hızla yükseldi ve 1985'te 250 milyon dolara yaklaştı

Kromun maden ihracatındaki payı %3 civarında değişiyor. Krom ihracatından 1980'de 31 milyon dolar gelir sağlanırken, 1982'de 23 milyon dolar, 1983'te 28 milyon, 1985'te 46 milyon ve 1986'da 40 milyon dolar gelir sağlandı. Barit ihracatından ise 1983'ten beri yılda 13 milyon dolar gelir sağlanmaktadır. Manyezit'in payı ise toplam maden cevheri ihracatının %3'ü (7,4 milyon) civarında bulunuyor.

Türkiye'den en çok krom alan devlet Çin Halk Cumhuriyeti'dir (%21). 1986'da Çini sırasıyla Romanya (%16), ABD (%12), Yugoslavya (%10) ve Federal Almanya (%8) izliyorlar. Avusturya Türk manyezit üretiminin %25'ini ithal ediyor. Baritin en önemli müşterileri ise Sovyetler Birliği, Mısır, Irak ve Libya'dır.

İşletmelerin çıkardığı maden cevherinin değerini saptamak zordur. DİE'nin yayınladığı "Maden İstatistikleri" adlı yayınlarda bölgesel veriler verilmiyor. Etibank'ın kendi istatistiklerinde tek tek maden işyerlerine ilişkin veriler var. Ancak bu bilgilere ulaşılamadı. Daha önce de görüldüğü gibi, asfaltit, demir, kurşun ve fosfat madenleri (devlete ait) sadece Kürdistan'da çıkarılıyor. Öyleyse DİE'nin yayınladığı "Maden İstatistikleri 1977" verilerinden yararlanarak bu konuya açıklık getirilebilir.

Şırnak ve Silopi asfaltit kömürlerini çıkaran devlete ait iki işyeri, 1977'de 377 kişi çalıştırarak üretim yapmış ve üretim satışından 12.765,4 milyar TL gelir elde etmiştir. Bu gelirin %9,5'i çalışanlara ödenen maaş ve ücretler ile sosyal yardımlara (28). %7,5'i de yıl içinde satın alınan malzeme ve enerji ile sabit kıymetler için harcanmıştır.

1977'de demir cevherinin çıkarılması alanında 8 işyeri faaliyet halinde olup bu işyerlerinde toplam 2.187 kişi çalıştırılmaktadır. Bu sekiz işyerinin aynı yılda üretim satışlarından elde ettiği gelir 50.302,7 milyar TL kadardır. Bu gelirin %29,4'ü çalışanlar için yapılan ödemelere ve %65,8'i de yıl içinde satın alınan malzeme enerji ve sabit kıymetler için harcanmıştır.

Kurşun alanında bir, fosfat alanında ise iki devlet işyeri faaliyet gösteriyor. Birincisi 82 kişi, ikincisi ise 385 kişi istihdam ediyor. Kurşun alanındaki işyeri üretim satışından 1.954,8 milyar TL, diğeri 529,1 milyar TL gelir sağlamıştır. Kurşun işyeri bu gelirin %9,7'sini çalışanlar için öderken, gelirin %23,8'ini yıl içinde

satındığı malzeme enerji ve sabit kıymetler için ödemiştir. Bu oranlar iki fosfat işyeri için sırasıyla %273,8 ve %95,6'dır. (29)

IV. Sonuç

Bu sayılar neyi ifade ediyor?

Burada iki durum kısmen göze çarpıyor: Şırnak ve Silopi asfaltit kömür işletmeleri karla işliyorlar. Satış gelirinin %83'ü metropole aktarılıyor. 1985 yılı için bu oran %89 civarındadır (30). Buna göre gelirin sadece %9,5'i (çalışanlar için yapılan ödeme) bölgede kalıyor.

Üretimin sürdürülmesi için yapılan harcamalar da genellikle metropole akmaktadır. Bu kalemdaki giderlerin çoğunluğunu makina ve benzeri malzemeler oluşturuyor.

Kurşun işletmelerinde çalışanlara yapılan ödemeler aynı düzeyde kalıyor. Yalnız üretimin sürdürülmesi için yapılan harcamaların üretim satışından sağlanan gelir içindeki oranı %24'e yaklaşıyor. Ve bunun için metropole nakit olarak aktarılan meblağın oranı %66,5'tir. Demir madenleri alanında metropole aktarılan nakit meblağının oranı %5 civarında kalıyor. Fakat ilk bakışta işyerlerinin büyük zararları işlediği anlaşılıyor. Bu yüzeysel bakıştan kaynaklanan bir yanılgıdır. Belirtilen tarihte, Mazıdağı (Mardin) Fosfat İşletmeleri henüz yeni işletmeye geçtiğinden yalnız bina yapımı için aynı yılda (1977) 18 milyon liradan fazla harcama yapılmıştır ve çalışma kapasitesi henüz çok düşüktür.

Bu veriler, diğer olgulardan koparılarak yalnız başlarına değerlendirilmemelidir. Maden işletmelerinin nasıl bir mal ürettiği ve bu malları nasıl pazarladığı gibi olguları da gözönünde bulundurmak gerekir. Şırnak ve Silopi Asfaltit kömürleri, Kürdistan'da da pazarlanmaktadır. Bu kömürlerin bir kesimi devlet kurumlarına satılırken, diğer kesimi yakacak gereksinimini karşılamak üzere halka satılıyor. Kömür, Kürt işçilerince düşük maliyetle üretilerek, Kürt alıcılara pahalı, ordu ve diğer devlet kuruluşlarına ise ücuza satılıyor. Bu işyerlerindeki karlılığın esas nedenini özellikle halka yapılan bu satışlar teşkil ediyor. Kurşun, aynı zamanda demir ve fosfat endüstrisinin de girdisidir. Kurşun işletmelerine ait veriler, bu işyerlerinin verimsizliğinden daha çok, devletin endüstriye ucuz girdi sağlamak amacıyla kurşun fiyatlarını oldukça düşük tutma politikasından kaynaklanıyor.

Demir cevherini çıkaran işyerleri, aynı zamanda demir ve çelik fabrikalarının bağlı olduğu kuruluşun birer tesisidirler. Türk economicileri, sadece istatistiki verileri değerlendirerek bu alanlarda üretim yapan işyerlerinin zararları işlediğini iddia ederek, sömürgecilik tezine karşı çıkıyorlar. Bazı Kürtler de yalnız devlet işletmelerinin bu verilerine dayanarak Kürdistan'daki bu işletmelerin üretim düzeyinin geri olduğunu ve işletmelerinin fazla ekonomik olmadığını ileri sürüyorlar.

Bu her iki sav da yanlıştır. Bu işyerlerinin zararları işletilmedikleri doğru ise -ki bu doğru değildir- o zaman bir talan veya kaynak aktarımının maddi dayanağı kalmaz, böyle bir tez bilimsel olmaz. İşletmelerin zararları işlenmesi, onların geri üretim tek-

niğinden değil, Türk hükümetlerinin, özel Türk endüstri işletmelerine ucuz girdi sağlama amacından kaynaklanıyor. Yani zararlar, normal özgür pazar mekanizması koşullarında oluşmuyor, belirtilen politika nedeniyle planlanıyor. Resmi dilde buna "görev zararı" denir.

Devletin ürettiği ara malları, üretim fiyatı veya zararına özel sektöre satması, sermaye aktarımının bir yoludur. Tersine veya ara çözüm yolları da olabiliyor: Devlet bazen fiyatları yüksek tutarak kar sağlıyor, sonra bu karı daha değişik yollarla özel kesime aktarabiliyor. Bazı maden cevherlerinin dünya pazarındaki fiyatları, iç üretimden daha ucuza düştüğünde, Antep'teki krom yatakları örneğinde olduğu gibi, bu madenlerin çıkarılması çalışmaları durduruluyor. Bu nedenlerle her alanı, bulunduğu çok yönlü ilişkiler çerçevesinde ve özgül durumuna göre incelemek gerekir. Tüm maden alanları için aynı politika izlenmiyor. Kürdistan'dan metropole kaynak aktarımının -duruma göre- en optimal yolu seçiliyor.

Maden sektörünün incelenmesinden çıkarılması gereken önemli bir sonuç daha var: Elazığ'da çıkarılan maden cevherleri artık eskisi gibi hammadde olarak aktarılmıyor, yarı mamul (örneğin bakır) durumuna getirildikten sonra aktarılıyor. Diğer madenler halen hammadde biçiminde metropole taşınıyor. Bu madenlerin üretildikleri bölgelerde işletilmesine pazar darlığı gerekçe olarak gösteriliyor. Bu objektif bir gerekçe değildir. Fosfatlar gübre üretiminin en önemli girdisidir. Kürt tarımcıların kimyasal gübre gereksinimleri de biliniyor. Ama buna rağmen Mazıdağı fosfatları, işlenmek üzere metropole taşınıyor ve cüzzi bir kesimi gübre olarak Kürdistan'da pazarlanıyor. Oysa bu fosfatların bölgede işletilerek pazarlanması için hem gerekli talep vardır, hem de böylesi daha ekonomiktir. Bu sadece bir örnektir. Diğer alanlar için de bu örnek genelleştirilebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELEKTRİK ENERJİSİ ENDÜSTRİSİ

Elektrik enerjisi ekonomisi, endüstrinin bir sektörü olarak görülüyor ve tüm enerji üretim faaliyetlerini, dağıtım ve tüketimini içeriyor.

Enerji endüstrisi analizi diğer bölümlerinki gibi DİE ve DPT'nin yayınladığı istatistiklerden yararlanarak yapıldı. Bu birincil kaynaklara ek olarak, diğer kaynaklara da başvuruldu.

Bu bölümde konuyu teorik olarak koyduktan sonra, primer (birincil) ve sekonder (ikincil) enerjinin üretim, dağıtım, tüketim ve mülkiyet ilişkilerinin ayrıntılı bir analizi yapılarak sonuçlar çıkarılıyor.

Enerji, primer ve sekonder olarak ikiye ayrılır. Esas niteliği değiştirilmeden, doğal biçimiyle kullanılan kömür, ham petrol, odun vs. gibi enerji kaynakları primer; bazı işlemlerle doğal nitelikleri değiştirilerek farklı nitelikte bir enerji türü durumuna getirilen elektrik, havagazı vs. gibileri de sekonder enerji şeklinde tanımlanmaktadır. Enerjinin diğer bir ayrımı ticari ve ticari olmayan biçimindedir. Ticari enerji kömür, petrol, doğal gaz, jeotermal gibilerine denilir. Ticari olmayan enerji ise tezek gibi hayvan dışkılarından elde edilmektedir. Endüstrileşmeye paralel olarak ticari enerjinin tüketimi artarken, ticari olmayan enerjinin tüketimi ise azalıyor. Dolayısıyla enerjinin bu yapısı, gelişmenin bir kriteri olarak da görülüyor.

I. Elektrik Enerjisi Üretiminin Gelişimi

Sekonder enerji olan elektrik enerjisinin bugünkü üretim, dağıtım ve tüketim durumunu incelemeyen önce, elektrik enerjisinin ülkemizdeki tarihsel gelişme süreci üzerinde biraz durmak önemli görünüyor. Bu, enteresan olmanın yanısıra, bugünkü

durumun daha iyi kavranılması için de gereklidir.

Kürdistan'da elektrik enerjisinin üretimi iki biçimde gelişti. Elektrik tesislerinin bir kısmı, şehirlerin elektrik talebinin karşılanması için İller Bankası tarafından kuruldu ve sonra belediyelere devredildi. Diğer kısmı ise özel veya kamu sanayii firmalarınca kendi enerji gereksinimini karşılamak amacıyla kurulmuştu. Dolayısıyla Kürdistan'da elektrik enerjisi üretimi bu iki biçimde, belediyelerin ve firmaların öz üretken elektrik tesisleriyle başlayıp gelişti.

Birkaç şehrin elektrifikasyonunu inceleyerek ülkemizde elektrik enerjisi üretiminin nasıl geliştiğini izleyelim.

Erzurum'da 1960 yılında, Tortum Santralı işletmeye geçinceye dek, elektrik üretimi belediyenin dizel santrallerinden ve sanayi firmalarının öz üretken santrallerinden sağlanıyordu. Orada ilk dizel santralı 1939'da kurulmuş ve iki yıl sonra da buna iki elektrojen eklenerek, artan enerji talebi karşılanmaya çalışılmıştır.

Erzincan ilinde elektrik enerjisi ihtiyacı, Girvelik ve Tercan tesisleri kurulmadan önce, belediyenin işlettiği 1616 KW'lık dizel elektrojen ile gideriliyordu. Sümerbank Bez Fabrikası, 240 KW'lık, Şeker Fabrikası 130 KW'lık ve Mercan Un Fabrikası da 300 BG'lük kendi tesisleriyle elektriklerini üretiyorlardı. Un Fabrikası aynı zamanda Mercan kasabasına da elektrik veriyordu.

Mardin şehri de elektriğini (Çağ-Çağ Santralı'ndan önce), 1953 yılında Qurs suyunu kullanarak 440 BG'ndeki iki trübinli bir hidroelektrik santralından alıyordu. Halen bu tesiste, yılda 2,7 milyon Kwh'lık elektrik üretilmektedir.

Malatya'da da kurulan sanayi tesisleri, örneğin Pamuklu Dokuma Sanayii de öz üretken elektrik üretilen aynı zamanda şehire de enerji veriyordu. Aynı şekilde, 1955'te açılan Batman Rafinerisi de tüm şehire elektrik vermeye başlamıştı.

Ülkemizin ilk ve en eski santralının kurulduğu Antep şehrinin de elektrikleştirilmesini inceleyerek, elektrik enerjisinin gelişme sürecini bitirelim. Antep'te 1917 yılında, bir İtalyan Firması'nca büyük bir elektrik tesisi kurulmuştu. Aynı Firma'ya 1932'de daha büyük bir elektrik tesisi kurdurtularak, şehrin artan elektrik gereksinimi giderilmeye çalışıldı. Sonra 1939 yılında, bu iki elektrik tesisi devletleştirilerek belediyeye devredildi. Antep 1968 yılında Çukurova Hidroelektrik Santralı'nın dağıtım ağına bağlanıncaya dek elektrik ihtiyacını bu ve diğer öz üretken tesislerden sağlıyordu.

Kısacası, diğer şehirlerin elektrifikasyonu da yukarıda durumunu incelediğimiz şehirlere benzer bir süreçten geçmiştir. Şehirler, kasabalar ve endüstri firmaları, bu küçük termik ve hidroelektrik santrallerinden elektrik enerjilerini sağlıyorlardı. Bugün de, bu santraller, önemli olmasa da şehir ve kasabaların yanı sıra, endüstri firmalarının enerji tüketiminde belli bir rol oynamaktalar.

İmalat sanayiinde öz üretken enerji üretimine ilişkin 1971 yılı verileri, 1 No'lu Tablo'da verilmiştir. Tablo'daki veriler, özel ve kamu endüstri tesislerine aittir. Öz üretken elektrik enerjisi üretiminin nedenleri arasında yeterli elektriğin olmayışı veya fiyatların çok yüksek olması sayılabilir.

TABLO 1- 1971'de İmalat Endüstrisinde Satın Alınan, İşyerinde Üretilen Elektrik Enerjisi, Dışarıya Satılan veya Bağlı Birimlere Verilen Elektrik, Elektrik Motor ve Jeneratörlerinin Toplam Gücü

İller	İşyeri Sayısı*	Satın Alınan		İşyerinde Üretilen		Dışarıya Satılan		Elektrik Motorlarının Toplam Gücü (Bin BB)	Jeneratörlerin Toplam Gücü (Kwh)
		Milyon Kwh	Değer (Milyon TL)	Milyon Kwh	Değer (Milyon TL)	Milyon Kwh	Değer (Milyon TL)		
Adıyaman	2	0.35	0.08	4.25	3.14	-	-	2.20	5720
Antep	80	27.18	10.28	28.39	9.99	0.07	0.18	16.51	5820
Bitlis	3	0.12	0.08	0.23	0.43	0.19	0.17	0.20	177
Diyarbakır	10	4.41	1.15	0.28	0.14	-	-	1.82	500
Elazığ	9	35.70	13.34	19.11	9.31	1.52	0.81	32.10	479
Erzincan	10	6.20	1.60	5.90	1.52	0.02	0.07	5.13	237
Erzurum	20	5.82	1.60	6.04	0.14	0.10	0.02	11.86	335
Kars	4	0.33	0.13	0.03	0.00	-	-	0.08	134
Malatya	8	2.58	1.16	30.60	5.58	9.33	2.38	11.08	612
Maraş	13	4.71	1.31	2.49	1.71	-	-	23.41	46
Siirt	4	0.17	0.05	5.64	9.17	0.27	0.08	8.75	-
Urfa	2	0.09	0.06	0.46	0.46	-	-	1.08	-
Van	6	3.50	0.83	10.69	4.28	0.25	0.12	6.72	273
TOPLAM	171	91.16	31.62	114.11	45.87	11.75	120.94	120.94	14333

Kaynak : DIE, Yıllık İmalat sanayii Anketi (İller) 1971, Tablo 8/A ve 9/A'dan yararlanılarak hazırlandı.
Kaynakta değer ve Kwh için "Bin TL ve Kws" yazılmıştır. Biz bunu bin TL ve bir Kwh kabul ederek Tablo'yu hazırladık.

* : 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerleridir.

İşletmelerin önemli bir kesimi, bir yandan elektrik enerjisi satın alırken, diğer taraftan da işyerinde elektrik üretmektedir. Önemli bir kesimi diyoruz, çünkü her ne kadar Tablo 1'de öyle görünüyor da, esas kaynakta böyle değildir. Yer darlığı nedeniyle tabloları birleştirip özetlemek durumunda kaldık. Kürdistan'da 1971 yılında imalat endüstrisi tarafından 91,16 milyon Kwh elektrik satın alınırken, aynı yıl 114,11 milyon Kwh civarında elektrik enerjisi üretilmiştir. Ve bu, imalat endüstrisinde üretilen 11,75 milyon Kwh, yani o günkü fiyatıyla 3,75 milyon TL değerinde elektrik dışarıya veya bağlı birimlere verilmiştir. Elektrik motorlarının veya jeneratörlerinin toplam gücü sırasıyla 120; 940 BG'lük ve 14,33 Kwh civarındaydı. (Tablo 1)

En fazla elektriğin satın alındığı Elazığ, Antep, Erzurum ve Van illeri, aynı zamanda işyerlerinde en fazla elektriğin üretildiği iller arasında sayılırlar. Beş ilin dışında diğer tüm illerde dışarıya veya bağlı birimlere elektrik verilmiş, bunun %79,4'ü Malatya'da gerçekleştirilmiştir.

İşyerlerinde elektrik üreten ve satın alan işletmeleri, kamu ve özel ayırımı yaparak değerlendirdiğimizde, durum şöyledir: Genellikle özel sektör, kendisi için gerekli enerjiyi satın almaktadır. Bu nedenle bu sektörün elektrik üretimi içindeki payı 0,002 milyon Kwh gibi çok düşük bir düzeydedir.

İşyerinde üretilen ve satın alınan elektrik miktarı arasındaki fark, Antep'te çok az

iken, Malatya'da ilki 2,58, diğeri 30,60 milyon Kwh civarındadır. 1971'de elektrik enerjisi üretimi Elazığ'da diğeri illere nazaran görece daha fazla geliştiğinden, işyerlerince satın alınan elektrik miktarı 16,59 milyon Kwh daha fazladır. Bu sayıların, daha doğrusu dengesizliğin nedeni açık. Elektrik enerjisi üretiminin artmasına paralel olarak sanayi tesisleri, maliyetinin yüksek olması nedeniyle elektrik üretimini durduruyor ve devletin ürettiği elektrik enerjisini daha ucuza kullanıyorlar.

Endüstri firmalarındaki özütken elektrik enerjisi üzerine son veriler bulunamadı. Ama bugün özütken elektrik enerjisinin, tüketilen toplam elektrik içindeki oranının çok düştüğünü söyleyebiliriz. Günümüzde artık bu tür enerjinin belirleyici bir ağırlığı yoktur. Zaten bunun tersi, verimli bir işletmeciliğin doğasıyla çelişiyor. Nitekim 1975'te Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) ve diğeri büyük elektrik santralleri, Türkiye'deki toplam kurulu gücün %87'sini ellerinde bulunduruyorlardı. Buna karşılık, 422'si belediyelerin ve 296'sı sanayi firmalarının elinde olan toplam 718 santral ise, kurulu toplam gücün sadece %13'ünü oluşturuyordu. (1)

II. Elektrik Enerjisinin Bugünkü Üretimi, Dağıtımı ve Tüketimi Üzerine

1. Üretim ve İstihdam

Kürdistan'ın nehirleri, hidroelektrik üretime çok elverişlidir. Ülkemizin akarsu havzalarının hidroelektrik potansiyeli Tablo 2'de görülüyor.

Kürdistan akarsuları elektrik enerjisi üretime elverişli olup bu konuda dünyadaki en önemli akarsular arasında sayılırlar. Devlet Su İşleri'nin (DSİ) Kasım-1977 yılında Fırat, Dicle, Aras ve Van üzerine yaptığı bir hesaplama göre, bu dört akarsunun ekonomik potansiyel olarak kurulabilir gücü 11.000 megawatt, üretilebilir elektrik 66.000 milyon Kwh civarındadır. Akarsuların gerek ekonomik olarak kurulabilir gücü ve gerekse de yılda üretebilecekleri elektriğin %78'i Fırat Havzası'nda yoğunlaşmıştır. Fırat da dahil, Akarsu havzaları kurulabilir gücü, tüm Türkiye'nin %30,62'si civarındadır. (Tablo 2)

Akarsu havzalarının ekonomik potansiyelinin dökümünden sonra ülkemizdeki termik ve hidroelektrik santrallerinin durumunu inceleyelim.

Türk devleti, metropol kentlerindeki endüstrinin hızla artan enerji gereksinimini karşılamak için, ülkemizin akarsuları üzerinde en elverişli termik ve hidroelektrik santralleri kurdu veya yapımlarını sürdürüyor. Değişik kaynaklardan yararlanılarak hazırlanan Tablo 3'te bunların bir dökümü yapılmıştır.

Tablo'daki veriler ne çndüstri firmalarının özütken tesislerini, ne de İller Bankası'nca kurulup belediyelere devredilen yüzlerce elektrik üretim tesisini kapsıyor.

Tablo'daki elektrik tesislerinin "hizmete girdiği yıl"a ilişkin verileri değerlendirerek analizi sürdürüelim. Tablo'daki ilk tarih, santralin işletmeye girdiği yılı ve sonraki tarihler de santralin kapasitesinin genişletilmesini ifade ediyor.

Buna göre kurulu güç ve yıllık üretim bakımından ülkemizin en önemli elektrik

santrallarının 1965'ten sonra işletmeye açıldıkları görülüyor. Mardin, Antep ve Urfa illerine enerji veren Çağ-Çağ Hidroelektrik Santrali, 1968'de Fransa teknolojisi ithal edilerek kurulmuştur. Bu tesisin çok önemli başka bir görevi de ülkemizi bölen Suriye ve Türkiye arasındaki sınırı elektrikleştirmesidir. Birkaç yıl sonra genişletilmiş ve bir de Hazar I-II santralleri kurulmuştur. Bu üç tesisin dışındaki diğer tüm büyük tesislerin yapımı, 1975 ve sonrasındaki yıllarda bitmiş ve işletmeye açılmışlardır. Böylece gerek kurulu güç ve gerekse de yıllık fiili üretim bakımından 1975'ten önce kurulan santrallerin önemi oldukça azalmış ve ekonomik olarak verimli olmayan lokal belediye ve fabrikaların elektrik jeneratörlerinin ülkemizdeki elektrik enerjisi üretimi içindeki payı hızla önemsizleşmiştir. Tüm iller, büyük elektrik dağıtım ve iletim ağına bağlanmıştır.

TABLO 2- Kürdistan'da Ekonomik Su Gücünün Akarsu Havzalarına Göre Dağılımı

Akarsu Havzası	Ekonomik Olarak Kurulabilir Güç (MW)*	Yılda Üretililebilir Enerji (Milyon Kwh)**
Fırat	8273	35638
Dicle	2579	9645
Aras	89	298
Van	57	223
TOPLAM	10995	45804

Kaynak : Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 3. Cilt, İstanbul, sf. 709 ve TIP, Demokratikleşme İçin Plan, 1978-82 İstanbul, Aralık 1978, sf.693

* : MW= Milyon Watt= Megawatt

** : Kwh= Kilowatt x Saat

Tablo 3'te görüldüğü gibi, ülkemizdeki tüm elektrik enerjisi tesislerinin mülkiyeti, bir İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) olan TEK'e aittir. TEK'in sermayesi, 500 milyar TL olup tümü devletindir. Zaten özel Türk firmalarının böylesi büyük yatırımları gerçekleştirmeleri olanaklı değildir. Çünkü barajlar, hidroelektrik ve termik santraller, büyük miktarda sermaye yatırımı gerektiren bir yatırım alanıdır. Elektrifikasyon, sanayi ve toplumun sosyal yaşamı için zorunlu altyapıdır. Ayrıca bu alanda yapılan yatırımlar, kendisini ancak uzun bir dönemde refinance edebilir. Dolayısıyla elektrik enerjisi tesisleri, bugün özel sermaye için cazip değildir ve devlet firmaları tarafından kurulmaktadır.

Ülkemizin tüm elektrik enerjisinin üretim, iletim ve dağıtımını elinde tutan TEK

nasıl kuruldu? TEK'ten önce, Elektrik İşleri Etüd İdaresi (EİEİ), enerji kaynaklarının araştırılması ve elektrik üretiminin merkezi planlamasıyla görevliydi. EİEİ, 1935 yılında kurulmuştu. Bugün EİEİ, TEK'e danışmanlık görevi yapıyor. Belediyeler için bölgesel santraller ve dağıtım ağını kurma görevi de İller Bankası'na verilmiştir. Mevcut kurumlar arasındaki koordinasyonu sağlamak amacıyla 1957'de Sanayi Bakanlığı Dairesi oluşturuldu. Daha sonra, 1964 yılında Enerji ve Tabii kaynaklar Bakanlığı kurularak tüm enerji kuruluşları bu bakanlığa bağlandı.

TABLO 3- Hidroelektrik ve Termik Santrallerin Adı, Bulunduğu İl, Bağlı Olduğu Firma, Hizmete Girdiği Yıl, Toplam Kurulu Güç, Yıllık kapasite, 1981-85'deki Fıili Üretim ve İstihdam

Santralin Adı	Santralin Bulunduğu İl	Bağlı Olduğu Firma	Hizmete Girdiği Yıl	Toplam Kurulu Güç (MW)	Yıllık Kapasite (MKwh)	1980-85'teki Fıili Üretim (MKwh)	İstihdam 1980
Hazar I-II	Elazığ	TEK	1957	30.00	160.80	160.80	92
Hazar*	Elazığ	TEK	1974	30.00	75.00	90.00	*
Keban	Elazığ	TEK	1974	1330.00	4960.00	4600.00	102
Tercan*	Erzincan	TEK	1978	15.00	48.50	30.00	*
Girvelik	Erzincan	TEK	1953-63-71	3.00	17.30	17.30	33
Tortum	Erzurum	TEK	1960-72-81	26.20	78.00	70.00	*
Karakaya	Erzurum	TEK	1987	1800.00	7800.00		
Cıldır	Diyarbakır	TEK	1980	15.40	44.00	44.00	36
Kiti	Kars	TEK	1960	2.80	32.00		8
Kemek	Kars	TEK	1964	0.83	2.20	2.20	26
Çağ-Çağ	Malatya	TEK	1968	14.40	48.40	48.40	28
Afşin-Elbistan	Maras	TEK	1984	1360.00	***	2283.82	430
Botan	Siirt	TEK	1957	1.60	7.00	7.00	19
Engil	Van	TEK	1975	16.20	14.00	14.00	*
İrciş	Van	TEK	1968	0.80	2.80	2.80	37
TOPLAM				1646.23	13290.00	7402.32	811

Kaynak : Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 3. Cilt, İstanbul 1983; Yurt Ansiklopedisi, İlgili İller, İstanbul 1982-1984; Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980; 1985 verileri için bkz. TEK Dergisi Sayı 49-50, Ekim-Mart 1985-86

DPT: İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Cilt 1, Ankara, 23 Ekim 1981

*Yapımı sürüyor veya yazara tespit edilemedi.

MW : Megawatt= Milyon Watt

Mkwh : Milyon Kilowatt saat

1970 yılına doğru elektrik enerjisi faaliyetleri yoğunlaştı. Büyüyen elektrik enerjisi faaliyetlerini tek bir merkezde toplama gereksinimi üzerine, 1970'te, 1312 sayılı kanunla TEK kuruldu ve Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na bağlandı. Elektrik enerjisiyle ilgilenen tüm kurumların TEK'e bağlanmasından sonra, tüm elektrik enerjisi faaliyetleri TEK'te merkezileşti.

TEK'in yapısı, kanun hükmünde bir kararname ile 10.10.1983 tarihinde yeniden

düzenlendi. Buna göre TEK, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir İktisadi Devlet Teşekülü'dür.

DSİ-Genel Müdürlüğü, su kaynaklarının elektrik üretimi amacıyla etüd, planlama ve inşaat projesini TEK ile koordinasyon içinde hazırlayarak bitirdikten sonra elektrik kesimine tekabül eden maliyeti TEK'e devrediyor. (2)

Bugün sekonder enerjinin en fazla geliştiği veya gelişebileceği iller Elazığ, Maraş, Diyarbakır ve Urfa illeridir. (Tablo 3)

Keban Hidroelektrik Santrali, bugün, yalnız ülkemizin en büyük Hidroelektrik Santrali (HES) değil, Türkiye'nin de en büyük hidroelektrik santralidir. Keban HES'nin yapımına 1963 yılında başlandı ve 1974'te işletmeye açıldı. 3 No'lu Tablo'da görüldüğü gibi, Keban HES'nin toplam kurulu gücü, yani elektrik enerjisi üretim yeteneği 1240 MW'dır. Bu HES'nin 8 mevcut trübününden dördü, 1974 yılında işletmeye açıldı. 1980 verilerine göre, Keban HES'da, Türkiye'nin toplam elektrik üretiminin %24'ü ve TEK'in hidroelektrik enerjisi üretiminin %56'sı gerçekleşmiştir. Bugüne dek Keban'da 20 milyar Kwh civarında elektrik enerjisi üretildi. Uzmanlar, Keban HES'nin 150 yıl boyunca elektrik enerjisi üretebileceğini belirtmektedirler.

Elazığ ilindeki diğer santraller, Hazar-I ve II HES'leri ve Hazar Termik Elektrik Tesisleridir. Hazar-I, 1957'te Hazar Gölü üzerinde Etibank tarafından yapılmıştır. 1967'de tevzi edilen Hazar-I, 20 Mw kurulu gücünde olup, yılda 121 milyon Kwh civarında elektrik üretiyor. Hazar-II de aynı şekilde Etibank tarafından yapılmış ve 10 Mw kurulu gücü olup, yılda 40,2 milyon Kwh elektrik üretimi gerçekleştiriyor. Bu iki tesiste 95 kişi istihdam ediliyor.

Yine Hazar'da, 1974'te motorin yakıtlı 30,0 MW'lık bir termik santral kurulmuştur.

Belediye ve sanayi tesislerine ait özel elektrik jeneratörlerinin gücünü saymazsak bile, sadece bu üç santralde, toplam olarak 1390 MW kurulu güç vardır ve yıllık kapasitesi 5.195,8 milyon Kwh'dır (Tablo 3)

Demek ki, Elazığ'da, kişi başına (1985 Nüfus Sayımı'na göre) 10.392 Kwh elektrik üretiliyor. Bu rakamın çok yüksek olduğunu söylemeye bile gerek yok. Dünyanın gelişmiş endüstri bölgelerinde bile kişi başına bu düzeyde elektrik enerjisi ancak üretilebiliyor.

Başlıca bir büyük tesis de Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) bir parçası olarak yapımı 1987'de biten Diyarbakır'daki Karakaya HES'dir. Aynı yılda üretime geçen Karakaya HES'in, 1800 MW kurulu gücü ile toplam 7800 milyon dolayında Kwh elektrik üreteceği hesaplanmaktadır. Böylece 1985 Nüfus Sayımı'na göre, Diyarbakır ilinde, sadece Karakaya tesisinde, yılda kişi başına 1910,8 Kwh elektrik enerjisi üretiminin gerçekleşmesi bekleniyor.

Ülkemizin Maraş bölgesindeki zengin linyit yataklarının sömürülmesi için, 1973'te Afşin-Elbistan Termik Santrali'nin yapımına başlandı. Türkiye'nin en büyük termik santrali olarak planlanan bu santral iki bölümdür. İlk bölümünün yapımı bitmiştir. Biten bu bölümün dört ünitesi vardır ve toplam gücü 1200 MW'tır.

Afşin-Elbistan Termik Santrali'nde kullanılacak olan linyit, açık işletme siste-

miyle çıkarılıyor ve toplam rezervlerin 60 yıl içinde tüketileceği hesaplanıyor. Yapılan hesaplara göre TEK, santralde üretilen elektriği satarak, 1983 fiyatlarıyla yılda 62,1 milyar TL gelir sağlayacaktır (3). Daha başlangıçta santralin yapımı için 1983 yılına kadar 900 milyon dolar ve 73 milyar TL yatırım gerçekleştirileceği öngörülüyor (4). Bu rakamlar, sömürgeci burjuvazinin hangi pervasızlıkla ülkemizin kaynaklarını sömürdüğünü, sömürmeye çalıştığını gösteriyor. 1985'te santralde 2.283,8 milyon Kwh elektrik üretildi

Ülkemizin gerek kurulu güç ve gerekse elektrik üretimi bakımından diğer önemli bir tesisi de Tortum Hidroelektrik Santrali'dir. Tortum HES, 121,2 MW güç ile yılda 70 milyon Kwh civarında elektrik üretiyor. Tortum Gölü üzerinde 1960 yılında iki ünite olarak işletmeye geçen bu santrale, 12 yıl sonra iki ünite daha eklenerek, gücü 25,2 MW'a çıkarılmıştır. Daha sonra aynı santral, Ege Üniversitesi ve EİEİ tarafından yapılan 96 MW gücünde bir ünitenin daha eklenmesiyle bölgenin önemli bir enerji merkezi durumuna getirilmiştir.

Diğer önemli Hidroelektrik santralleri Erzincan'daki Tercan, Kars'taki Çıldır Gölü üzerinde kurulan Çıldır, Mardin'deki Çağ-Çağ ve Van'daki Engil santralleridir. (Tablo 3)

Afşin-Elbistan ve Hazar hariç, gerek kurulu güç ve gerekse yıllık üretim kapasitesi bakımından büyük tesislerin tümü hidroelektrik sistemiyle elektrik üretiyorlar. Linyit, motorin vs. gibi primer enerji kaynaklarını kullanan tesislere termik, elektrik enerjisi tüketenlere de hidroelektrik adı verilir. Elektrik ve termik arasındaki fark, ilkinin elektrik enerjisi, ikincisinin ise ısı enerjisi olarak gerçekleşen üretimleri niteliğindedir.

Ülkemizde elektrik enerjisi üretiminin kapasitesi ve kurulu gücü oldukça yüksektir. (Tablo 3) İnşa halindeki Atatürk Barajı üzerindeki HES ve Afşin-Elbistan Termik Santrali'nin ikinci bölümü ile belediye ve endüstri işletmelerinin elektrik jeneratörlerini saymazsak, ülkemizdeki termik ve hidroelektrik santrallerinin toplam 4646,23 MW'lık kurulu gücü bulunmaktadır. Bu güçle yılda kapasitesi 13.290 milyon Kwh üzerinde elektrik üretilebilir. Sadece 3 No'lu Tablo'nun verilerine göre 1985'te tesislerde yılda kişi başına 1329 Kwh elektrik enerjisi düşmektedir. 1980 Nüfus Sayımı'na göre, Kürdistan'da, aynı yılda, kişi başına 564 Kwh elektrik enerjisi üretilmiştir. (Tablo 3)

GAP'ın bir parçası olarak Urfa'daki Atatürk barajı üzerinde büyük bir HES'nin yapımı daha planlanmıştır. GAP'ın birer parçası olarak Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yapılacak bu hidro elektrik santralleri işletmeye geçtiği zaman, 7620 MW güç ile yılda 22 milyar Kwh elektrik üretilecektir. Bunun 1800 MW'ı 7,8 milyar Kwh'ı Atatürk Barajı eteğinde yapımı başlamış olan santralde gerçekleştirilecektir.

Kürdistan'da, 1985'te toplam 4646,23 MW kurulu güç vardır. Bu güçle yıllık 13.290 milyon Kwh elektrik üretmek mümkündür. 1980'de, tüm Türkiye'deki 23,2 milyar Kwh elektrik üretiminin %22'si ve hidroelektrik üretiminin ise %45,3'ü Kürdistan'da yapıldı.

Kürdistan'daki elektrik enerjisi endüstrisi devletin elinde olduğu için, bu alanda

çalışanların tümü ücretlidir.

1980 yılında on elektrik santralında istihdam edilenlerin sayısı 811 kişidir. Tablo 3'te görüldüğü gibi, 430 kişiyle en fazla işçi Afşin-Elbistan Termik Santralında çalışmaktadır. Bunu, 102 işçi ile Keban ve toplam 80 işçi ile Hazar santralları izliyor.

İstatistiklerde, elektrik enerjisi sektöründe çalışanların sayısı, gaz ve suda çalışanlarla birlikte aynı kategori içinde verilmektedir. Dolayısıyla bu veriler aynı şekilde verildi.

1963 Sanayi ve İşyerleri Anketi'ne göre, toplam 24 işyerinde 675 kişi çalışıyordu ve çalışanların %98'i ücretliydi. 13 işyerinde çalışanların sayısı, 10 işçinin üzerindeydi. Bunlardan, Erzurum'daki bir firmada 221 işçi, Antep'teki iki firmada ise 277 işçi çalışıyordu. Bu üç elektrik enerjisi üretim, dağıtım ve nakil firması, bu alanda tüm çalışanların %74'ünü istihdam etmişti. Siirt ve Van'da da 30'dan fazla kişinin çalıştığı birer firma vardı. (5)

Elimizde daha sonraki yıllara ilişkin ayrıntılı veriler bulunmamaktadır. Ancak Diyarbakır, Erzincan ve Antep'te, 1975 yılında aynı sektörde toplam 1143 ücretli çalışıyordu (6).

Nüfusu 10.000'in üzerinde olan şehirlerde, 1984'te DİE tarafından yapılan bir anketin sonucuna göre, Kürdistan'da elektrik, gaz ve su sektöründe çalışanların sayısı 2303 civarındaydı (7).

2. Dağıtım ve Tüketim

Elektrik enerjisi endüstrisinin buraya kadar yapılan analizi, Türk rejiminin Kürdistan politikasına ilişkin yeterli bilgi vermiyor. Oysa elektrik enerjisi tüketiminin analizi yapıldığında, durumun böyle olmadığı ortaya çıkıyor. Elektrik enerjisi, sadece modern bir enerji değil; onun tüketim düzeyi, üretimi, üretim ilişkileri ulusal gelir ve yaşam standartı için bir kriter durumundadır.

Elektrik tüketimi ile ilgili olarak daha aktüel veri olmadığından biraz eskileriyle yetinmek durumundayız.

Tablo 4'te Türkiye ve Kürdistan'ın tüm elektrik enerjisi tüketim oranları verilmiştir.

Tablo'dan da izlendiği gibi, Kürdistan'da tüketilen elektriğin her yıl yükseldiği görülüyor. Bu artış sırasıyla 1975'te %17 ve 1976'da %13,2'dir. İki yıllık artış oranı ise %32,14 civarındadır. Bu, yalnız başına alındığında, elektrik enerjisi tüketiminde küçümsenmeyecek bir gelişmedir. Ancak bu, madalyonun sadece bir yüzüdür.

Şimdi madalyonun diğer yüzüne dönelim ve Kürdistan'da üretilen elektrik enerjisi-ni gözönünde tutarak Türkiye ile karşılaştıralım. O zaman bu artışın yeterli olmadığını, Türkiye ile Kürdistan arasındaki enerji tüketimi dengesizliğini gidermediğini, tersine daha da ağırlaştırdığını görürüz.

Kürdistan'ın, tüketilen toplam elektrik enerjisi içindeki oranı, 1974 yılında %5,64 iken, iki yıl sonra %5,29'a düşmüştür. Dolayısıyla Türkiye'nin toplam tüketim içindeki payı büyümüştür. Bu, tüketimin yıllık artış oranı için de geçerlidir. Yıllık

artış oranı sırasıyla 1975'te %18,2 ve 1976'da %19,8'in üzerindedir. İki yıllık artış oranı ise %41,6'dır.

TABLO 4- Elektrik Tüketiminin Türkiye ve Kürdistan'daki Dağılımı (1974-75-76)
Tüketim: Milyon Kwh

Bölgeler	1974 Yılı		1975 Yılı		1976 Yılı		1975 Yılı Kwh/Kişi
	Mutlak	%	Mutlak	%	Mutlak	%	
Kürdistan*	630.80	5.64	737.90	5.58	835.40	5.29	97
Türkiye	10559.80	94.36	12481.50	94.42	14957.40	94.71	382
TOPLAM	11190.60	100.00	13219.40	100.00	15792.80	100.00	328

Kaynak : TIP, Demokratikleşme İçin Plan 1978-82, İstanbul, Aralık 1978, sf. 664 Türk Bölgeleri "Türkiye" ve Kürt bölgeleri de "Kürdistan" bölgesi olarak birleştirildi ve 1975 yılı Kwh/kişi istatistiksel kurala uygun olarak hesaplandı.

* Kürdistan, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu " bölgelerini kapsıyor.

Nüfusa göre tüketimde büyük bir dengesizlik vardır. Kürdistan'da kişi başına, 1975'te 95 Kwh elektrik tüketilirken, Türkiye'de ise bunun ikibuçuk katından daha fazladır. Kürdistan'da TC sınırları içindeki toplam nüfusun %19'u yaşadığı halde, üretilen toplam elektrikten alınan pay %5 dolayındadır. Diğer bir ifade ile Türkiye'nin toplam nüfus içindeki payı %81 iken, üretilen toplam elektrikten aldığı pay ise %95'tir (Tablo 4). Bu rakamların dili oldukça açık. 1975'te Kürdistan'da tüketilen elektrik, Ege Bölgesi'nin tükettiğinin iki katı, İstanbul'un tükettiğinin ise üçte biri civarındadır. Bu dengesizlik 1955-62 döneminde 2,4-3,2 kat iken, Ege Bölgesi'nde 29,3-47,2 Kwh dolayındaydı. Aynı dönemde, İstanbul'da aynı sırayla 258,2-333,2 ve Ankara'da 68,8-108,6 Kwh'tu. (8)

1976'da, kişi başına elektrik tüketiminin en düşük olduğu on ilden sekizi Kürdistan'daydı. Bu sekiz il içinde 6 Kwh ile Bingöl en az, Kars 41 Kwh ile en fazla elektrik enerjisi tüketiyordu. (9)

Elektrik enerjisinin endüstride tüketimi ise şöyledir: 1955'te, endüstride kişi başına 0,3 Kwh elektrik tüketilirken, beş yıl sonra bu, 1,7 Kwh'e yükselmiş ve 1962'de ise 1,2 Kwh'e düşmüştür. (10)

Daha sonra 1971 yılında endüstride tüketilen elektrik toplamı 193,5 milyon Kwh'e tırmanarak, kişi başına 26,5 Kwh elektrik tüketilmiştir (11). Üç yıl sonra bu, kişi başına 55,6 Kwh'e yükselmiştir (12). Toplam 448 Kwh olan bu tüketim, 1971'de tüketilen elektrik enerjisinden üç kat daha fazladır. 1982 yılında elektrik

tüketimi, mutlak olarak artarak 478,2 milyon Kwh'e yükselmesine karşılık, kişi başına 52,6 Kwh'e düşmüştür (13). Özetle Türkiye'de (Kürdistan dahil), endüstride tüketilen elektriğin 1971'de %4,2'si, 1974'te %5,3'ü Kürdistan'da kullanıldı.

Köylerin Elektrifikasyonuna gelince; toplumumuzun bugün bu modern enerjiden çok az yararlandığını söyleyebiliriz. Tablo 5'te, TEK'in 1981 verilerine göre köylerin elektrifikasyon durumu:

TABLE 5- 1980'de Elektrikli ve Elektriksiz Köy Sayısı*

İller	Elektrikli Köyler	Elektriksiz Köyler
Adıyaman	65	272
Ağrı	43	514
Bingöl	55	262
Bitlis	28	242
Diyarbakır	70	615
Elazığ	231	357
Erzincan	117	449
Erzurum	388	661
Hakkari	-	143
Kars	151	635
Malatya	114	405
Maraş	169	327
Mardin	137	582
Muş	26	346
Siirt	54	445
Tunceli	40	395
Urfa	37	655
Van	58	508
TOPLAM	1783	7812

Kaynak : DPT, Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 İl), Ankara, Mart 1982, İlgili İller.

* : Antep verileri Tabloya dahil değil.

Kürdistan'da, toplam köylerin %23'ü elektriğe kavuşmuştur. Bu oran, Türkiye'de %54 dolayındadır. Elektriğe kavuşan köylerin üçte biri merkez ilçelere bağlıdır. 1974'ten beri Keban gibi büyük bir hidroelektrik santrali işletmeye geçmesine rağmen, ancak Elazığ ilinin %65'ine elektrik götürülebilmiştir.

Erzurum'da köylerin %59'u, Mardin'de %24'ü, Erzincan'da %26'sı elektrikleştirilmişken, 1980'de Urfa'da köylerin sadece %6'sı elektriğe kavuşmuştu; Hakkari'de ise henüz hiçbir köy elektrikleştirilmemişti. Elimizde daha aktüel veriler olmamakla birlikte bugün çok daha fazla köyün elektrikleştirildiğini söyleyebiliriz. V. Beş Yıllık Kalkınma Planı'na ait dönem sonunda, yani 1989'da, tüm köylerin elektrifi-

kasyonunun bitirilmesi planlanmıştır. Türk hükümetleri, planlarda saptanan hedefleri genellikle gerçekleştiriyorlar, ama son yıllarda Kürdistan'da, yeni ve çok büyük santrallerin üretime geçtiği düşünülürse, bu yönde önemli bir mesafe katettikleri açıktır. Diğer bir gerçek de şu: Ülkemizde bol elektrik üretildiği halde, köylerinin önemli bir kesiminin elektrifikasyonu halen tamamlanmamıştır.

III. Sonuç

Buraya kadar yaptığımız elektrik enerjisinin üretim, tüketim ve mülkiyet ilişkilerinin analizinden şu sonuçlar çıkmaktadır:

Kürdistan'da, ilk elektrik üretimi belediye ve endüstri firmalarının kurduğu santrallerde başlamıştır. Bu küçük ve orta çaplı santraller, sadece kurulu buldukları şehir nüfusuna ve işyerlerine elektrik veriyorlardı. Bu santraller, büyüyen elektrik enerjisi ihtiyacını karşılayamadı. Özellikle 1970'li yıllarda barajlar üzerinde kurulan hidroelektrik santrallerinin işletmeye geçmesine paralel olarak, belediye ve firmaların işlettiği santrallerin, elektrik üretimi ve tüketimi içindeki önemi hızla azaldı. Bu normaldir, çünkü hidroelektrik santrallerinde üretilen elektrik daha ucuz malolduğudur.

Bugün Kürdistan'daki hidroelektrik santralleri, modern bir teknolojiyle üretim yapan, her yönüyle büyük kapitalist işyerleri niteliğindedir.

Kişi başına elektrik tüketimi, 1970'li yıllarda hızla yükseldi. Bugün tüm şehirler, merkezi elektrik dağıtım hatına bağlanmış durumdadır. 1980 verilerine göre, ancak köylerin %23'ü elektriğe kavuşmuş durumdadır.

Kürdistan'da kişi başına tüketilen elektrik, halkın eski yaşam tarzı ve üretim ilişkileri üzerine yapısal bir etki yapacak düzeydedir. Bu, belli ölçüde üretimin daha modern bir teknolojiyle yapılmasını sağlıyor ve onun toplumsal karakterini güçlendiriyor. Elektrikle birlikte halk radyo, televizyon, buzdolabı vb. elektrikli ev eşyalarını kullanma imkanına kavuşuyor; aile yaşamına değişik bir kültür giriyor ve sosyal hayat tarzı hızla değişiyor.

Elektrik enerjisinin gelişme hızı, tüketiminin gelişme hızından daha yüksektir. Kürdistan'da, kişi başına elektrik üretimi yüksek olduğu halde, kişi başına elektrik tüketimi düşüktür. Bunun nedeni, Kürdistan'da üretilen elektriğin Türk metropol kentlerinde tüketilmesidir. Devlet, bu elektriği Türk sanayicilerine çok ucuz bir fiyatla satarak, Kürdistan'dan Türk bölgelerine sürekli kaynak aktarıyor. Kimilerince iddia edildiği gibi, bunun kapitalizmin eşitsiz gelişme yasasıyla bir ilişkisi yoktur; tersine bu, kapitalist sömürgeci-sömürge ilişkisinin bir sonucudur.

Kürdistan'da üretilen yoğun elektrik enerjisine rağmen Kürt köylerinin halen elektrikleştirilmemesi veya şehir ve bazı köylerin yıllarca sonra elektriğe kavuşması, özetle üretime göre tüketimin çok düşük düzeyde bulunması, başka neyle açıklanabilir ki?...

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PETROL ENDÜSTRİSİ

Kürdistan, zengin petrol yataklarına sahiptir. En önemli petrol yatakları Siirt, Diyarbakır ve Adıyaman yörelerinde bulunuyor. Toplam petrol rezervlerinin 57 milyon ton dolayında bulunduğu tahmin ediliyor (1). T.C sınırları içinde elde edilen petrolün tümüne yakını, bu üç yöreden çıkarılıyor.

I. Yasal Düzenlemeler

Petrol üretiminin durumunu açıklamadan önce, petrolün elde edilmesine ne zaman ve nasıl başlandığını ve bu alanda faaliyet gösteren işletmelerin niteliği üzerinde biraz duralım. Kürdistan'daki petrol yataklarının sömürülmesi için 1926'da "Petrol ve Altını İşletme Kanunu" çıkarıldı. Fakat petrol arama çalışmaları esas olarak o zamanın Ekonomi Bakanlığı'na bağlı olan Petrol Arama ve İşletme Dairesi'nce 1933'te başlatıldı. Bu yetki, iki yıl sonra, yani 1935'te kurulan Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü'ne (MTA) verildi. Bu sektördeki çalışmaların artması üzerine petrol arama, bulma ve üretme işleri için, 1954 yılında 6327 Sayılı Kanunla Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Genel Müdürlüğü (TPAO) oluşturuldu. Petrol ürünlerinin ticaretiyle Türk Petrol Ofisi AŞ. (TPO) görevlendirildi.

TPAO'nun durumu, 24 Ocak 1980'de alınan "Ekonomik İstikrar Tedbirleri" paketinin esprisine uygun olarak, 1983'te bir Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile yeniden düzenlendi. Bu KHK'ye göre TPAO, yeni adıyla Türkiye Petrol Kurumu (PETKUR), tüzel kişiliğe sahip, işlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir İktisadi Devlet Teşekülü'dür ve sermayesi 500 milyar TL'dir.(2)

PETKUR'un amacı, KHK'nin 3. maddesinde, "Yurt içinde ve gerektiğinde yurt dışında petrol arama, keşfetme, üretme faaliyetleriyle petrolün ithali, iç ve dış pazarlaması, rafine edilmesi ve elde edileni dengeli bir şekilde dağıtarak pazarlamasını sağlamak" olarak belirtilmiştir. (3)

Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1960'tan 1979'a kadar, petrol sektöründe faaliyet

gösteren şirketlerin sayısı düşmüştür. 1980 Yılı'nda bu alanda 5 firma faaliyet gösterirken, bunların sayısı, 1982 yılında 33'e yükselmiştir. Bu firmalardan 10 tanesinin Türk Firması olması, tekellerin petrol zenginliklerini sömürmek için yarış halinde olduklarını gösteriyor.

TABLO 1- Yıllara Göre Petrol Sektöründeki Şirket Sayısı (1960-1982)

Şirketler	Y I L L A R					
	1960	1970	1979	1980	1981	1982
Türk	2	3	2	4	5	10
Çok Uluslu	59	20	3	5	14	23
TOPLAM	61	23	5	9	19	33

Kaynak : Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi'ndeki verilerden yararlanılarak hazırlandı.

1960'lı yıllarda da çok sayıda şirkete petrol arama izni verilmişti, ancak görüldüğü gibi 1979'da arama, sondaj ve pazarlama alanında ikisi Türk firması olmak üzere, dört firma ön plana çıkmıştı. 1982'de artan firma sayısı yine artmıştı, ama firma sayısının yine azalacağını şimdiden söyleyebiliriz. Zira petrol rezervleri ve pazar sınırlı bulunuyor.

Ayrıca özel sektöre ait çok sayıda Türk ve yabancı uluslararası şirket de petrol sektöründe faaliyet gösteriyor. Bu şirketlere, 24 Ocak 1980'de alınan "Ekonomik İstikrar Tedbirleri"nin esprisine uygun olarak yetki verilmiştir. 30 Nisan 1983'te yürürlüğe giren 2808 Sayılı Yasa, çokuluslu şirketlere karada çıkaracakları petrolün %45'ini ihraç etme ve ihracat gelirini dışarıda tutma hakkını tanıyor. (4)

V. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise özel sermaye üzerine şu belirtiliyor: "Yurt içi petrol üretiminin artırılması amacıyla ham petrol arama ve üretiminde özel sektöre ve dış kaynaklara ağırlık verilecek, bu alandaki faaliyetler teşvik olunacaktır. (5)

II. Petrol Üretimi ve Şirketler Arasında Dağılımı

İlk petrol kuyusu, MTA tarafından 20 Nisan 1940'ta Batman-Raman'da açılmıştır. 1361 metre derinliğinde olan bu kuyudan günde 11 ton ham petrol elde edilmiştir. Kuyu, dört yıl sonra tükenmiştir. İşletmeye elverişli diğer bir petrol kuyusu da, yine Raman'da, 1945'te açılmıştır. Bu kuyuda da önceleri günde 28 ton petrol üretilmiş ve 1948'de yapılan asitleme ile verim günde 70 tona yükseltilmiştir. Bu

kuyuda 1970'lere kadar petrol üretimi devam etmiştir.

Yine 1948 yılında Batman'da açılan başka bir kuyuda da günde 40-50 ton petrol üretilmiş ve bu kuyunun verimi asitleme sonucu 70 tona çıkarılmıştır.

1951'de Siirt-Garzan'da yapılan sondajlar sonucu 1500 metre derinliğindeki bir kuyuda petrol bulunarak, günde 50 tonun üzerinde petrol elde edilmiştir.

Raman ve Garzan'da 1946'da 544 ton olan petrol üretimi, 1948'de 2,9, 1949'da 16, 1950'de 17,5 ve 1954'te 58 bin tona yükselmiştir.

Diyarbakır yöresinde ilk petrol üretimine 1961 yılında uluslararası bir şirket olan Shell, Karaköy'de bir kuyu açarak başlamıştır. TPAO ise bu yörede 12 yıl sonra petrol üretimine geçebilmiştir.

Ham petrol üretimi böylece başlayıp gelişti. Tablo 2'de, ham petrol üretimi ve bunun firmalar arasındaki dağılımı verilmiştir. Buna göre, ham petrol üretimi 1955 yılında 178,6 bin ton iken, bu açık bir trend (eğilim) ile yükselerek, 20 yıl içinde 3,6 milyon tona ulaşmıştır. 1973'ten sonra gerileyen üretim 1986'da 2,1 milyon tona düşmüştür.

TABLO 2- Ham Petrol Üretimi ve Firmalar Arasındaki Dağılımı (Bin Ton)

Yıllar	Genel Toplam	Özel Firmaların Toplam Üretimi ve Bunun toplam Üretim içindeki Payı		Özel Firmaların Petrol Üretimi			Kamu Firmalarının Üretimi ve Üretim İçindeki Payı(TPAO)	
		Mutlak	%	Ersan	Mobil-Panoil	Shell	Mutlak	%
1955	178.60						178.60	100.00
1962	595.40	84.70	14.20		51.80	32.90	510.70	85.80
1965	1534.10	832.80	53.30	41.30	443.30	348.20	701.30	44.70
1969	3590.70	2488.50	69.30	49.60	608.40	1830.50	1102.30	30.70
1970	3544.50	2477.90	69.90	56.80	447.40	1943.80	1066.50	30.10
1972	3388.20	2447.60	72.20	82.00	493.20	1872.30	940.60	27.80
1975	3095.50	1981.20	64.40	12.90	352.30	1628.90	1101.60	35.60
1978	2736.30	1744.10	63.70	11.00	356.60	1376.50	992.20	36.30
1980	2330.20	-	-	-	-	1119.40	-	-
1981	2362.60	-	-	-	-	-	-	-
1982	2363.00	-	-	-	-	-	-	-
1983	2314.00	-	-	-	-	-	-	-
1984	2089.60	947.20	-	-	-	-	1142.40	-
1985	2109.40	1079.20	-	-	-	-	1030.20	-
1989	-	-	-	-	-	-	1800.00	-
1990	-	-	-	-	-	-	2700.00	-

Kaynak : Memduh Yaşa, (Ed.), Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, sf. 245; Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 5. Cilt, sf. 1340-41; DIE, Maden İstatistikleri 1985, Ankara, Mayıs 1982; DPT, 5. BYKP 1985-89 Tablo: 72, sf. 110; Newspot, 20 Aralık 1990, sf. 5

Resmi istatistiklere göre, 1982 yılına kadar toplam olarak 52,8 milyon ton ham petrol üretilmiştir. Hürriyet Gazetesi 1981 yılı sonuna kadar üretilen petrolün 59,6 milyon ton olduğunu, geriye rezervlerde 25,1 milyon ton ham petrolün kaldığını ve bunun da çıkarılabilir petrolün %13'ü olduğunu yazıyordu. (6)

Ham petrolün tümü, biri kamu ve üçü özel olmak üzere, dört firmaca üretiliyor. TPAO, 1960 yılına kadar üretilmekte olan petrolün tümünü üretirken, bundan sonra-

ki yıllarda üretimdeki payı hızla azaldı. 1960 yılında üretilen toplam 0,4 milyon ton civarındaki petrolün %96,6'sı TPAO'ya aitken, bu pay, 1962'de %85,8'e ve 1965'te ise %44,7'ye düşmüştür. TPAO'nun payı, süreç içinde düşmeye devam ederek, 1972 yılında %27,8 gibi minimum bir düzeye inmiştir. 1955-1970 yılları arasında, TPAO tarafından üretilen petrol, mutlak olarak yükseldiği halde, toplam üretim içindeki payı azalmıştır.

Buna karşılık, 1960'ta petrol üretimine geçen özel şirketler, üretimlerini düzenli bir biçimde arttırmış bulunuyorlar. Zamanla, bu şirketlerin üretimdeki payları hem göreceli hem de mutlak olarak artmıştır. Özel şirketlerin toplam petrol üretiminden aldıkları pay, 1960'ta %3,4 iken, 1962'de %14,2'ye, 1965'te %53,3'e ve 1970'te %69,9 ile maksimuma varmıştır. Sonraki yıllarda, sözkonusu şirketlerin üretim payları gerilemişse de bu, %60'ın altına düşmemiştir.

Özel firmalar arasında petrol üretimini en çok artıran Shell'dir. Shell, ilk petrol üretimini 1961'de 1334 ton ile gerçekleştirmiş olup, bunu 1967'de bir milyon ton ve 1973'te ise iki milyon tona çıkarmıştır. 1965 yılından bugüne dek, toplam ham petrol üretiminin yarısından fazlası Shell tarafından gerçekleştiriliyor. 1972 yılından sonra bu şirketin de üretimi azaldı, ama bir milyon tonun altına düşmüyor.

Mobil'in üretim payı 1960'lı yıllarda 0,5 milyon ton sınırını aştıysa da, sonraki yıllarda (1971 yılı hariç), bu sınırın altında kaldı.

TPAO'nun yanısıra, ERSAN isimli özel bir Türk firması da petrol üretimi yapmaktadır. Kahta (Adıyaman) yöresinde petrol çıkaran bu firmanın toplam üretimden aldığı pay, diğerlerine göre çok azdır. Ersan, ham petrol üretimini sürekli arttırarak, 1972'de 82 tona varırmış, ama daha sonra bu miktar azaldı.

Özel sektörün ham petrol üretiminden aldığı pay, düzenli olarak artmasına karşılık jeofizik, jeolojik ve sondajlar içindeki payı ise süreç içinde azalmıştır.(7)

Özel sektörün jeolojik alan etüdlerindeki payı, 1962'de %62 iken, on yıl sonra %30'a ve 1977 yılında ise %2 dolayına indi. Jeofizik alan etüdlerinde de özel sektörün payı, 1958'de %86 gibi yüksek bir düzeyde iken, 1978'e kadar düzgün olmayan bir trendle %13'e ve 1980'de ise %5'e düştü.

Özel sektörün sondajlar içindeki payı da süre içinde azaldı. Ancak bu azalma jeolojik ve jeofizik alanlarındaki etüdler kadar hızlı değildir. Sondajlarda özel sektörün payı, 1962'de, %35 iken, 1966'da %73'e turmanmışsa da, sonraki yıllarda düzgün olmayan bir trend ile 1978'de %28,8'e inmiştir. Hürriyet Gazetesi'nin 26 Şubat 1983'te bildirdiğine göre, 1981 Yılı sonuna kadar 238'i çokuluslu şirketlere ait olmak üzere, 562 arama kuyusu açılmıştır. Kuyu sayısı, 1983'te 613'e yükselmiştir. Her kuyunun maliyeti 3,5 milyon dolardır. Buna göre, TPAO aramalarının mali portresi, 1983'te 50 milyon dolar, diğerlerinin ise 2,5 milyon dolar civarındaydı.

Bu veriler gösteriyor ki, özel sektör, 1960'lı yıllarda jeolojik ve jeofizik alan etüdüleri ve sondajlar konusunda yoğun bir çalışma gösterirken, sonraki dönemde çalışmaları azalmıştır.

Özel sektörün az sayıdaki petrol kuyusu ile, daha çok kuyuya sahip olan kamu sektöründen daha fazla petrol üretmesinin nedeni, daha verimli alanlara sahip ol-

masıdır. 1981'de, ekonomik bakımdan en karlı olan 48 petrol alanının 28'ine TPAO, 16'sına Shell, 2'sine Mobil, birer tanesine de ERSAN ve Alaaddin Middleast firmaları sahiptir (8). Tablo 3'te firmaların sahip olduğu petrol alanları veriliyor.

TABLO 3- Petrol Sahaları ve İşletmeciler Firmalar

Sahalar	İşletmeciler Firmalar
Raman, Garzan, B. Raman, Mağrip, Beyçayır, Silivanka, Adıyaman, Oyuktaş, Sarıcak, Yeniköy, K. Osmançık, Deve-Tatağı, G. Sarıcıklı, İkiztepe, G. Karaköy, Çamurlu, Sezgin, Çelikli	TPAO
Kahta	ERSAN
Şelvo	Mobil
Karaköy, Kürtan, Beyhan, B. Kayaköy, Şahaban, Piyanko, Maltepe Katin, Barbaş, Sebyan, D. Yatur, Çobantepe, G. Gürkan, D. Yeniköy	Shell

Kaynak : M. Şen, Enerji Kaynaklarımız ve Enerji Sorunu, 1978, Aktaran: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 3. Cilt, sf. 707

Tablo'ya göre petrolün üretildiği alanlar Siirt, Diyarbakır ve Adıyaman illerindedir. Adıyaman bölgesinde ERSAN ve TPAO faaliyet gösterirken, Siirt'te TPAO, Mobil ve Shell, Diyarbakır'da da Shell ve TPAO petrol üretiyorlar. En verimli kuyular, Shell'in elinde bulunuyor. 1980'de kuyu başına günlük ortalama verim 15,3 ton iken, Shell'in kuyularında 29,6 ton idi. Bu oran, TPAO'nun Diyarbakır'daki kuyularında, aynı yılda, 12 ton civarındadır.

Diyarbakır hariç petrol üretiminin şirketlere göre bölgesel dağılımıyla ilgili ayrıntılı istatistikler bulunamadı. ERSAN firması, sadece Kahta'da üretim yaptığına göre, O'nun bölgesel faaliyetini Tablo 7'deki verilerden yararlanarak saptamak mümkündür. Aynı şekilde yalnız Siirt'te üretim yaptığı için Mobil'in ki de hesaplanabilir. Yine Tablo 2'deki TPAO verilerinden Diyarbakır'daki TPAO petrol üretimi çıkarılırsa, Siirt TPAO petrol verileri elde edilir. Şüphesiz bu yöntemin, istatistiksel olarak doğru olmasına rağmen, şu veya bu şekilde bazı eksiklikleri vardır. Çünkü, TPAO Adıyaman'da, ve Mobil Adana'da da petrol üretmektedirler. Ne var ki,

anılan yerlerdeki üretim çok az miktarda olduğundan sonucu etkilemez. Başlıca petrol üretimi, Diyarbakır ve Siirt bölgesinde yapıyor. Diğer iki petrol bölgesiyle karşılaştırıldığı zaman, bugün en fazla ham petrolün üretildiği Siirt ili değil, Diyarbakır ilidir. Oysa petrol üretimi denilince akla ilk Siirt ili geliyor.

Diyarbakır'da ilk petrol üretimi 1961 Yılı'nda başlamasına rağmen, 1955-1980 yılları arasında elde edilen toplam ham petrolün %48'i bu ilimizde üretilmiş bulunuyor. Diyarbakır'ın, üretilen toplam ham petroldeki üretim payı , 1973'te %61,2, 1976'da %57,1 ve 1980'de %55,6 idi.

Tablo 4'te görüldüğü gibi Shell, 1961-1980 yılları arasında, Diyarbakır'da, toplam 23 milyon ton petrol üretmiştir. Buna karşılık 1973'te üretime geçen TPAO'nun ürettiği petrol ise 1,7 milyon ton dolayındadır.

TABLO 4- Shell ve TPAO'nun Diyarbakır'daki, Ersan ve Mobil'in Siirt'teki Petrol Üretimi

Yıllar	Genel Toplam	Diyarbakır		Ersan 1963-1978	Siirt	
		TPAO	Shell		TPAO	Mobil 1961-1978
1955 -197	28211.00		11213.00	485.30	11598.40	4633.10
1973	3511.20	135.10	2014.10	42.80	891.60	427.70
1974	3309.00	263.50	1766.00	26.20	847.80	405.50
1975	3095.50	239.30	1629.00	12.90	862.30	352.30
1976	2595.20	232.20	1250.00	13.20	797.90	301.90
1977	2713.00			3.70		426.00
1978	2736.30			11.00		356.70
1979	2831.40	285.70	1382.90		-	
1980	2330.20	181.60	1113.40		-	
TOPLAM	51138.00	1697.00	22957.30	595.20		

Kaynak : Memduh Yaşa (Ed.), Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-78, sf. 24;
Yurt Ansiklopedisi 3. Cilt, sf. 2273

* : Tespit edilemedi.

ERSAN adlı özel Türk firması, 1963-78 döneminde 0,6 milyon ton petrol üretimi gerçekleştirmiştir. Bu firmanın yıllık üretimi düzenli bir trendle düşerek, 1978'de 11 bin tona inmiştir ve diğerlerine göre üretim içindeki payının önemi çok azdır.

Elimizdeki 1978 verilerine göre, Siirt bölgesinde üretilen petrolün hemen hemen tümü TPAO ve Mobil firmalarınca üretiliyor. Genel toplam'dan Diyarbakır ve ER-SAN firmasının üretimi çıkarıldığında, Siirt verileri yaklaşık olarak bulunur. Buna göre Siirt'in toplam petrol üretimi içindeki payı 1973'te %37,6 iken, 1976'da %42,4'e yükselmiştir.

TPAO, 1960 yılına dek Siirt'te üretilen petrolün tümünü üretirken, bu oran 1973'te %67,6'ya ve 1976'da ise %72,6'ya düşmüştür. Mobil'in Siirt petrol üretimi içindeki payı 0,5 milyon tonun altında kalmıştır.

Şimdi de elde edilen ham petrolün nerede rafine edildiğini ve bunun Türk ekonomisi içindeki önemini tahlil edelim.

III. Petrolün Rafine Edilmesi

Önceleri Kürdistan'da üretilen ham petrolün tümü rafine edilmek üzere karayolu ile Türk metropol bölgelerine aktarılıyordu. Ancak petrol üretimi artınca, karayolu ile nakliyat pahalılaştı. Bunun üzerine 1966'da uzunluğu 494 km ve çapı 45,7 cm olan Batman-Dört Yol Boru Hattı döşendi. Maliyeti 400 milyon TL olan bu hattın kapasitesi, yılda 3,5 milyon ton dolayındadır.

"Hattın başlangıç ve bitiş noktaları arasındaki güzergah, Diyarbakır'ın güneyinden, Urfa ile Adıyaman arasından, Gaziantep'in kuzeyinden ve Osmaniye'nin hemen batısından geçmektedir. Ayrıca Boru Hattı TPAO, Shell ve Mobil'in Sür-Diyarbakır illeri arasındaki istihsal sahasına tali hatlarla bağlanmış bulunmaktadır. Hattın geçiş yolu Adıyaman, G. Antep ve Adana'da bulunması muhtemel görülen petrolün naklinde kullanılmasına imkan verebilecek mahiyettedir.

"Batman-Dört Yol Boru Hattı, başlangıçta kurulan pompa istasyonlarıyla günde 70 bin varil, yani 3,5 milyon ton ham petrol nakline imkan vermektedir. İlav pompalarla bu kapasite günde 110 bin varil, yılda 5,5 milyon tona çıkarılabilir. (...) Hatta hem yabancı şirketlerin hem TPAO'nun bölgeden elde ettikleri ham petrol geçmekte, birincisi ATAŞ, diğeri de İPRAŞ ve ALİAĞA Rafinerisinde Dört Yol'dan deniz yolu ile taşınmaktadır." (9)

Batman-Dört Yol Boru Hattı ile Kürt petrolü, düzenli olarak rafineri edilmek üzere İPRAŞ Rafinerisi'ne pompalanmaktadır. Sadece bu Boru Hattı ile 1967'de 12,2 milyon varil, 1972'de 18 milyon varil ve 1980'de 10,2 milyon varil petrol pompalanmıştır. Karayolu nakli ile ilgili olarak veri elde edilemedi, fakat Batman'a gidenler, petrol taşıyan tankerlerden sızan petrol ile yol kenarlarının kendiliğinden bir nevi asfaltlandığını bilirler. Sanırım bu durum, sayıların dili kadar açıktır.

Kürdistan'da sadece Batman'da bir rafineri bulunmaktadır. Bu Rafineri, bugün 1,1 milyon ton ham petrol işleyebiliyor. Tablo 5'te, Batman Rafinerisi'nde işlenen ham petrolün ve bu işlem sonucunda üretilen petrol ürünlerinin, işlenen toplam ham petrol ve üretilen petrol ürünleri içindeki oranları görülmüyor.

Batman Rafinerisi, 1955'te Amerikan Ralph Parsons Firması'nca 400 milyon TL karşılığında kuruldu. Deneme üretiminden hemen sonra TPAO'ya devredilen bu modern Rafineri, Tablo 5'te de görüldüğü gibi, yılda 73.000 ton ham petrol işleyebilen bir kapasiteye sahipti. Rafineri'nin ham petrol işleme kapasitesi, 1957'de 0,3 milyon ve 1962'de ise 0,6 milyon tona çıkarılmıştır. Rafineri'nin kapasitesi, üretilen toplam ham petrolün 1956'da %24 ve 1957-1962 yılları arasında ise %100 dolayında olan Batman Rafinerisi, tam kapasiteyle işletilmemiş ve buna "pazarın darlığı" gerekçe gösterilmiştir (10). İşletmeye geçmesinden 11 yıl sonra (1966) Rafineri'ye yüksek orantılı benzin ve sıvılandırılmış petrol gazı (LPG) üretmek üzere yeni birimler ek-

lenmiş ve kapasitesi 0,7 milyon tona çıkarılmıştır. Bu da üretilen ham petrolün %42,4'üdür. Rafineri'ye 1972'de yeni bir petrol ünitesi eklenerek kapasitesi 1,1 milyon tona çıkarıldı (11). Bugüne dek Rafineri'nin bu ham petrol işleme kapasitesi bir daha büyütülmedi. Bu nedenle Rafineri, şayet tam kapasiteyle çalıştırılırsa, üretilen ham petrolün ancak %50'sini işleyebilmektedir. İstanbul Sanayi Odası'nın verdiği verilere göre Türkiye'de, bu sektördeki ortalama kapasite kullanımının tartılı oranı 1982'de %69,8, 1983'te %72,9 ve 1984'te de %71,1 idi. Aynı yıllarda, kapasite kullanımının tartısız oranı ise %58 dolayındaydı (12). Kapasite kullanımı ile ilgili bu rakamlar da gözönünde bulundurulursa, Kürdistan'da üretilen petrolün yarısından çoğunun işlenmek üzere metropole aktarıldığı ortaya çıkar.

Batman Rafinerisi'nin ham petrol işleme kapasitesinin büyümesine paralel olarak, normal benzin hariç, diğer petrol ürünlerinin üretimi ve çeşitliliği artmış bulunuyor (Tablo 5).

TABLO 5- Batman Rafinerisinin Ham Petrol İşleme Kapasitesi ve Rafineri'de İşlenen Petrolün Türkiye Toplamına Oranı ve İşlem Sonucu Sağlanan Petrol Ürünleri (Bin Ton)

Ham Petrol İşleme kapasitesi Ve Petrol Ürünleri	1956*		1958*		1976**	
	Mutlak	%	Mutlak	%	Mutlak	%
Ham Petrol işleme Kapasitesi	73	23.90	300	91.30	1100.00	42.40
Rafineri Yakıt Gazı	-				10.90	
LPG	-				11.20	
Nafta	-				34.90	
Normal Benzin	525		66		94.00	
Gazyağı	-				29.00	
Motorin	16		28		181.90	
Fuel-Oil	138		172		464.30	
Asfalt	51		42			
Solvent					7.10	

Kaynak : * Yurt Ansiklopedisi, 9. Cilt, sf.6707-6708

** TIP, Demokratikleşme İçin Plan 1978-82, sf. 706 (TABLO 333)

*** DIE, Maden İstatistikleri; DPT, 5. BYKP'ı Döneminde Sektörel Gelişmeler 1985-1989, Ankara, Ocak 1985, sf. 120

1956'da 525 ton normal benzin üretilirken, 1976'da sadece 94 ton üretildi. Aynı dönemde motorin üretimi 11,4 katına ve fuel-oil (yakıt yağı) üretimi ise 3,4 katına çıkmıştır.

1980 Yılı'nda, Batman Rafinerisi'nin ham petrol artıran iki birimi (biri eski, diğeri yeni), birer termal katalitik kraki (TCC) ve LPG, reformer ve kimyasal artıma birimleri vardı. TCC'nin yıllık kapasitesi 200 bin ton, reformerin 50 bin ton, LPG'nin 18 bin ton ve asfalt biriminin ise 220 bin ton idi. Bugün Türkiye'deki rafinerilerin toplam kurulu kapasitesinin %4,5'i Kürdistan'da bulunuyor. (13)

IV. Petrolün Türk Ekonomisi İçin Önemi

Kürdistan'da üretilen petrolün Türk ekonomisi içindeki önemini saptamak için, yerli üretimin tüketimdeki payını ve değerini, ithal edilen petrolün değerine ve bunun ihracattan sağlanan döviz içindeki payına bakarak görmek olanaklıdır. Tablo 6'da sunulan verilerin değerlendirmesini yapmadan önce, Kürdistan'da üretilen petrolün değerinin nasıl hesaplandığını açıklamak gerekir. Kürdistan'da üretilen ham petrolün fiyatını, ithal edilen ham petrol miktarı ile fiyatı verilerinden yararlanarak bir bilinmeyenli bir denklemle hesaplandı. Bu hesaba göre, yerli üretimin fiyatı ile ithal petrolün fiyatı eşit oluyor.

Tablo 6'ya göre, yerli petrol üretiminin, toplam tüketim içindeki payı, 1969 yılına dek yükselmiş ve sonraki yıllarda düzenli olarak düşüyor. Yerli petrol üretimin tüketim içindeki payı, 1963-69 yılları arasında %20,5'ten %55,6'ya yükselirken, 1970'te %50'nin altına, 1974'te %25,4'e, 1976 ve 1977'de %19'a ve 1984'te ise %14,9'a kadar düşüyor. Buna karşılık yerli üretimin fiyatı, düzenli olmayan bir trendle yükseliyor. 1968'de 38,3 milyon dolar değerinde (karşılığında) petrol üretimi yapılırken; bu, üç yıl sonra 75,6 milyona çıkmış ve 1975'te ise, yarım milyar dolar sınırını aşmıştır. Yerli petrolün üretim değerinin yükselmesinin nedeni, petrol üretiminin artması değil, OPEC'in petrol fiyatlarını yükseltmesidir. Bu, Kürdistan'da üretilen petrolün Türk Ekonomisi içindeki önemini artırıyor. Zira yerli petrol üretimi gerçekleştirilmeseydi, aynı fiyat üzerinden, içerde üretilen miktar kadar ham petrolün ithal edilmesi gerekirdi.

İç petrol üretiminin Türk ekonomisi içindeki önemini göstermek üzere ithal edilen petrolün değeri ile yerli petrol üretiminin değerini Türk ihracatı ile karşılaştırmak gerekir.

1968 yılında ihracat yoluyla sağlanan dövizlerin %8,6'sı petrol ithalinde kullanılırken, bu oran 1971'de %14,4'e, 1975'te %51,3'e ve 1977'de ise %65,7'ye yükseliyor (Tablo 6). 1975 Yılı'ndan bu yana ihracattan elde edilen dövizlerin %50'si ham petrol ithali için kullanılmaktadır. Bu, Türk ekonomisi için çok ağır bir yükür.

Zaten yerli petrol üretimi de olmasaydı, ithal edilen petrol için daha fazla döviz harcanırdı. Yerli petrol üretiminin olmaması halinde ihracattan sağlanan döviz gelirlerinin %60,7'sini, hatta 1977'de %81'ni petrol ithali emecekti ki, yükü zaten bir hayli ağır olan Türk ekonomisinin bunu taşıyamayacağı açıktır.

TABLO 6- Yıllara Göre Yerli ve İthal Petrolün Tüketimindeki Payları ve Bunların Değerlerinin İhracatla Sağlanan Dövizlerden Aldıkları Pay

Yıllar	Yerli Petrol Üretiminin		İthal Petrolün			Yerli ve İthal Petrolün İhracattaki Payı
	Tüketim Payı %	Değeri Milyon Dolar	Tüketim Payı %	Değeri Milyon Dolar	İhracat Payı %	%
1963	20.50		79.50			
1964	20.60		79.40			
1965	33.50		66.50			
1966	39.60		60.40			
1967	47.30		52.70			
1968	47.60	38.30	52.40	42.60	8.60	16.30
1969	55.60	45.70	44.40	36.50	6.80	15.30
1970	48.00	45.30	52.00	49.10	8.30	16.00
1971	38.70	61.40	61.30	97.20	14.40	23.40
1972	29.80	52.70	70.20	124.00	14.00	20.00
1973	27.40	75.50	72.60	200.10	15.20	20.90
1974	25.40	236.60	74.60	693.60	45.30	60.70
1975	24.30	230.70	75.70	718.10	51.30	67.70
1976	19.00	231.70	81.00	1002.50	51.50	63.00
1977	21.00	268.00	81.00	1151.60	65.70	81.00
1978		275.80	79.00	1043.50	45.60	57.70
1983	16.20	526.10	83.80	3242.20	56.60	65.80
1984	14.90	503.80	85.10	3373.20	47.30	54.40
Toplam		2591.6				

Kaynak : Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, sf. 240 ve 246; İstanbul Sanayi Odası, 1985 Yılı İlk Yarısında Türkiye Ekonomisi, Ekim 1985, sf.85

Görülüyor ki Kürdistan'da Tablo 6'daki veriler vasıtasıyla sadece 12 yılda üretilen ve değeri 2,6 milyar dolar olarak tespit edilen ham petrolün bile Türk ekonomisi için yaşamsal bir önemi vardır. Eğer bu yerli petrol üretimi gerçekleşmeseydi, Türk Ekonomisinin bugün vardığı düzeye ulaşması olanaksızdı.

Tablo 7'ye göre 1985'te Kürdistan'da ham petrol üreten 49 işletme bulunuyor ve bu işletmelerde toplam 840 işçi istihdam ediliyor. Yıl içinde çalışanlara 3377,3 milyar TL brüt ödeme yapılmıştır. Bu, ücretli başına ayda 335 bin TL brüt ödeme demektir. Üretimin gerçekleştirilip sürdürülmesi için de 3.666,9 milyar TL malzeme, enerji (elektrik, akaryakıt, makina yağı) satın alınmıştır. Aynı şekilde sabit kıymetler için 23.935,5 milyar TL yatırım yapılmıştır. Buna karşılık 135.235,5 milyar TL değerinde ham petrol üretilip satılmıştır. Görülüyor ki, 1985 yılında, üretilen tüm değerlerin %23'ü ödeme ve yatırımlar için harcanırken, %77'si bu şirketlerin kasalarına kar olarak aktarılmış bulunuyor. Kamu kesiminde bu oranlar, %20 ve %80; özel kesimde ise %25,7 ve %74,3 dolayında bulunuyor.

Ödenen maaş ve ücretler ile sosyal yardımların satışlar içindeki payı %2,7 dolayında bulunuyor. Demek ki, ham petrol üretiminde gerçekleştirilen değer ancak %2,7'si maaş ve ücretler olarak bölgede kalıyor, diğerleri bölge dışına aktarılıyor. Üretimde çalışanlara yapılan toplam brüt ödemelerin, toplam satışlar içindeki oranı ise %2,5'i bile güç buluyor.

TABLO 7- 1985'te Ham Petrolün Çıkarılmasında İşyerleri, Çalışanlar, Ödenen Maaş ve Ücretler ile Sosyal Yardımlar, Yıl İçinde Satın Alınan Malzeme, Satın Alınan Sabit Kıymetler ve Yıllık Satışlar (TL: Milyar)

Sektör-ler	İşyeri Sayısı	Çalış-tırılan İşçi Sayısı	Ödenen Maaş ve Ücretler ile sosyal Yardımlar .			Yıl İçinde Satınalınan Malzeme, Enerji (TL)	Satınalınan Yıllık Kıymetler (TL)	Yıllık Satışlar (TL)
			Toplam (TL)	Üretimde çalışanlara öde-nen (TL)	Sosyal Ödenek-ler (TL)			
Kamu	27	401	1293.60	1198.30	95.30	1137.90	10175.30	62987.20
Özel	22	439	2306.00	127.00	127.00	2532.00	13760.30	72248.30
Toplam	49	840	3599.60	3377.30	222.30	3669.60	23935.50	135235.50

Kaynak : DIE, Maden İstatistikleri 1985, Ankara Mayıs 1987

V.Özet ve Sonuç:

Petrol yatakları Siirt, Diyarbakır ve Adıyaman illerinde bulunuyor. Ham petrolün çıkarıldığı bu üç il karşılaştırıldığı zaman, en fazla ham petrolün Diyarbakır'da üretildiği anlaşılıyor. Diyarbakır'ın, üretilen toplam ham petrol içindeki payı %55 dolayında bulunuyor.

Bu üç ildeki petrol kaynakları TPAO, Mobil ve Shell firmalarınca işletiliyor. TPAO bir İktisadi Devlet Teşekülü, diğer ikisi ise çokuluslu özel birer şirkettirler. Bunların yanısıra, son yıllarda onlarca Türk ve çokuluslu firma sondaj, jeolojik ve jeofizik alanda faaliyette buldukları halde, üretim ve dağıtımdaki paylarının istatistiksel bir önemi yoktur.

Özel sektörün elinde az kuyu bulunmaktadır. Ama elde bulunan az sayıdaki kuyunun verimli olması nedeniyle ham petrol üretimindeki payı, 1965 yılından beri %60'ın altına düşmemiştir. Özel sektör arasında en fazla petrol üretimini Shell gerçekleştirmektedir. Shell'in toplam üretim içindeki payı %50'yi aşmaktadır.

Kürdistan'da üretilen ham petrol rafineri edilmek üzere Türk metropol bölgelerine aktarılıyor. Önce karayolu ile metropol bölgelerine nakil edilen petrol, sonra ham petrol üretiminin artması nedeniyle döşenen Batman-Dörtüyol Boru Hattı ile rafineri edilmek üzere İPRAŞ Rafinerisi'ne nakledilmeye başlandı.

Kürdistan petrolünün bir kısmı da Batman Rafinerisi'nde işletiliyor. Rafineri'nin kapasitesi, bilinçli bir politika sonucu 1,1 milyon ton civarında tutularak büyütülmüyor. Batman Rafinerisi, tam kapasite ile çalışsa bile, Kürdistan'da çıkarılan petrolün ancak %50'sini işleyebilir. 1989 ve 1990 verilerine göre ancak %25'ni işleyebilir, çünkü bu iki yılda sadece TPAO'nun üretimi 2,7 milyon tona ulaştı. Buna gerekçe olarak bölgede, rafineri edilen ham petrol ürünlerine olan talebin az olması gösteriliyor. Ama bu gerekçe ne gerçektir ne de objektiftir. Çünkü bugün bölgede, sözkonusu ürünlere olan talep oldukça yüksektir. Diğer taraftan ham

petrol yerine rafineri edilen ürünler, Batı'dan pazara sürülmek üzere nakil edilebilir. Asıl neden, Kürt petrol zenginliğinin metropole, yani Türk bölgelerine aktarılmasıdır.

Bu sektörde üretim sürecinde yaratılan değerın Türk metropol bölgesine aktarılan miktarını yalın bir şekilde saptamak olanaklıdır. Üretim sürecinde yaratılan değerın %2,7'si maaş, ücretler ve sosyal yardımlar olarak bölgede kalırken, gerisi yani %96,3'ü Türk bölgesine transfer ediliyor.

Türk ekonomisinin bugünkü gelişme düzeyine erişmesinde Kürdistan petrolünün önemli bir payı bulunuyor. On yıllardır Türkiye, petrol tüketiminin %20-55'i arasında değişen bir miktarını Kürt petrolünden sağlıyor. 1975 yılından beri ithal edilen petrol için ihracattan elde edilen dövizlerin %50'si harcanmaktadır. Kürdistan petrol üretimi olmasaydı, Türkiye'nin teknoloji ithali bir yana, sadece ham petrol gereksinimini karşılamak için gerekli döviz bulamıyacaktı. Açıktır ki, Türk ekonomisinin yükü ve dolayısıyla krizi daha da ağırlaşırđı.

Üretim ilişkilerine gelince... Bu sektör kapitalist üretim ilişkilerinin en fazla geliştiği bir sektördür. Bu alanda çalışanların tümü ücretlidir. Üç-dört büyük tekel ham petrol üretimini gerçekleştirmektedir. Bunlar (1985 yılı verilerine göre), 49 işyerinde 840 işçi çalıştırıyorlar. Çalışanlara, yılda, 3599,6 milyar TL brüt ödeme yapılmaktadır. Gerek çalıştırılan kişi ve gerekse üretim kapasitesi bakımından bu işyerleri modern şirketlerdir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GIDA, İÇKİ VE TÜTÜN ENDÜSTRİSİ

Yiyecek ve içecek ürünlerini işleyip üreten işletmelerin tümüne "Gıda, İçki ve Tütün Endüstrisi" denir. Bu sektör, tarım ürünlerini işler. Bazı economiciler, bu sektöre "Gıda Endüstrisi" ismini de veriyorlar. Burada, yerine göre, arasıra birinci veya ikinci kavram kullanılacaktır. Gıda, içki ve tütün endüstrisine ilişkin veriler, diğer endüstri sektörleriyle karşılaştırıldığında, daha yaygındır. Bu bölümde, Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) verilerine dayanarak, gıda endüstrisinin gelişimi ve bugünkü durumu analiz ediliyor.

I.1920 - 1989 Yılları Arasında Gıda, İçki ve Tütün Endüstrisinde İşyerleri ve İstihdamın Bölgesel Dağılımı

1920'li yıllardaki gıda, içki ve tütün endüstrisinin durumu üzerine 1927 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nda veriler var.

1930-1960 yılları arasında sadece 1950'de bir Sanayi ve İşyerleri Sayımı yapıldı. Bu sayımın yayınlanan sonuçlarında bölge veya il verileri verilmiyor ; Bu nedenle bu sayımdan yararlanılamaz. İllere ilişkin bilgiler, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1971 (İller) ve 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nın yayınlanan sonuçları bölgesel veriler içeriyor. DİE'nin yayınladığı bu verilere dayanarak gıda, içki ve tütün endüstrisinde işyerleri ve çalışanlar sayısının ve bunların illere göre dağılımının genel bir analizi yapılacaktır.

Bu başlık altındaki incelemenin yıllara göre ayrılması, ekonomik sektörün yapısındaki gelişimden değil, eldeki kısıtlı verilerin farklı niteliğinden kaynaklanıyor..

1. 1923 - 1950 Arasındaki Durum

Bu sektörün 1920'li yıllardaki durumuna ilişkin veriler 1. Tablo'da özetlenerek veriliyor. Sözkonusu veriler, 1927 Sanayi Sayımı'ndan alındı. Bu sayım, sektörün değişik-kolları üzerine bilgi vermeyip, sadece işyerlerinin yeri ve çalışanlarıyla ilgili bilgiler kapsıyor. Bu nedenle işyerlerinin hangi gıda ürünlerini işlediğini öğrenme olanağından yoksunuz.

TABLO 1- 1927'de Tarıma Dayalı (Ziraat, Balıkçılık, Av) Endüstride İstihdam, İşyeri Sayısı ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğünün İllere Göre Dağılımı

İller	İstihdam			Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü				
	Çalışanlar Ortalaması	Ücret ve Maaşla Çalışanlar	İşyeri Sayısı	1 İşçi	2-5	6-10	11-20	21+
Antep	5284	3819	1117	208	518	320	67	4
Bitlis	240	97	84	23	56	4		1
Diyarbakır	1159	635	348	85	217	41	3	2
Doğubeyazıt	30	4	16	1	9			-
Elazığ	783	410	317	140	163	13	1	-
Erzincan	214	123	138	66	68	3	1	-
Erzurum	915	318	357	119	222	11	5	-
Kars	394	267	82	19	55	5	2	4
Malatya	1094	458	430	178	233	14	2	3
Maraş	1126	392	432	138	258	32	4	-
Mardin	1464	931	338	16	216	102	4	-
Urfa	1035	494	374	170	181	17	3	3
Siirt	276	59	137	80	57			-
Van	74	17	32	9	23			-
TOPLAM	14088	8024	4202	1255	2275	562	92	13

Kaynak : DIE, Compe-Reydu du Recensement Industriel de 1927, Angora 19, İlgili İller

1927'de gıda endüstrisinde 14.088 kişi çalıştırılan 4.202 işyeri vardı. Orta ve büyük işyerlerinin sayısı azdır. 13 işyeri, 21-50 arasında kişi çalıştırırken, 51-100 arasında kişi çalıştırılan işyerlerinin sayısı 3'ü geçmiyordu. Yalnız Urfa'daki bir işyeri 100'den fazla işçi çalıştıyordu. Diğer işyerlerinin 1255'i birer kişi, 2.275'i 2-5 kişi, 562'si 6-10 kişi ve 92'si 11-20 kişi çalıştıyordu.

Çalışanlara göre ortalama işyeri büyüklüğü 4'ün altındaydı. Ücretlilerin çalışanlar içindeki oranı yaklaşık %57'ydi. Antep dışındaki diğer illerde ücretlilerin sayısı 1000'i geçmiyordu. Veriler incelendiğinde, birkaç büyük işletmenin dışında, aile emeğinin yoğun olduğu hemen görülüyor.

Hem çalışanların hem de işyerlerinin dağılımında, Antep ilk sırayı alıyor. Top-

lam işyerlerinin % 26,6'sı ve çalışanların %37,5'i Antep'tedir (Tablo 1). Buna karşılık bu ilde 50'den fazla kişi çalıştıran işyeri bulunmuyor. İlde 21-50 arasında kişi çalıştıran 4 işyeri ve 11-20 arasında kişi çalıştıran 67 işyeri var. Diğerlerinin tümü, en çok 10 kadar kişi çalıştırıyor ve bu işyerleri, ildeki işyerlerinin %93,6'sını teşkil ediyor. İşyerlerinin %88,5'i merkez ilçe ve Kilis'te bulunuyor. Merkez ilçede bulunan 622 işyerinde 2.474 kişi, Kilis'teki 366 işyerinde ise 2.013 kişi çalışıyor. Bu ise toplam çalışanların %85'i yapmaktadır.

Diğer illerle karşılaştırıldığında Kars'ın ayrı bir özelliği görülüyor. Bu ilde işyeri sayısı az olmakla beraber, orta ve büyük işyeri sayısı 6'ya ulaşıyor. Bunlardan ikisi 11 - 20 arasında, üçü 21 - 50 arasında ve biri de 51 - 100 arasında kişi çalıştırıyor. Malatya'daki işyeri sayısı Kars'ın 5 katının da üzerindedir; ama buradaki büyük işyerlerinin sayısı ancak Kars'ınki kadardır. Diyarbakır'daki işyerlerinin ise sadece 5'i 10'dan fazla kişi çalıştırıyor. Bunların da üçü 11-20 kişi ve ikisi 21-50 kişiliktir. Erzurum'da sadece 5 işyeri 11-20 arasında kişi çalıştırırken, diğer işyerleri daha az kişi çalıştırıyor.

Urfa'da toplam 1035 kişi çalıştıran 374 işyeri var. Bu ilde 100'den fazla kişinin çalıştığı bir işletme bulunuyor. Bu, Urfa'yı diğer illerden ayıran önemli bir özelliktir. Aynı ilde 21-50 ve 51-100 arasında kişinin çalıştığı birer işyeri bulunmaktadır. Geriye kalan 371 işyerinin 3'ü 11-20 arasında, diğerleri de 10 ve daha az kişi çalıştırıyor. Urfa'daki işyerlerinin 266'sı merkez ilçede, 56'sı Siverek'te ve 46'si Birecik'te bulunuyor.

Malatya, Diyarbakır ve Erzurum'daki işyerlerinin büyük kesimi de merkez ilçelerde faaliyet gösteriyor. Bu oran sırasıyla %34, %81 ve %86'dır. Aynı durum, işyerlerinde çalışanlar için de geçerlidir.

1927 Sanayi Sayımı verilerinde çalışanların yaşı üzerine de bilgiler veriliyor. 1927'de Gıda endüstrisinde çalışanların %8'i, yani 1.160'ı 14 yaşından küçüktür. 418 çocuk ile Antep ilk sırada yerilirken, bu ili 208 ile Mardin, 158 ile Diyarbakır ve 144 ile Malatya izliyor. Diğer illerde ise çalıştırılan çocuk sayısı 100'ün altında bulunuyor. Bu veriler değerlendirildiğinde, 1920'li yıllarda çocuk emeğinin yaygın bir biçimde kullanılıp sömürüldüğü anlaşılıyor.

1927 Sanayi Sayımı'na göre, gıda endüstrisinde faaliyet gösteren 6 işyerinin patronu Türkiye vatandaşı değildir. Bu işyerlerinin üçü Maraş, ikisi Erzurum ve diğeri Van'dadır.

Anılan sayımda, işyeri mülkiyetinin devlete mi, özel sektöre mi ait olduğu üzerine bilgi verilmemektedir. İşyeri çalışanları memur, işçi ve patron olmak üzere üç kategoriye ayrılıyor. Memur çalıştıran işyerlerinin devlete ait olması gerekiyor. Buna göre, 63 memur ile Kars başı çekiyor. Bu ili; Urfa 20, Antep 26, Erzincan 19 ve Diyarbakır 9 memur ile izliyor. Diğer illerin işyerlerinde çalışan memur sayısı 4'ü geçmiyor.

Bu sektörün 1930-1950 yılları arasındaki durumuna ilişkin bilgiler çok sınırlıdır. Bu yirmi yılda en fazla merkez ilçelerde un değirmenleri işletmeye girmiştir. 1930'lu yıllarda Bitlis ve Malatya Sigara fabrikaları faaliyete girdiler. 1940'lı yıllarda ise

Diyarbakır İçki Fabrikası, Antep'teki Şarap Fabrikası ve Elazığ Tekel Şarap Fabrikası kuruldu. İşletmeye açılan bu yeni işyerlerinin hemen tümü orta büyüklükteydiler. Un fabrikaları 5-10 arasında işçi çalıştırırken, diğerleri genellikle en fazla 50 kadar işçi çalıştırdı. Un fabrikaları özel, diğerleri ise devlet sektörüne aitti.

1930-1950 dönemiyle karşılaştırıldığında, 1950'li yıllarda, bu sektörde önemli bir gelişme olduğu görülüyor. Bu dönemde, Kürdistan'da dört büyük şeker fabrikasının yanı sıra, Erzurum'da ilk et kombinası kuruldu. Ayrıca yine Erzurum'da bir yem fabrikası da işletmeye girdi. Özel kesime ait Elazığ Yağ Fabrikası ve diğer illerde kurulan un fabrikaları bunları izledi.

2. 1950-1989 Arasındaki Durum

1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi verilerine göre, bu dönemde en az 16'sı büyük olmak üzere 2295 işyeri faaliyet gösteriyordu. 1963 Sanayi Sayımı'ndan yararlanarak, bu dönemi daha ayrıntılı analiz etmek olanaklıdır. 16 Büyük işyerinin 4'ü Erzincan, Erzurum, Elazığ ve Malatya Şeker Fabrikalarıdır. Bu dört şeker fabrikası, yaklaşık 5025 işçi çalıştıyordu. Diğer büyük işyerlerinin ikisi sigara, birkaçı içki ve diğer gıda ürünleri tesislerinden oluşmaktadır. Küçük işyerlerinin sayısı yaklaşık 2.279 civarındadır.

İşyeri sayısı, Antep hariç, hiçbir ilde 200'e ulaşmıyor. Antep'teki işyerlerinin sayısı 610 civarındayken, Diyarbakır, Erzurum, Malatya, Maraş ve Urfa illerindeki işyerlerinin sayısı 150'yi aşıyor.

1963'te istihdam durumuna gelince; tüm işyerlerinde çalışan 14.798 kişinin 6.506'sı 16 büyük fabrikada, diğerleri, yani 8.289'u ise küçük işyerlerinde çalışırdı. Küçük işyerlerinde çalışanların yaklaşık %57'si ücretliydi. Görülüyor ki, küçük işyerlerinde ücretli olmayan emek %43 ile önemli bir paya sahiptir. Bu oran illere göre değişiyor. Antep'te bu oran, %35'e, Urfa'da %30'a düşerken; diğer tüm illerde yükseliyor.

1960'lı yıllardaki gelişimi, DİE'nin Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1971 (İller) adlı yayınından da izleyebiliriz. Bu verilere göre, belirtilen dönemde, büyük işletmelerin sayısı 40'ın üzerine çıktı. Bunların yarısından fazlası özel kesime aitti. Devlet sektörüne ait olanların sayısı 18 kadardı. 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinin 24'ü Antep'teydi. Antep ve Erzurum'da üçer işyeri bulunurken; Malatya, Elazığ, Bitlis ve Diyarbakır'da ikişer, Urfa, Kars, Adıyaman ve Erzincan'da ise birer işyeri faaliyet gösteriyordu.

Bu 42 işyerinde toplam 7.186 kişinin 6.709'u devlet işletmelerinde ve 477'si özel işletmelerde çalışıyordu. Özel sektöre ait işletmelerde çalışanların %90'ı ücretliydi. Çalışanların 1900'ü Malatya, 1248'i Erzurum, 1262'si Antep'teydi. Diğer illerdeki sayıları 1000'in altında kalıyordu.

1960'lı yıllarda açılan yeni devlet tesisleri, Antep, Urfa ve Elazığ'daki üç yeni et kombinası, Kars Süt İşleme Fabrikası vb.dir. Malatya ve Antep'te yeni işletmeye açılan fabrikalar içki, makarna, un vs. gibi gıda endüstrisinin daha alt dal-

larındaydılar.

DİE'nin yayınladığı Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1971 (İller), 1960'lı yıllardaki küçük işyerleri ile ilgili verileri içermiyor. Dolayısıyla bu işyerlerine ilişkin bir değerlendirme yapamıyoruz.

1970 - 1980 arasındaki döneme ilişkin veriler, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı ile Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri 1983 Sonuçları'nda veriliyor. DİE'nin yayınladığı 1983 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri'nde 25 ve daha fazla kişiyi çalıştıran işyerlerinin sayısı, bu sektörde yaklaşık % 75 oranında yükselmiş. Devlete ait işyerlerinde çalışanların sayısı verilirken, 10 özel işyerine ait bilgiler, 219 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin atıfta bulunduğu 53 Sayılı Kanun gereği "gizlilik" ilkesine uymak amacıyla verilmemiştir.

1983'te 25 ve daha fazla kişinin istihdam edildiği toplam 75 işyerinin 47'si devlete ve 28'i de özel sektöre aittir. Devlet sektörü 12.519 işçi çalıştırırken, verileri verilen 18 özel sektör işyeri 1.371 kişi çalıştırıyor.. Özel sektör işletmelerinin 11'i Antep'tedir. Erzincan, Diyarbakır ve Malatya'da 3'er özel sektör işletmesi faaliyet gösteriyor. Devlet işletmeleri ise hemen hemen tüm illere dağılmıştır. Beşer devlet işletmesiyle Elazığ ve Diyarbakır ilk sırayı alıyorlar.

1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (Geçici sonuçları) verilerine göre, 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyeri sayısı 315'e varıyor. Bu işyerlerinin 122'si Antep ve 36'sı Erzurum'dadır. Van, Maraş ve Malatya'da 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işyeri sayısı 20'yi, Diyarbakır, Elazığ ve Erzincan'dakilerin sayısı 15'i aşarken, Kars'ta 12, Urfa'da ise 11' dir. Diğer illerdeki benzer işyeri sayısı 10'un altında kalıyor.

Bu dönem (1970-1980), 1-9 arası kişi çalıştıran işyeri sayısı yaklaşık 2.518'dir. Maraş'takiler hariç, bu işyerlerinin 798'i 1-2 kişilik, 747'si 3-4 kişilik ve 629'u ise 5-9 kişiliktir. Maraş'taki işyerlerinin 50 tanesi 1 kişilik ve 164 tanesi ise 1-9 kişiliktir. Küçük çaplı işyerlerinin dağılımında da Antep ilimiz ilk sırayı alıyor. İşyerlerinin %27,4'ü bu ilde yoğunlaşırken, Urfa'nın payı sadece %10,7 ve Maraş'ın %8,5 idi. Diyarbakır, Malatya ve Elazığ illerinin %6 ile %7,4 arasında değişiyor.

1980'de bu küçük gıda endüstrisinde, toplam 13.890 kişi çalışıyordu. Çalışanların bu sayısı, sınıf ortalaması üzerinden hesaplanarak, buna Antep verileri eklendi. Buna göre, Antep ilinin çalışanlar içindeki sayısı 2.534 dolayındadır. Bu ise toplam çalışanların %18,2'si yapıyor. Diğer illere ilişkin oranların bu hesaplama yöntemiyle verilmesi sağlıklı olmaz.

İşyerlerinin üretim alt dallarına gelince; yaklaşık 18 işyeri içecek ürünleri dalında çalışırken, diğerlerinde değişik gıda ürünleri elde ediliyordu. İçecek işyerlerinin 7'si Urfa, 5'i Antep, 2'si Malatya 'da iken, diğer kimi illerde de birer tane bulunuyordu.

II. Gıda Endüstrisinin Alt Dalları

Buraya dek gıda, içki ve tütün endüstrisinde, işyerleri ile bu işyerlerinde çalışanların genel bir gelişim ve bölgesel dağılımının analizi yapıldı. Bu analiz, sektörün alt dallarının bir analiziyile tamamlanmalıdır. Bu, bizi daha sağlıklı bir

değerlendirme yapma olanağına kavuşturur. İçki ve tütün işleme endüstrisi ayrı başlıklar altında incelenecektir.

1. MezbaHa Ürünleri Endüstrisi

Kürdistan'daki yaygın hayvan varlığı, buna ilişkin ürünleri işleyen endüstri tesislerinin gelişmesine elverişlidir. Hayvansal ürünler devlet ve özel sektör tarafından yaygın bir şekilde işlenmektedir. Et ve cı ürünlerinin endüstriyel işlenmesi, ilk olarak, devlet tesislerince gerçekleştirildi. Devlet, Kürdistan'daki hayvan varlığını sömürmeye önemle eğildi. Devlet tesisleri ile ilgili veriler, Tablo 2'de özetlenmiştir. Tablo: DPT, Milliyet Gazetesi ve bizzat Et Balık Kurumu'nun belgelerine dayanılarak hazırlandı.

TABLE 2- İllere Göre Et Kombinalarında İstihdam, Yıllık Kapasite, Yıllık Fiili Üretim ve Üretime Başladığı Yıl

İller	İşyeri sayısı	İstihdam			Yıllık Kapasite 1000 Adet B:Büyükbaş K:Koyun	Yıllık Fiili Üretim 1980 1000 Adet B:Büyükbaş K:Koyun	Üretime Başladığı Yıl
		Toplam	İşçi	Memur			
Ağrı	1	215	169	46	40 B; 400 K	8 B; 25 K	1972
Adıyaman	1	21	21	*	73 B; 801 K	**	
Antep	1	155	118	37	15 B; 120 K	1 B; 145 K	1971
Bitlis /Tatvan	1	183	142	41	42 B; 315 K	3 B; 8 K	
Bingöl	1	49	49	*	73 B; 801 K	**	1983/84
Diyarbakır	1	284	22	62	45 B; 450 K	5 B; 51 K	1974
Elazığ	1	241	190	51	68 B; 337 K	27 B; 26 K	1968
Erzurum	1	394	336	58	84 B; 462 K	32 B; 89 K	1953
Hakkari /Y.Ova	1	55	55	*	73 B; 801 K	**	1986/87
Kars	1	202	153	49	63 B; 315 K	10 B; 64 K	1974
Malatya	1	89	65	24	146 B; 728 K	**	1985/86
Mardin	1	70	64	6	73 B; 728 K	**	1985/86
Urfa	1	245	194	51	45 B; 337 K	2B; 34 K	1968
Van	1	199	149	50	42 B; 462 K	9 B; 28 K	1975/76
TOPLAM	14	2402	1927	475	867 B; 6937 K	96 B; 325 K	

Kaynak : Milliyet, 28 Temmuz 1987;

Et ve Balık Kurumu Kayıtları, 30.9.1984 İtibariyle Çalışan Personel Durumu;
DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Cilt: 1, Ankara, 23.10. 1981

* : Saptanamadı

** : 1980'de henüz üretime başlamamıştı.

Bugün Kürdistan'da Et ve Balık Kurumu'na bağlı 14 et kombinası kuruludur. Et kombinaları, yaklaşık 1.927'si işçi ve 475'i memur olmak üzere toplam 2.402 kişi çalıştırıyor. Çalışanlar arasında memurların sayısı %20 gibi yüksek bir orandadır. Çalışanların sayısı sık sık değişmektedir. Örneğin Urfa Et

Kombinasında, 1968'de 235, 1973'te 271, 1975'te 310 kişi çalışırdı. Çalışanların sayısındaki değişiklik, bir yandan hükümetlerin istihdam politikalarından, diğer yandan da kesim kapasitesinin kullanım oranının değişiminden kaynaklanıyor.

Erzurum Et Kombinası, 394 kişi ile en fazla kişi çalıştıran kombina durumundadır. Bu kombina'yı 284 kişiyle Diyarbakır izliyor. Urfa, Kars, Van, Elazığ ve Ağrı kombinalarında çalışan kişi sayısı, 200 ile 250 arasında değişiyor. Diğer kombinaların çalıştırdığı kişi sayısı ise 200'e ulaşmıyor.

Yapımı 1951'de biten Erzurum Et Kombinası, sadece Kürdistan'ın değil, Türkiye'nin de bu alandaki ilk devlet tesisi sayılır. Önce, 11 Temmuz 1953 yılında, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin bir kuruluşu olarak üretime başlamış, birkaç ay sonra kurulan Et ve Balık Kurumu'na bağlanmıştır.

Et ve Balık Kurumu, 1968'de Urfa ve Elazığ'da da birer et kombinasını işletmeye açtı. 1970 ve 80'li yıllarda diğer illerdeki et kombinalarının kuruluşu bunları izledi.

Kesim kapasitesi açısından da Erzurum Et Kombinası ilk sırayı almaktadır. Malatya Et Kombinası, yeni faaliyete geçtiği için daha deneme üretimindedir ve çalıştırdığı kişi sayısı Erzurum'un dörtte-biri kadardır. Erzurum'dan sonra en fazla kesimin yapıldığı et kombinaları Kars ve Elazığ'dır. Van, Urfa ve Ağrı et kombinaları, Erzurum'a göre orta büyüklükte sayılırlar. Üretime yeni geçen Hakkari (Yüksekova), Bingöl, Adıyaman ve Mardin (Kızıltepe) et kombinalarının da kesim kapasiteleri yüksektir. Bu kombinaların yıllık kesim kapasitesi 73.000 büyükbaş, 800.000 küçükbaş hayvan kadardır. 14 et kombinasının toplam yıllık kapasitesi 867.000 büyükbaş ve 6.937.000 küçükbaş hayvan civarındadır. 1980'de işleyen 8 et kombinasında toplam 96.000 sığır ve 325.000 koyun kesilmiştir. Toplam kesim kapasitesine göre, bu rakam yetersizdir ve et kombinalarının çok düşük kapasiteyle çalıştığını göstermektedir. Düşük kapasiteli çalışmaya değişik nedenler gösteriliyor: Van, Kars ve Bitlis (Tatvan) gibi sınır illerinde, İran'a yasal ve yasa dışı yollardan hayvan satışı, saptanan fiyatların çoğunlukla pazar fiyatının altında olması, hayvan sahiplerine yapılması gereken ödemelerin zamanında yapılmaması, köylülerin hayvanlarını göreceli yüksek fiyat ödeyen tüccarlara satması vb.

1980 yılının kesim düzeyine bakarak, kesim kapasitesi üzerine bir değerlendirme yapmak doğru değildir. Erzurum Et Kombinası'nın yıllarca kapasitesinin üzerinde işlediği biliniyor. Örneğin 1977'de Erzurum Et kombinasında 63.000 büyükbaş, 277.000 küçükbaş hayvan kesimi yapılmıştır. 1975'te Kars, büyükbaş hayvan varlığı ve kesim potansiyeli bakımından birinci, Erzurum ise ikinci sırayı alıyordu. Erzurum'un küçükbaş hayvan varlığı ve kesim potansiyeli, Türkiye'de, Konya ve Ankara'dan sonra 3. sıradadır. (1)

1970'te toplam 30.381, 1979/80'de 33.230 ve 1984'te 58.831 ton et üretimi Kürdistan'da gerçekleştirildi. Bu, kişi başına sırayla yılda 4,2 kilo, 3,7 kilo ve 5,5 kilo et yapmaktadır. Gerek devlet kurumları ve gerekse economiciler, hayvan varlığına göre bunun düşük bir rakam olduğunu belirtiyorlar. Çünkü DİE'nin yayınladığı Tarımsal Yapı ve Üretim istatistikleri, kaçak et kesimiyle kırsal alanda yapılan kesimleri kapsamıyor.

Et kombinaları değişik et çeşitleri üretiyorlar. Urfa Et Kombinası'nda ağırlıkla stek, file ve kıyma üretilirken, Erzurum Et Kombinası'nda bu et ürünlerinin yanısıra hayvan etinden günde 1000 kg. sucuk ve 10 ton gulaş (kuşbaşı) et üretiliyor. Antep Et Kombinası ,sadece et üretmektedir. 1981'de toplam 88,5 milyon dolar tutarındaki et ihracatının 6,5 milyon doları Antep üzerinden ihraç edilmiştir (2). Urfa Et Kombinası, ürünlerinin bir kesimini Ankara ve İstanbul'da pazarlıyor; diğer kesimini ise Suriye ve Kuveyt'e ihraç ediyor. Stek, file ve kıyma gibi ürünlerin bir kesimini de Adana üzerinden Libya'ya satıyor. (3)

Erzurum Et Kombinası, üretiminin bir kesimini ihraç ediyor; diğer kesimiyle de ordu ve diğer resmi ve özel kurumların ihtiyacını karşılıyor. Yurt Ansiklopedisi'nin yazdığına göre, kombina'nın ildeki satışının %80'i ordu birliklerine, geri kalan bölümü ise öteki kuruluşlara yapıyor. Kombina, toplam üretiminin %90'ından fazlasını İstanbul ve Ankara'da, geri kalan kesimini de Konya'da satıyor. Van Et Kombinası'nda 1982'de üretilen 2.900 ton etten 600 tonu İstanbul, Ankara ve Bursa'ya gönderilirken, 1620 tonu da İran'a ihraç edilmiştir. (4)

Et ve Balık Kurumu'nun Kürdistan'daki et kombinalarına ilişkin verilerinin incelenmesi, bu devlet kurumunun et üretimi ve satışının büyük bir kesimini kontrol ettiğini gösteriyor. Devlet, bu kurum vasıtasıyla Kürdistan'ın zengin hayvan varlığını sömürüyor. Et kombinalarının kurulmasıyla ilk olarak ülkede et üretiminin büyük fabrikalarda işlenmesine geçildi. Bu durum, Ülkenin uzak kırsal bölgelerinde ticari hayvancılığın gelişmesine ve bazı bölgelerin belli hayvan türleri üzerinde uzmanlaşma sürecinin hızlanmasına neden oldu. Böylece kırsal alanda hayvancılıkla geçinen köylüler pazarla, yani kapitalist ekonomiyle yaygın ilişki içine girdiler.

Önceleri köylülerin hayvanları tüccarlarca satın alınıp, metropole canlı olarak nakil ediliyordu. Bu canlı hayvan nakli hem düzensiz oluyordu, hem de pahalı. Bugün hayvan zenginliğini değerlendirme ve sömürme biçimi değişmiştir. Metropole canlı hayvan nakli , önceye göre önemini yitirmiştir. Canlı hayvan nakli, yerini et ürünlerine bırakmıştır. Kürt köylülerinden satın alınıp kesilen hayvan ürünleri, ya metropole naklediliyor ya da ihraç ediliyor. Ürünlerin cüzzi bir kesimi de Kürdistan'da halka satılmak üzere pazarlanıyor.

Bir devlet kurumu olan Et ve Balık Kurumu, 1953 yılında 40 milyon lira sermaye ile kuruldu ve bu sermaye, 1980'de 5 milyar liraya ulaştı. Bu kurum, 1964'te bir iktisadi devlet teşekkülü haline getirildi. Kürdistan'daki 14 et kombinasına ek olarak, Kurum'un metropolde (İstanbul, Ankara, Bursa vs.), 1974'te 24 et kombinası var.

Özel sektörün canlı hayvan kesimi, Kürdistan'ın bazı şehir ve kasabalarında küçük mezbahalarda gerçekleşmektedir. Birkaç işyeri dışında özel kesime ait işyerleri aile emeğinin ağırlıkta olduğu küçük işletmelerdir. Ayrıca, özellikle şehirlerde, belediyelere ait mezbahalar da bulunmaktadır. Kombinaların kurulmasıyla bu mezbahaların önemi gittikçe azalıyor. Bu mezbahaların sayısı ve üretim durumuna ilişkin ayrıntılı bir analiz yapmak, veri yetersizliği nedeniyle güçtür.

Bunlar arasında özel kesime ait olan iki büyük işyerinden biri Erzincan, diğeri de Kars'tadır. Kars'ın Ardahan ilçesinde bulunan KARSET, daha üretime geçmemiştir. Üretime geçtiğinde, yılda 20.000 büyükbaş, 180.000 küçükbaş hayvanı kesebilecektir. KARSET'te ayrıca yılda 400 ton sucuk, 200 ton sosis, 200 ton salamura, 67 ton kavurma, 184 ton jöle işkembe, 50 ton ciğer ezme, 100 ton pastırma, 100 ton jambon, 5 ton fôrme dil üretilecektir. KARSET sermayesinin %20'sine Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası sahiptir. (5)

Van'da çok ortaklı bir şirket olan Van Et Entegre Tesisi'nin yapımı 1980'de sürmekteydi. Tesisin yılda 20.000 büyükbaş, 180.000 küçükbaş canlı hayvan kesim kapasitesine sahip olması planlanmıştır. (6)

Özel kesimin bu alandaki en büyük işletmesi, Erzincan Gıda Maddeleri Sanayi ve Ticaret A. Ş. (ERSAN)'dır. Yurt Ansiklopedisi, ERSAN şirketi üzerine geniş bilgi veriyor.(7) ERSAN, sadece Kürdistan'da değil, Türkiye'de de özel kesimin et ve et ürünlerine ilişkin en büyük işletmesidir. ERSAN, 1974'te 23 ortak tarafından 1 milyon TL sermaye ile kurulmuş, 1978'de bir bölümü ve 1980'de ise tüm bölümleri üretime başlamıştır.. Ortak sayısı 1980'de 993'e, sermayesi ise 40 milyon TL'ye yükselmiştir.

ERSAN'ın besi ahırları, yeni depoları, işçiler için sosyal tesisleri, şok tünelli soğuk hava depoları, günde 200 büyük, 400 küçükbaş kapasiteli et kombinasi, şarküteri üretim tesisi, et-kemik unu üreten renderig tesisi ve frigofirik terilerleri var. Tüm bu tesisler modern bir makina parkına sahiptir. ERSAN'ın üretim kapasitesi yılda 7.500 dana ve 50.000 koyun besisi, 6.300 ton gövde et, 1000 ton paketlenmiş et, 600 ton sucuk, 200 ton salami, 60 ton hazır jöle işkembe üretimi ve işletmenin 7.500 ton soğutma hacmi var.

ERSAN, 1980'de çok düşük bir kapasiteyle faaliyet göstermiş. Örneğin, et kombinasi bölümünde yalnız 12.992 canlı hayvan kesimi gerçekleşmiştir. Bu duruma, işletmenin sermaye sıkıntısı içinde bulunması ve kredi faizlerinin sürekli yükselmesi gösteriliyor. ERSAN, 1980 yılında 226 milyon TL borçluydu. Tesis, ürünlerinin hem yurt dışında hem de Türkiye ve Kürdistan'da pazarlanması için İstanbul, Ankara, Van, Elazığ gibi illerde baş bayilikler açmıştır.

2. Şeker Fabrikaları

Şeker fabrikaları, tarıma dayalı endüstrinin çok önemli bir alt kesimidir. Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş., üretilen şeker pancarını işlemek amacıyla 1956 yılında Erzurum, Elazığ, Erzincan ve Malatya'da birer şeker fabrikasını işletmeye açtı.

Erzincan ve çevresinde üretilen pancarı değerlendirmek üzere 2 Aralık 1953'te "Erzincan ve Civarı Pancar Ekicileri Kooperatifi" kurulmuştu. Bu kooperatif ve Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, 1954'ün sonuna doğru birlikte Erzincan Şeker Fabrikası'nın yapımını başlatarak, 30 Eylül 1956'da işletmeye açtılar. Yurt Ansiklopedisi'nin yazdığına göre, Fabrika, Erzincan'ın merkez, Kemalîye, Refahiye, Tercan, Gümüşhane'nin merkez, Kelkit, Şirvan, Sivas'ın Susehri ve Divriği ilçelerinde

üretilen pancarı işlemektedir. İlk kampanya, 1956 yılında 4763 çiftçinin 3018 hektar alanda pancar ekip 44 ton pancar üretmesiyle başladı. Bu ilk üretim yılında, Fabrika, 54 devamlı, 25 geçici memur ve 1240 geçici işçi çalıştırarak 7000 ton şeker üretti (8).

Malatya Şeker Fabrikası'nın yapımına 1954 yılı sonuna doğru başlanmış ve 1 Ekm 1956'da işletmeye açılmıştır. Fabrika, ilk üretim yılında 106 süreklî, 1.466 geçici olmak üzere toplam 1572 kişi çalıştırdı ve 21.200 ton pancar işleyerek 2.700 ton kristal şeker üretti.

Aynı yılda işletmeye açılan diğer iki fabrikanın ilk üretim yılına ilişkin verileri bulunamadı, ama 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi'nde bu fabrikaların çalıştırdığı işçi sayısı verilmiştir. Buna göre, dört şeker fabrikasında toplam 5.025 kişi çalışmaktaydı. Çalışanların 1.774'ü Erzurum, 1.204'ü Malatya, 1.068'i Elazığ ve 979'u Erzincan'da idi. (9)

1971 İmalat Sanayi Anketi, dört şeker fabrikasına ilişkin daha ayrıntılı veriler sunmuştur. Bu veriler Tablo 3'te özetleniyor.

TABLO 3- 1971'de İllere Göre Şeker Fabrikalarında İşyeri Sayıları, Ücretle Çalışanlar Ortalaması, Çalışanlar Ortalaması, Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler, Çevirici Güç, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler Girdi, Çıktı ve Katma Değer

İller	İşyeri sayısı	İstihdam ve Ödemeler			Yıl Sonunda Çevirici Güç kapasitesi (BG-HP)	Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler (Bin TL)	Girdi Bin TL	Çıktı Bin TL	Katma Değer Bin TL
		Ücretle çalışanlar Ortalaması	Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler (Bin TL)					
Elazığ	1	783	783	14872	6070	-	47994	84759	36765
Erzincan	1	463	463	10852	3002	4503	38215	92707	54492
Erzurum	1	764	764	14905	7800	80	69774	200166	130392
Malatya	1	847	847	14777	4986	520	89300	149589	60289
Toplam	4	2857	2857	55406	21858	5103	245283	527221	281938

Kaynak : DIE, Yıllık İmalat Sanayi (İller) 1971

1971'de çalışanların sayısı 1963'e göre 2.000 azalmıştır. Bu büyük farkın, bir baskı hatasından mı veya başka bir nedenden mi olduğu saptanamadı.

Bu dört şeker fabrikasının toplam girdisi 245,3 milyon ve çıktısı 227,2 milyon liradır. Belirtilen yılda yaklaşık 282 milyon TL katma değer yaratılmıştır. İşçi başına düşen yıllık katma değer 100.000 liraya yaklaşıyor. 1971'de bu toplam katma değerın %46,3'ü en fazla kişinin çalıştırıldığı Erzurum Şeker Fabrikası'nda yaratıldı. Çalışan kişi başına yaratılan katma değer verimliliğın bir ölçüsü olarak kabul edildiğinde, Erzurum ve Erzincan Şeker Fabrikaları, Elazığ ve Malatya Fabrikaları'ndan daha verimli işlemişlerdir. Erzurum' da kişi başına yaratılan katma değer

171.000 TL iken, bu Erzurum'da 118.000 TL, Malatya'da 71.000 TL ve Elazığ'da 47.000 TL dolayındadır.

Bu dört şeker fabrikası, modern bir teknolojiyle üretim yapıyor ve toplam çevirici güç kapasiteleri 21.858 beygir gücüne (BG) ulaşıyor. Buna göre, çalışan başına yaklaşık 7,7 BG düşmektedir. 7.800 BG ile Erzurum Şeker Fabrikası en fazla, 3.002 BG ile Erzincan Şeker Fabrikası da en az BG'ne sahiptir.

Stok değişimleri, 57.126 milyon lira sabit sermayeye yapılan gayri safi ilaveler 5.103 milyon lira dolayındadır. Özellikle sabit sermaye ilavelerinin düşük olduğu görülüyor. Elazığ'da hiç ilave gerçekleştirilmemiştir.

Ücretle çalışanlara yapılan ödemeler 55,4 milyon lira üzerindedir. Bu, işçi başına yılda 19.400 lira yapıyor. Ücretle çalışanlara yapılan toplam ödemeler, ancak katma değer %19,7'sine varıyor. Yüksek ücretle çalıştırılan personelin ücretleri buna dahildir. Buna rağmen ücretlerin katma değer içindeki oranı düşüktür.

1980'de biri Muş'ta ve diğeri Ağrı'da olmak üzere iki yeni şeker Fabrikası deneme üretimine geçti. DPT verilerinden yararlanarak, bu iki fabrika da dahil, diğer fabrikaların 1980'deki yapıları üzerine bilgiler Tablo 4'te veriliyor.

Muş ve Ağrı fabrikalarının yıllık kapasiteleri, veri yokluğundan dolayı üretilen şeker miktarı üzerinden değil, günlük pancar işleme miktarı üzerinden saptanarak verilmiştir. Üretime geçmesine rağmen Ağrı Fabrikası ile ilgili verileri edinemedik.

Ağrı ve Muş fabrikalarının günlük pancar işleme kapasiteleri 600 tona varıyor. Muş Şeker Fabrikası 1983'te 36.000 ton pancar işleyerek 400 ton kristal şeker, 200 ton kuru küspe ve 150 ton melas üretti. Aynı yılda 1.400 kişi istihdam ediliyordu.

Ağrı ve Muş fabrikaları hariç diğer fabrikalar tam kapasite ile çalışıyor.

Şeker endüstrisinde 1980'li yılların başında 4.736 kişi çalışarak, yaklaşık 147.000 ton şeker ve 29.000 ton kuru küspe' üretimi gerçekleştirildi. Bu miktar, aynı yıllarda 1 milyon ton olan tüm Türkiye şeker üretiminin %14,7'si dolayındadır.

En fazla şeker üretiminin gerçekleştirildiği il Malatya'dır. Malatya'yı yaklaşık 37.000 ton ile Erzurum izliyor.

Şeker fabrikaları, üretim kapasitelerini kullanmak için pancar üreticileriyle sıkı ilişkiler halindedir. Fabrikalar, ya pancar üretici kooperatifleri ya da doğrudan pancar üreticileriyle ilişkiye geçip ürünlerini satın alıyor; onlara kredi ve tarım araçları sağlıyorlar. Böylece onbinlerce pancar üreticisi, kapitalist pazar ilişkilerine girip şeker fabrikaları için hammadde girdisi sağlıyor. Denilebilir ki, üretici daha üretimini gerçekleştirmeden, onu nasıl ve kime satacağı belirlenmektedir. Fabrikalar, bir taraftan üreticilere verdikleri kredi ve tarım araçlarıyla onları borçlandırırken, diğer taraftan da kooperatiflerdeki temsilcileri vasıtasıyla üreticileri kontrol ediyor. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş dışında pancar alıp işleyen kurum yoktur. Bu tekeli durum bir yasayla düzenlenmiştir. Böylece şeker fabrikaları hem pancar, hem de şeker fiyatlarını kontrol edebiliyor.

TABLO 4- 1980'de İllere Göre Şeker Fabrikaları, Çalışanlar Sayısı, Üretim Kapasitesi ve Yıllık Üretim

İller	İşyeri Sayısı	Çalışanlar Sayısı	Üretim Kapasitesi (Ton)	Yıllık Fiili Üretim	
				Ana Ürün Şeker(Ton)	Yan Ürün Kütpe(Ton)
Ağrı*	1	183	Günde 3000Ton pancar işliyebiliyor.		
Elazığ	1	665	25000 ton şeker	25000	12000
Erzincan	1	715	30000ton şeker	30000	5000
Erzurum	1	852	37000ton şeker	36975	6000
Malatya	1	831	65000 ton şeker	54408	6000
Muş**	1	1490	Günde 3000Ton pancar işliyebiliyor.	400	350
TOPLAM	6	4736	157000 ton şeker ve günde 6bin ton pan. işl. kap.	146783	29350

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Cilt 1, İlgili iller

* : 1980'de Ağrı Fabrikası henüz deneme üretimindeydi.

** : Muş Şeker Fabrikası verileri 1983 yılına aittir (kapasite hariç) ve Yurt Ansiklopedisi'nden alınmıştır.

Prof. Dr. Nazif Kuyucuklu, pancar üreticileriyle Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. arasındaki ilişkiler üzerine şunları söylüyor:

"Günlüğümüzde Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.' oluşturduğu bölge şeflikleriyle 'Pancar Kooperatifleri' arasında, dolayısıyla üreticilerle doğrudan bir işbirliği gerçekleşmiştir. Pancar Kooperatifleri burada, aracı durumundadırlar. Üreticiler kooperatife üye olmakta, kooperatifler de Şeker Fabrikasıyla ilişki kurmaktadır.

"Şeker Fabrikaları, üreticilerle sözleşme yaparak özel hukuk kurallarına göre bağlantı yapmaktadır. Ancak üreticiler belirli sayıda üyeden kümeler biçiminde oluşturularak verilecek kredilerden dolayı birbirlerine 'müteselsil kefil' durumuna getirilmekte ve verilecek krediyi (nakdi veya aynı) aralarında dağıtmak için, bu kümeye aralarından birinin seçilmesi istenmektedir. Böylece Şeker Fabrikaları A.Ş. hangi bölgede pancar tarımı yapılacağını, pancar üreticilerinin uyacakları belirli koşulları baştan daha sözleşme ile kabul ettirmiş olmaktadır. Bu ana çerçeve içinde Şeker Fabrikaları üreticiye gerekli girdileri sağlamaktadır. Bir kere, bölge belirledikten ve ekim için tarla hazırlandıktan sonra, pancar tohum ve ekimle ilgili olarak mibzer ve öteki araçları Şeker Fabrikaları sağlamaktadır. Sulamayla ilgili araçları Şeker Fabrikaları, bölge şeflikleri aracılığıyla üreticilere düşük fiyatta sağlamaya çalışmaktadır. Çapalama ve rekolteyle ilgili belirli krediyi de temin etmektedir. Bunların yetersizliği durumunda üreticiye isteği karşısında, bölge tarım müdürünün uygunu, küme temsilcisinin kefaleti, fakat en önemlisi üreticinin mal varlığının tüm bu harcamaları karşılayabilmesi koşuluyla ek kredi verildiği belirtilmektedir. Bu yola şeker pancarı üretiminde tüm üretim aşamalarının Şeker Fabrikalarının, daha somut olarak da bölgedeki Şeker Fabrikası'nın denetim altında tutabildiğine değinilmektedir. Öyle ki, Şeker Fabrikalarının normal çalışma sürelerini sürdürebilmeleri için Eylül ayından Kasım ayına kadar işleme kapasitesine göre hangi yörelerde ne kadar pancar sökülüleceği dahi Şeker Fabrikaları tarafından belirlenmektedir. Kasım ayında ise, artık üreticinin söktümü yapıp bunu fabrikaya vennesi istenir ve fabrika da bunu işlemek üzere depolama yoluna gider. (...)

"Üreticinin hangi bitkiyi üreteceği, çok doğal olarak onun fiyatına bağlı olarak belirlenmektedir. Özellikle, toprakların çeşitli kullanım olanaklarının bulunduğu ve üreticinin eğitim düzeyinin oransal olarak yüksek bulunduğu yerlerde bu durum çok daha böyledir. Bu durumda, bizde uzunca bir süredir pancarda da uygulanmakta olan fiyat politikası bu konuda çok önemli olmaktadır. Çünkü pancarın bir özelliği de, bunu sadece tekel durumunda olan Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. tarafından satınalın işleyebilecek herhangi bir kurum yoktur. Bu durum, yasayla böyle düzenlenmiştir. Bu nedenle de Şeker Fabrikaları, üretimde planlanan hedefi

gerçekleşebilmesi ve bu alanda kararlılığı (istikrar) koruyabilmesi için, üreticiye belirli bir bedeli ödemesi gerekmektedir. bunu yapmalı ki, üretim alanları öteki seçeneklere kaymasın. Uygulamada da şeker Fabrikaları A.

Ş'nin bu amacı gerçekleştiği söylenebilir." (10)

Pancar üreticisinin üretimini pamuk vs. gibi diğer seçeneklere kaydırmaması, belirtilen nedenlerle çok güçtür. Bu, hem yeni araçları hem de üretim bilgi ve deneyimini gerektiriyor. Bir işletmenin üretim paletini değiştirmesi ekonomik değildir ve bunun için yeni sermaye ve know-how gerekiyor. Bu nedenle küçük ve orta ölçekli köyllü üreticilerin, örneğin pancar üretiminin pamuk üretimine geçmesi, gerçekçi değildir. Onlar, ürünlerini Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ. tarafından saptanan fiyatla teslim etmek zorundalar. Üreticilerin büyük bir kesimi, pancar üretiminden (yaklaşık bir yıl) önce şeker fabrikalarına borçlanıyor ve hukuksal anlaşmayla ürünlerini Şeker Fabrikalarına satmayı taahhüt ediyorlar.

Pancar üreticileriyle Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ. arasındaki ilişkinin incelenmesinden sonra bu tekelin mülkiyet ilişkileri üzerinde de durmak gerekir. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. 1982'de, Türkiye'nin en büyük 500 şirketi içinde 6. sırayı alarak, aynı yılın üretim satışlarından yaklaşık 73 milyar TL. gelir elde etmiştir (11). Bu tekel, 1981 yılında 9 milyar TL sermayeye sahipti. Bu sermayenin %86.66'sı Hazine'ye (yani devlete), % 0,37'si Sümerbank'a, %11.11'i Ziraat Bankası'na, % 1,86'sı İş Bankası'na ve geri kalanı özel kesime aitti (12). Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. sermayesinin yarısından fazlası özel kesimin kontrolünde olan kimi işletmelere de ortak olmuştur. Örneğin, Yeni Çeltik Kömür ve Madencilik AŞ., TEMSAN, TÜMAS, Tat Konserve vs. (13). Böylece Kürt pancar üreticisinden alınan sermaye, bu ortaklıklar yoluyla metropoldeki kimi Türk şirketlerine aktarılıyor.

3. Yem Fabrikaları

Bugün tüm illerde hayvan yemi üreten fabrikalar kurulmuştur. Yem Fabrikalarının büyük çoğunluğu devlete aittir ve bunlar bir KİT olan Yem Sanayii TAŞ'ine bağlıdır.

Bu alanda en eski tesis 1959'da Erzurum'da kurulmuştur. Diğerlerinin hemen hemen tümü 1970'li yılların ilk yarısından sonra işletmeye girmiştir.

Bugün 15'i devlet ve 5'i özel sektöre ait olmak üzere Kürdistan'da toplam 20 yem fabrikası bulunuyor (Tablo 5). Erzurum ve Van'da ikişer yem fabrikası bulunurken, diğer illerde birer fabrika bulunmaktadır.

Devlet sektörüne ait tesislerin herbirinin yıllık üretim kapasitesi, 16.000 ton hayvan yemi dolayındadır. Devlet sektörünün Kürdistan illerindeki toplam yıllık yem kapasitesi ise 211.000 ton dolayındadır. Fabrikalar düşük kapasiteyle işliyor. 1980'de devlet fabrikalarının yem üretimi 72.178 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu ise toplam kapasitenin %35'i civarındadır. Düşük kapasite kullanımının nedeni olarak hammadde yetersizliği gösteriliyor.

Belirtilen tarihte devlet işletmeleri arasında, Urfa (Hilvan), Erzurum ve Elazığ Fabrikaları tam kapasiteyle üretim yapmışlardır. Erzurum ve Elazığ'daki fabrikalarda

14.000'er ton, Urfa'dakinde ise 12.000 ton yem üretmiştir. Böylece devlete devlet sektöründe gerçekleştirilen toplam üretimin %55'i bu fabrikada üretilmiştir.

Devlete ait 15 fabrikada toplam 571 işçi çalışmaktadır. Fabrikaların çoğunda 50 ve daha fazla işçi çalışmaktadır. En fazla kişinin çalıştığı fabrika 71 kişi ile Erzurum'dur.

Özel sektöre ait işyerlerine gelince; bu beş işyerinin dördü Erzincan, birer tanesi de Kars, Malatya ve Maraş'tadır.

Kars'taki Fabrika çok ortaklıdır.1980'de 15.000 ton üretim kapasitesi olan fabrika, 6.000 ton yem üretmiştir.

1974'te kurulan Maraş Yem Sanayi A. Ş. (Maryem), 1980'de üretime geçmiştir. Bu fabrikada, 1982'de 23 kişi çalışmaktaydı. Fabrika, belirlenen tarihte oldukça düşük bir kapasiteyle çalışarak 2000 ton yem üretmiştir.

TABLO 5- 1980'de Illere Göre Devlet ve Özel Sektöre Ait Yem Fabrikalarının Sayısı, İstihdam, Yıllık Kapasite, Yıllık Fiili Üretim ve Üretime Başladıkları Yıl

İller	Mülkiyet Durumu	İşyeri Sayısı	İstihdam	Yıllık Toplam Kapasite (Ton)	Fiili Üretim(Ton)	Üretime Başladığı Yıl**
Adıyaman	Devlet	1	45	18000	***	***
Ağrı	Devlet	1	55	16000	2054	1984
Bitlis (Tatvan)	Devlet	1	57	16000	2548	1978
Diyarbakır	Devlet	1	57	16000	4383	***
Elazığ	Devlet	1	47	16000	13479	1970
Erzurum	Devlet	2	85	15500	30121	1959
Maraş	Devlet	1	36	16000	710	1980
Mardin	Devlet	1	52	16000	1230	***
Muş	Devlet	1	*	16000	***	***
Siirt	Devlet	1	48	16000	739	1976
Tunceli	Devlet	1	23	16000	1900	1979
Van	Devlet	2	43	17500	3014	***
(Urfa (Hilvan)	Devlet	1	23	16000	12000	***
Erzincan	Özel Sekt.	1	***	***	19200	1980
Kars	Özel Sekt.	1	***	15000	5983	***
Malatya	Özel Sekt.	1	40	25000	6000	1972
Maraş	Özel Sekt.	1	23	34600	710	1974
TOPLAM		20	634	250600	103071	

Kaynak : DPT,İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Cilt 1, ilgili iller

* : 1980'de, henüz yatırım halindeydi.

** : Veri bulunamadı.

*** : Veriler Yurt Ansiklopedisinden Alındı.

Erzincan'da Etüdaş Yem Fabrikası'nda 1980'de yaklaşık 19.200 ton yem üretilmiştir. Erzincan'da bir yem dağıtım ve depolama kooperatifi de bulunuyor. Beş

kişinin çalıştığı tesis, 1980'de 7.000 ton yem depolamıştır. 40 kişinin çalıştığı Mayatya'daki tesiste ise 1980'de 6000 ton yem üretilmiştir.

Özetle, 1980'de 20 özel ve kamu işyerinde yaklaşık 634 kişi çalışarak, 103.071 ton yem üretmiştir. Üretimin %31'i özel sektör, %69'u kamu sektörü tarafından gerçekleştirildi.

Devlete ait işletmeler, Yem Sanayii TAŞ. (YEMSAN)'a bağlıdır. YEMSAN'ın 1980'de 400 milyon lira sermayesi vardı. Bu sermayenin %76,50'si hazineye, %15,54'ü Ziraat Bankası'na, %5,15'i Toprak Mahsulleri Ofisi'ne, %1,86'sı Et ve Balık Kurumu'na, %0,18'i Yapağı-Tiftik A.Ş.'ne, %0,06'sı Güneş Sigorta'ya aitti (14). TÜSİAD, 1984'te YEMSAN'ı öncelikle özelleştirilmesi gereken KİT'ler arasında sayıyordu (15). YEMSAN'ın ödenmiş sermayesi, 1984'te 2 milyar liraydı. Aynı yılda YEMSAN 21,8 milyon lira gelir ve 1,1 milyon lira faaliyet karı elde etmişti. (16)

YEMSAN, diğer devlet kurumları gibi Türk özel sermayesiyle iştirakler vasıtasıyla yoğun ilişkiler kurmuştur. Metropolde sermayelerinin %50'den fazlası özel kesime ait olan bir çok yem fabrikasının iştirakçilerinden biri de YEMSAN'dır. Örneğin, 1986 verilerine göre, Tavşanlı Yem Fabrikası'nın %11'i, İsparta Yem Fabrikası'nın %15'i, Manisa Yem Fabrikası'nın %12'si YEMSAN'a aittir (17). 1986 verilerine göre, Kars Yem Fabrikası'nın %45'i özel kesime aittir. Kalan bölümünün %30'u YEMSAN'a ve %25'i Sinai ve Kalkınma Bankası'nındır.

4. Süt İşleme ve Yağ Endüstrisi

Süt Endüstrisi Kurumuna bağlı tesisler ve bu endüstri dalında özel sektöre ait fabrikalar, Kürdistan'ın tüm illerinde faaliyet göstermektedirler. Bu fabrikalarda süt işlenerek peynir, yağ, yoğurt gibi sütten mamüller üretiliyor. Bu bölümde, önce Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), sonra da özel sektöre ait süt tesisleri incelenecektir.

SEK'nun Kürdistan'daki tesislerine ilişkin veriler Tablo 6'da veriliyor. Bugün SEK'nun yaklaşık 16 süt işleme fabrikası vardır.

Yem Endüstrisi gibi Süt Fabrikalarının büyük çoğunluğu da 1970'li yılların ikinci yarısından sonra kuruldu. Urfa ili sınırları içinde iki, diğer tüm illerde ise birer süt fabrikası bulunmaktadır.

Devlet, ilk süt işleme tesisini 1967'de Kars'ta işletmeye açtı (Tablo 6). Yılda 21.000 ton süt işleme kapasitesine sahip Kars Süt Fabrikası, 1980'de 156 kişi çalıştırarak 300 ton süt işledi. Fabrika, çevre ilçelerde süt toplama merkezleri kurarak, kendisi için gerekli sütü toplamaya çalışıyor. İşlenen sütten pastörize süt, tereyağı, süttozu, kaşar peyniri üretiliyor. Diğer eski bir tesis de Elazığ'dadır. 31 işçi çalıştıran Elazığ Süt Fabrikası, 4.635 ton işlenmiş süt mamülleri üreterek, kapasitesinin yaklaşık % 62'sini kullanmıştır. Aynı yılda Diyarbakır Süt Fabrikasında 76 kişi çalıştırılarak 1.750 ton işlenmiş süt ürünleri (özellikle peynir ve tereyağı) elde edilmiştir. Tesis, süt yetersizliği nedeniyle kapasitesinin ancak %30'unu kullanabilmiştir. Tablo 6'da görüldüğü gibi, tüm tesisler düşük kapasiteyle işlemektedirler.

Buna gerekçe olarak da süt üreticilerinin dağınık ve şirketlerin sütü toplamadaki zorlukları gösteriliyor. İşletmelerin bir kesimi, genellikle yağ ve peynir üretirken (Diyarbakır, Urfa gibi), diğer kesimi de tüm süt ürünlerini üretiyor.

Toplam 17 süt Fabrikası'nda 756 kişi çalıştırılıyor. Çalışanlara göre ortalama işyeri büyüklüğü 45 kişidir. Fabrikaların çalıştırdığı kişi sayısı sık sık değişiyor, ama bugün de yaklaşık 756 kişinin çalıştığı söylenebilir.

Kürdistan'da, SEK'nun tesislerinin yanısıra özel sektörün de birkaç yağ ve süt fabrikası bulunmaktadır.

1950'li yıllarda özel kesimin kurduğu Elazığ Sun-Ova Yağ Fabrikası, 1980'de 65 kişi çalıştırarak 1.999 ton rafine pamuk yağı, 12.825 ton küspe, 239 ton suap stok ve 288 ton linter üretmişti (18). 1968'de Köy Kalkınma Kooperatifi, Erzincan-İşıkpınar Süt Mamülleri İşletmesini kurdu. İşletmenin günlük olarak işleyebileceği süt miktarı 5 tondur.

TABLO 6- 1980'de İllere Göre Süt İşleme ve Yağ Fabrikalarının İstihdam, Yıllık Toplam Kapasite, Fiili Üretim ve Üretime Başladığı Yıl (Devlet Sektörü)

İller	İşyeri Sayısı	İstihdam	Yıllık Toplam Kapasite (Ton)	Yıllık Fiili Üretim İşlenmiş Süt Ürünü (Ton)	Üretime Başladığı Yıl*
Adıyaman	1	37	7500	100	**
Ağrı	1	47	6000	630	**
Bitlis (A.Cevaz)	1	44	7500	400	**
Diyarbakır	1	76	600	1750	1976
Elazığ	1	31	7500	4635	1970
Erzincan	1	46	6000	400	1974
Erzurum	1	55	15000	750	1974
Hakkari	1	42	7500	140	1979
Kars	1	156	21000	300	1967
Maraş	1	26	7500	**	1977
Mardin (M. Dağ)	1	**	17500	**	**
Muş	1	41	6000	550	1974
Siirt	1	26	7500	400	1982
Tunceli	1	32	7500	400	1979
Urfa (Siverek)	2	40	21000	140	1976
Van	1	57	6000	400	1976
TOPLAM	17	756	232000	10995	

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri Cilt 1, İlgili İller, 23 Ekim 1981, Ankara

* : Yurt Ansiklopedisi'nden alındı.

** : Veri bulunamadı.

Erzurum Doğu Yağ Sanayi Fabrikası, 1980'de 40 işçi çalıştırıp yılda 16 ton yağ üretme kapasitesine sahipti. Çok ortaklı olan Doğu Yağ Sanayi Fabrikası, aynı yılda 17.668 ton yağ üreterek tam kapasiteyle çalışmıştır (19). Malatya Süt Fabrikası, 1977'de üretime başladı ve günde 25 ton süt işleme kapasitesine sahiptir. 1980'de toplam 7,5 milyon lira olan sermayesinin %40'ı SEK'na ve %46,66'sı ise özel kesime aitti. 1982'de 30 kişi çalıştıran fabrika, süt yetersizliği nedeniyle ancak 3 ton süt işleyebilmiştir (20). Antep ve Maraş illerinde zeytinden yağ elde ediliyor. Nizip ve Kilis ilçelerinde zeytinyağı üretimi yaygındır. Kamu-özel kesim ortaklığına ait olan Ülfet Zeytinyağı Fabrikası, 150 işçi çalıştırarak, 80 ton zeytin işliyor. Fabrika, 10 büyük prese sahip bulunmaktadır. Üretilen zeytinyağının büyük bir kesimi İzmir tüccarlarınca satınalınıyor ve İtalya'ya ihraç ediliyor.

Maraş'ta, zeytinyağı arıtma tesisleri, gıda sanayisinin yaygın bir alt kolu sayılır. Bu ilde 1982'de 3 zeytinyağı arıtma tesisi, 7 deterjan imalathanesi ve toplam 60 ton kapasiteli 30 tuz öğütme tesisi bulunuyordu.

Maraş'ta bitkisel yağ üreten 3 büyük yağ fabrikası da var. 1968'de işletmeye açılan Maraş Yağ Sanayii ve Ticaret AŞ, 1982 yılında 44 kişi çalıştıyordu. Tesis, günde 9 ton yağ üretme kapasitesine sahiptir. Bu fabrikadan üç yıl sonra üretime başlayan Yeni Yağ Sanayii'sinin günlük üretim kapasitesi ise 8 ton idi. Tesis, 1982'de 41 kişi çalıştıyordu. Çığtaş Yağ Sanayii ise 1974'te işletmeye açıldı. Günlük üretim kapasitesi 6 ton olan bu tesis, 1982'de 31 kişi çalıştıyordu (21). Özetle bu üç yağ fabrikasının günlük üretim kapasitesinin toplamı 23 ton olup 116 kişi çalıştırıyor.

Bu büyük yağ fabrikaları ve süt işleme tesislerinin yanısıra özel sektöre ait onlarca küçük işletme de Kürdistan'da faaliyet gösteriyor. Ancak burada sadece görece büyük işyerlerinin durumu üzerinde duruldu.

* * *

Özetlersek; süt işleme ve yağ endüstrisinde, devlet fabrikalarının yanısıra özel sektöre ait olan büyük işletmeler de bulunuyor. Belirtilen alanda, 26 kadar görece büyük fabrika bulunmaktadır ve bu fabrikalarda toplam 1200 kişi çalıştırılıyor. Bu fabrikaların 9'u özel sektörün, diğerleri de Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nundur. Bu Kurum, 1983'te, bir KHK ile Tarım Ürünleri Kurumu yapısına alındı. (22) SEK'nun, 1980'de 3 milyar lira olan sermayesinin tümü hazineye aittir. Kurum, hem metropolde, hem de Kars'ta özel sektörün de ortağı olduğu birçok işletmeye katılmıştır. Toplam sermayesi 1980'de 250 milyon lira olan Kıbrıs Türk sanayi İşletmesi Holding Şirketine, ait sermayenin %5'i SEK'na aittir. Yine SEK, Konya ve civarı Süt sanayii AŞ'ne %11, Turhal Süt ve Yem Sanayii TAŞ'ne ise %25 sermayeyle iştirak etmiştir.

Süt işleme fabrikaları, sütü, ya doğrudan üreticilerden, ya da süt satış kooperatiflerinden satın alıyor. SEK, gerekli sütü almak için, değişik bölgelerdeki temsilcileri aracılığıyla üreticilerden sütü satın alıp topluyor. Pancar üreticilerine göre süt

üreticilerinin göreceli bir seçme olanağı bulunmaktadır. Süt işleyen özel sektör işletmeleri de sütü satılmaktadır. Üreticiler ile işletmeciler arasında gezici mandıra kuran tüccarlar, üreticilerden satınalıp topladığı sütü SEK tesislerine belli bir karla satıyorlar.

Süt işleme tesisleri, gerekli sütü sağlamak için kırsal kesimdeki onbinlerce süt üreticisi köylüyle ilişki içine girip, onları sermaye pazarına bağlıyor ve böylece üreticiler, pazar için veya doğrudan anlaşma yaptığı süt fabrikası için süt üretiyorlar. Pamuk veya şeker pancarı gibi bir klasik sanayi hammaddesi olmayan süt, böylece en fazla aranan bir endüstri hammaddesi durumuna geliyor.

5. Un ve Unlu Ürünler Endüstrisi

Un ve unlu ürünler, gıda endüstrisinin önemli ve en yaygın bir alt sektörü sayılır. Gıda sektörünün bu alt kısmı değirmenler, modern kavramıyla un fabrikaları ve makarna, bisküvi vb. gıda ürünlerini üreten fabrikalardır.

Un ve unlu ürünler, daha endüstriyel olarak işlenmezken, Kürdistan'da su ve yel değirmenleri vardı. Köylüler, tahılını su ve yelle işleyen değirmenlere götürüp un yapardı. Bir iki kişinin çalıştığı bu değirmenler çok yavaş çalışırdı. Değirmenlere, önceleri para yerine tahılın bir kısmı verilirdi. Sonradan bu, genellikle paraya dönüştü. Bulgur, şehriye vb. gibi gıda ürünleri, köylülerin çok daha ilkel imalathanelerinde elde edilirdi. Sonradan su ve yel değirmenlerinin yerini motor gücüyle işleyen değirmenler almaya başladı

Bugün Kürdistan'da, kimi köylerde hala su ve yel değirmenleri bulunmakla beraber büyük köylerde ve kasabalarda modern değirmenler var. Köylerde bulunan su ve yel değirmenleri, ticari amaçtan çok, sözkonusu mezra veya köyün un üretimini karşılamak için işletilmektedir. Çünkü, su ve yel değirmenleri, artık hem motor gücüyle işleyen değirmenler, hem de un fabrikalarıyla yarışmaktan oldukça uzaktır. Bunlar, değirmen sahibi için ek gelir getirme işlevini yitirdiler. Ağa veya zengin köylünün mülkiyetindeki bu değirmenler, en az bir kişi çalıştırılarak işletilir. Bugün değirmenden elde edilen gelir, artık çalışan kişinin de asgari geçimini sağlayamamaktadır.

1981 Köy Envanter Etüdü verilerine göre, Kürdistan'da 714 motorlu değirmen, 3514 su değirmeni ve 51 yel değirmeni bulunmakta ve işlemektedir. (Tablo 7). İşlemeyen motorlu değirmen sayısı 7, su değirmeni sayısı 117 ve yel değirmeni sayısı ise 10 tane kadardır. Bu durum daha önce belirttiğimiz nedenlerden ötürü normaldir. Motorlu değirmenler köy ve küçük kasabalarda halen belli bir verimlilikle işliyorlar. Bugün bir motorlu değirmen büyük bir sermaye gerektiriyor.

Köylüler şehriye, bulgur vb. ürünleri ilkel araçlarla üretiyorlardı. Un ve unlu ürünler, bir taraftan kırsal bölgelerde su ve yel değirmenlerinde üretilirken, diğer taraftan da şehirlerde yer yer modern un fabrikaları işletmeye açılıyordu.

Kürdistan'da unun endüstriyel üretimi, daha Cumhuriyetten önce Antep'te üç un fabrikasının kurulmasıyla başladı. 1932 yılına doğru Antep'teki un fabrikalarının

sayısı 8'e çıkmıştı. 1934-1940 arasında Pürefa, Metanet ve Örnek adlı üç un fabrikası daha faaliyete geçti. Pürefa, 1934'te, Metanet 1935'te ve Örnek ise 1940'ta kuruldu. Bu un fabrikaları dönemin modern fabrikaları arasında sayılıyorlardı. 1930'lu yıllarda Antep, verimlilik bakımından Türkiye'de dördüncü sırada yer alıyordu. 1954'te ilde iki yeni un fabrikası daha kuruldu. Antep'teki un fabrikalarının ortalama günlük un üretimi 55 ton civarındaydı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Kürdistan'da işletmeye açılan un fabrikalarının sayısını saptamak oldukça zordur. Ancak Yurt Ansiklopedisi'nde, 1927'de yürürlüğe giren Teşviki Sanayi Kanunu'ndan (TSK) yararlanılan işyerlerinin sayısı veriliyor (23). Bundan yararlanarak o dönemdeki un fabrikalarının sayısı saptanabilir. TSK'dan yararlanılan işyerlerinin sayısı 1930 ve 1931 yıllarında birer tanedir. 1932'de 19 işyeri bu teşvikten yararlanırken, 1941'de ise 15 işyeri sözkonusu teşvikten yararlanarak işletmeye açılmıştır. 1932'de kurulan 19 un fabrikasının 8'i Antep, 3'er tanesi Maraş ve Diyarbakır, iki tanesi Bitlis, birer tanesi de Van, Kars ve Erzurum'daydı. 1941 yılında faaliyete giren 15 un fabrikasının 6'sı Antep, 3'ü Erzurum, 2'ser tanesi Van ve Diyarbakır, birer tanesi de Van ve Elazığ'daydı. Yine 1941'de Ağrı'da da bir un fabrikası kurulmuştur.

Bu dönemdeki un fabrikaları, çalıştırdıkları işçi sayısına göre değerlendirildiklerinde, küçük imalathane durumundaydılar. Diyarbakır'daki üç un fabrikası, 1932 yılında toplam 19 kişi, Erzincan'daki (Tercan) un fabrikası 1937'de 10 kişi, Erzurum'daki un fabrikası 1932'de 5 kişi, aynı yılda Kars'taki un fabrikası 10 kişi çalıştırmaktaydı. 1941'de Van'daki iki un fabrikasında 12 kişi ve 1932'de Mardin'deki üç un fabrikasında 19 kişi çalışıyordu (24). Bu un fabrikalarının bir kesimi, askeri gereksinim için (Erzincan, 1935'te Bitlis Eşrafınının kurduğu un fabrikası da daha sonra orduya satıldı.), diğerleri de pazar için üretim yapıyordu.

Kars Un Fabrikası 1932'de 20.523 lira katma değer yaratırken, aynı yılda Mardin'deki üç un fabrikasında yaratılan üretim değeri 199.020 liraya varıyordu. Yurt Ansiklopedisi'nin bilgilerine göre, bu fabrikaların 2'si merkez ilçede ve diğeri de Midyat'taydı. Merkez ilçedekiler çevirici güç olarak 15'er, Midyat'taki ise 10 beygir gücüne sahipti.

1950'li yıllara kadar un endüstrisinin durumu budur. Sonraki döneme ilişkin veriler, Tablo 8'de verilmektedir. Bu tablo, DPT, Yurt Ansiklopedisi ve Hürriyet Gazetesi (31 Mayıs ve 2 Haziran 1987) verilerine dayanarak çizildi. Tablo, tüm un fabrikalarını içermemekle birlikte, un endüstrisinin bugünkü durumuyla ilgili yeterli bilgi veriyor.

Tablo'daki verilere göre, Kürdistan'da 50'den fazla un ve makarna fabrikası faaliyet gösteriyor. En fazla un ve makarna fabrikasının bulunduğu il Antep'tir. Antep ilini 6 un fabrikasıyla Malatya, 5 un fabrikasıyla Maraş, 4 un fabrikasıyla Adıyaman, Erzurum ve Van izliyor. Diğer illerdeki un fabrikalarının sayısı 1 ile 3 arasında değişiyor.

Tüm un ve makarna fabrikalarında çalışanların sayısı 1120 civarındadır. Adıyaman, Antep, Malatya ve Maraş'ta çalışanların sayısı 100'ü geçerken, diğer iller-

TABLE 7- 1981'de Köylerde Bulunan Motorlu Değirmen, Su ve Yel Değirmenleri ile Fırın Sayısı (A: İşleyen B: İşlemeyen)

İller	Moturlu Değirmen	Su Değirmeni	Yel Değirmeni	Fırın
Adıyaman	A 49 B	131 1	1 1	1
Ağrı	A 3 B	126 9	- -	1 -
Antep	A 90 B 1	20 1	- -	14 -
Bingöl	A 5 B 1	219 14	3 -	4 -
Bitlis	A 2 B	26 1	- -	- -
Diyarbakır	A 21 B 2	24 5	1 -	8 -
Elazığ	A 86 B 1	164 -	3 -	7 -
Erzincan	A 34 B	223 2	- -	42 1
Erzurum	A 35 B	761 30	2 -	13 -
Hakkari	A 1 B	138 -	- -	- -
Kars	A 14 B 1	302 19	1 -	10 -
Malatya	A 50 B 1	226 10	- -	5 -
Maraş	A 64 B	199 1	30 8	37 -
Mardin	A 74 B	90 7	4 -	8 -
Muş	A 35 B	73 12	- 1	5 -
Siirt	A 25 B	152 5	4 -	3 -
Tunceli	A 57 B	122 -	- -	1 -
Urfa	A 44 B	18 -	2 -	10 -
Van	A 25 B	183 -	- -	1 -
TOPLAM	A 714 B 7	3514 117	51 10	170 1

Kaynak : Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, DIE Köy Envanter Etüdüleri (1981), İlgili İller

dékilerin sayısı 24 ile 100 arasında değişiyor. Çalışanlara göre işyerinin ortalama büyüklüğü 22 kişi'dir. Fabrikaların toplam yıllık kapasitesi 859.044 ton un do-layındadır. Malatya'daki 6 işyerinin, Antep'teki 10 işyerinden daha fazla kapasiteye sahip olduğu dikkat çekiyor. Bunun, Tablo'yu hazırlarken bir yanlış hesaplamadan kaynaklanması muhtemeldir. Zira Malatya'daki işyerlerinin kapasitelerine ilişkin ve-riler bulunduğu halde Anteptekiler için, Tablo'nun dipnotunda belirtilen yöntemle, kendimiz tahminde bulunduk.

Un fabrikalarının üretim kapasitesini gerçekçi bir değerlendirmeye tabi tutmak için, buğday üretimi ile karşılaştırmak gerekir. DİE verilerine göre, Kürdistan'da 1950'de 907.000 ton, 1960-62 arasında 1.713.000 ton, 1970-72 arasında 2.043.000 ton, 1978-80 arasında 3.166.000 ve 1984'te 2.719.400 ton buğday üretilmiştir. (25)

Buna göre ,un fabrikaları Kürt illerinde üretilen buğdayın yaklaşık %27'sini (1978-80) işleme kapasitesine sahiptirler . Bu büyük un fabrikalarının yanı sıra onlarca küçük un ve bulgur imalathanesi de buğday alıp işliyor. Onbinlerce buğday üreticisi, sadece bu un fabrikaları vasıtasıyla doğrudan veya dolaylı olarak endüstri sermaye-siyle ilişkiye giriyor, pazar için üretim yapıyor. Un fabrikalarının buğday üreticileriyle ilişkileri çok yönlüdür. Bunların bir kısmı köylüden doğrudan buğday satınalırken, diğer kesimi de tüccar veya kooperatifin topladığı buğdayı almaktadır.

TABLO 8- İllere Göre Büyük Un ve Makarna Fabrikaların Sayısı, İstihdam, Yıllık Kapasitesi, üretime başladıkları Yıl (1980-1983)

İller	İşyeri Sayısı	İstihdam	Yıllık Kapasite (Ton)	retime Başladıkları Yıl
Adıyaman	4	140	60000 Un*	**
Antep	10	200*	150000 Un*	**
Bitlis	1	60*	31200 Un	1978
Diyarbakır	3	95	52900 Un	**
Elazığ	3	60*	45000 Un	1937
Erzincan	3	75	52000 Un	**
Erzurum	4	80*	60000 Un*	**
Kars	1	20*	15000 Un*	**
Malatya	6	148	162944 Un	1954-1982 Arası
Maraş	5	113	57720 Un	1924-1975 Arası
Mardin	3	60	45000 Un*	**
Muş	1	24	21840 Un	1983
Siirt	3	45	55000 Un	976-1985
Van	4	80	50440 Un	**
TOPLAM	51	1120	859000 Un	**

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve zellikleri, Cilt 1 ve Yurt Ansiklopedisi, ilgili İller

* : Bu rakamlar, yaklaşık 20 kişiye çalıştıran bir fabrikanın yılda 15.000 ton üretebileceği l alınarak hesaplandı.

** : Saptanamadı.

Un endüstrisini diğer endüstri kesiminden ayırarak spesifik özellik, un fabrikalarının tümünün özel sektöre ait olmasıdır. Sadece bunlardan birkaç tanesi Kürdistan'da bulunan Türk Ordusu'nun ihtiyacını karşılıyor. Büyük çoğunluğu ise bulunduğu bölgedeki Kürt şehir ve kasabalarının un ihtiyacını karşılıyor, ekmek fabrikaları ile fırınlara un satıyor.

Un endüstrisinin en fazla geliştiği Antep ilinde Makarna fabrikaları da vardır. 1976'da faaliyet gösteren üç makarna fabrikasının yıllık üretim kapasiteleri 25.000 tona ulaşıyordu. 1981'de iki yeni fabrika daha üretime geçerek, ilin makarna üretim kapasitesini 40.000 tona yükselttiler. Bu, Türkiye'deki toplam kapasitenin % 15,4'ü kadardır. (26)

6. Tuzlalar

Kürdistan'da Tekel tarafından birçok tuzla işletiliyor. DPT verilerinden yararlanarak, 1980'de işletilen tuzlalara ilişkin veriler Tablo 9'da özetlendi. Bazı ekonomistler, tuzlaları maden veya kimya sektörüne dahil ederek inceliyorlar. Kürdistan'daki tuzlalarda üretilen tuzun küçük bir kısmı debehane gibi işyerlerince tüketilirken, büyük kısmı gıda olarak tüketiliyor. Bu nedenle tuzlalar gıda endüstrisine dahil edildi.

TABLO 9- 1980'de Tekele Bağlı Tuzlalar, İstihdam, Yıllık Kapasite ve Fiili Üretim

İller	İşyeri Sayısı	İstihdam		Yıllık Kapasite (Ton)	Yıllık Fiili Üretim (Ton)
		Devamlı	Mevsimlik		
Ağrı	1	3*	10*	300	300
Erzincan	7	40	53	3000	3414
Erzurum	9	66	216	16530	18125
Kars	2	77	230	14000	23214
Muş	1	5	20*	8000	7800
Siirt	7	35	1979	5200	5522
Tunceli	3	3*	15*	1200	1200*
Van	1	3	10	270	140
TOPLAM	31	232	2533	48500	59715

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Cilt 1, ilgili iller

* : Veriler tahmin edildi.

Yaklaşık 31 tuzla işletiliyor. Bu tuzlalarda 232'si devamlı, 2.533'ü mevsimlik olmak üzere toplam 2.765 işçi çalıştırılarak, yılda 60.000 ton tuz üretiliyor. Tuzlalar, tam kapasiteyle işliyorlar. Geçici olarak çalışanların işçi, devamlı çalışanların ise bir kısmı işçi, diğerleri memurdur. Devamlıların en fazla çalıştığı Erzurum ve Kars illerinde, memurların sayısı, sırasıyla 26 ve 14'e varıyor. Bu iki bölgeyi en fazla devamlı işçi sayısıyla Erzincan (40) ve Siirt (35) izliyor. Buna karşılık Siirt Tuzlası,

mevsimlik işçi bakımından 1979 işçi ile ilk sırayı alıyor. Siirt'i Kars ve Erzurum izliyor. İşyeri sayısının en fazla olduğu il Erzurum'dur. Erzurum'u 7'şer işyeriyle Siirt ve Erzincan izlerken, diğer illerdeki işyeri sayısı 1-3 arasında değişiyor.

En büyük üretim kapasitesine sahip Kars ve Erzurum tuzları, 1980 yılında toplam tuz üretiminin yaklaşık %70'ni gerçekleştirdiler. Üretimin geriye kalan %30'luk kesimi ise diğer 20 tuzla arasında dağılıyor.

Bü tuzla kaynaklarının bir kısmı Osmanlı döneminden, diğerleri ise Cumhuriyet'in ilk yıllarından bugüne dek işletiliyorlar.

Tuzun dağıtım ve satışı Tekel tarafından düzenleniyor.

7. Diğer Gıda Ürünleri Endüstrisi

Buraya dek analiz edilen gıda endüstrisi alt dallarının dışında kalan diğer tesislerin birkaçı hariç, tümü küçük işletmeler sayılır. Kayısı kurutma ve işleme tesisleri, Malatya gıda endüstrisinde önemli bir yer tutuyor. Bu alt dalda faaliyet gösteren çok sayıdaki tesisin yanısıra İ. Baki Özhan Kayısı İşletmesi bulunmaktadır. Bu kuruluş, 1979'da 54 kişi çalıştırarak üretime başladı. Kayısı işletme kapasitesi 2.250 ton olan kuruluşta, 1982'de 1000 ton kayısı işlendi. Bu dalda Adil Kanat ve Oğulları Kollektif Şirketi ile Abdullah Elmaz Kayısı İşletmesi de faaliyet gösteriyorlar. İlkini günde 10 ton kapasitesi olup, 1981'de 66 kişi çalıştırıyordu. Diğeri de 1982'de 13 kişi çalıştırarak; 2.100 ton kayısı işledi. Bu üç kuruluş da ihracata yönelik üretim yapmaktadırlar. (27)

Erzincan'da, günlük kapasitesi 15 ton olan bir salyangoz fabrikası bulunuyor. yaklaşık 180 kişi çalıştıran tesis, kurulduğu 1970 yılında 1.500 ton üretim yapmıştı. (28)

Antep'te fıstık, pekmez ve üzüm işleme tesisleri var. İlde yaklaşık 19 tane mevsimlik olmayan pekmez imalathanesi üzüm işleyerek, 7000 ton pekmez ürettiyordu (29). Aynı şekilde Antep ilinde fıstık işleme imalathaneleri yaygın olup, işlenen fıstıklar ülke içinde ve Avrupa'da pazarlanıyor.

Biber işleme tesisleri, Maraş gıda endüstrisinde önemli bir yer tutuyor. Yaklaşık 90 kişiyi çalıştıran 30 kadar biber işleme imalathanesi bulunmaktadır. Bunlar, 1981'de 4.000 ton çöplü kırmızı biber işleyerek, 3.200 ton toz kırmızı biber üretmişlerdi. Güncydoğu Kırmızı Biber Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne bağlı bir Toz ve Yaprak Biber Fabrikası da faaliyettedir. Bu fabrika, 1976'da işletmeye açılarak, 1980 yılında 551 ton kırmızı biber, 29 ton biber tohumu ve biber artıkları üretmiştir. Günlük kapasitesi 2,5 ton olan bu kuruluş, 1982'de 66 kişi çalıştırıyordu. Maraş'ta elde edilen biber, hem içerde pazarlanıyor, hem de Suriye ve Suudi Arabistan gibi ülkelere ihraç ediliyor.

III. Alkollü ve Alkolsüz İçki Endüstrisi

Bu bölümde ilk önce devlete ait alkollü içki tesislerinin ve sonra da özel kesime ait şarap ve alkollü olmayan içki tesislerinin durumu inceleniyor.

Ülkemizde hem alkollü hem de alkolsüz içkilerin endüstriyel üretimi yenidir. Önceleri Ermenilere ait olan birkaç imalathane vardı. Bunlar da Antep'teydi. Diğer bölgelerdeki alkollü içki üretimi, Ermenilerin kendi içki tüketimiyle sınırlıydı. Osmanlı döneminde alkollü içki üretimi, dini nedenlerle ya tamamen yasaktı ya da sıkı bir denetim altına alınmıştı. Bu duruma rağmen Şemsettin Sami, 1896'da yayınlanan Kamus-ul Alam'da, Antep'te 8 içki fabrikasının bulunduğunu belirtiyor. (31)

1920'de içki üretimi satış ve kullanımı tamamen yasaklandı. Ancak Cumhuriyetin kurulmasıyla bu yasak 1924'te kaldırılarak, alkollü içki üretiminin satış ve kullanımına izin verildi. İki yıl sonra, 1926'da çıkarılan bir yasayla spirtolu içkilerin üretim, ithal ve satışı devlet tekeline alındı.

İçki üretiminin bir canlanma göstermesi olanaksızdı, çünkü geleneksel içki üreticileri olan Ermeniler ya öldürülmüştü ya da Kürdistanı terk etmişlerdi. Antep'te 1930'da Müslim Ağa isimli bir şahıs tarafından büyük ölçekli bir rakı fabrikası kuruldu. Fabrikanın yıllık kapasitesi 250.000 litre idi. Bu, Türkiye'nin 1930'lardaki toplam içki üretiminin %4'ü yapıyordu. 1942'de bir yasayla içki üretiminin tümüyle devlet tekeline alınmasıyla bu içki fabrikası da devletleştirildi. (32)

DPT verilerinden yararlanarak alkollü ve alkolsüz içki endüstrisinin bugünkü durumunu inceleyelim.

Tablo 10'da görüldüğü gibi Kürdistan'da devlete ait 6 fabrika faaliyet halindedir. Malatya'daki fabrika spirtolu, Diyarbakır'daki rakı ve diğerleri ise şarap üretiyor.

TABLE 10- 1980'de İllere Göre Devlete Ait İçki Fabrikaları, İstihdam, Yıllık Toplam Kapasite, Üretim ve Üretime Başladığı Yıl.

İller	İşyeri	İstihdam	Yıllık Kapasite Bin litre	Yıllık Üretim Bin litre	Üretime Başladığı Yıl
Diyarbakır	1	348	430 lt. Rakı	4570 lt.	1941
Elazığ	1	55	500 lt. Şarap	603 lt. şarap	1942
Urfa	1	36	3225 lt Şarap	1350 lt şarap ve 668 lt sirke	
Antep*	12	434	2000 lt. Şarap		
Malatya	1	45**	15 ton lıam 45 ton saf spirtolu	1,5 ton ham ve 4,5 ton saf isp.	
			6155 lt. Al. içki 1,5 ton ham isp. 4,5 ton saf isp.	65523 lt şarap 668 lt. sirke 1,5 ton ham isp. 4,5 ton saf isp.	
TOPLAM	6	918			

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Cilt 1, ilgili iller.

* : Antep iline ilişkin istihdam sayısı, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'ndan, kapasiteye ilişkin veri ise Yurt Ansiklopedisi'nden aktarıldı.

** : Yazar tarafından tahmin edildi..

Malatya İspirto Fabrikası, yılda 1500 ton saf ispirto üretiyor. Tam üretim kapasitesiyle işlemeyen tesis, Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ne bağlıdır. Şeker Fabrikaları AŞ, 1981'de Erzurumda yeni bir alkol fabrikasını kurdu. Fabrika, üretime geçtiğinde, yılda 9.000 litre alkol üretimi gerçekleştirebilecektir.

Diyarbakır İçki Fabrikası, kurulduğu 1941'den beri üretimini aralıksız olarak sürdürüyor. Tesis, 1963'te 229 işçi çalıştırırken, (33) 1980'de çift vardiya halinde 348 işçi çalıştırıyordu ve yılda 430.000 litre rakı üretme kapasitesine sahipti. 1980'de tesisin nakli ve kapasitesininin 3.500.000 litre rakıya çıkarılması çalışmaları sürüyordu. 5. Beş yıllık kalkınma Planı verilerine göre bunun 1985'te tamamlanması gerekiyordu (34). 1979'da tesiste 1.140.000 litre suma, 2 milyon dökme rakı üretilmişti. 1980'deki üretim 4.570.000 litre dolayındaydı. Buna göre, Türkiye rakı üretiminin %10'u bu tesiste üretiliyor.

Elazığ, Urfa ve Antep'teki tesisler şarap üretiyor. Yalnız son birkaç yılda Antep içki Fabrikası rakı da üretmeye başladı.

Urfa Şarap Fabrikası, 1980'de 36 kişi çalıştırarak 1.350.000 litre şarap ve 668.000 litre sirke üretti ve tesisin toplam kapasitesi 3.225.000 litre idi. Tesisin rakı üretiminin de gerçekleştirilmesi için 1984'te çalışmalar sürüyordu.

Tekel'in 1942'de kurduğu Elazığ Şarap Fabrikası, 1980'de 55 kişi çalıştırarak 6030 litre şarap üretti. Tesis, halen 500.000 litre Buzbağ markasıyla Şarap üretme kapasitesine sahip bulunuyor. Tekelin, biri Antep merkez ilçede, diğeri Kilis'te olmak üzere genellikle şarap üreten iki fabrikası bulunuyor. 1980 verilerine göre merkez ilçedeki fabrikada, yaklaşık 434 işçi çalışıyordu ve fabrikada aynı yıl 2 milyon litre şarap üretildi.

Devlete ait içki tesisleri, Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır. Bu 6 tekel fabrikasında, yaklaşık 918 kişi çalışıyor. Toplam kapasiteleri 500.000 litre rakı, 5,2 milyon litre şarap ve 6 ton ispirto olan kuruluşlar, tam kapasite ile işliyorlar.

Elimizdeki 1971 yılı verileriyle Tekel fabrikalarının üretim durumlarını, diğer bir ifade ile verimli işleyip işlemediklerini inceleyelim. (Tablo 11)

Tablo'dan da izlendiği gibi, 1971'de üç fabrika, 712 kişi çalıştırarak, 149 milyon TL katma değer yaratmıştır. Bu, çalışan başına 209.000 TL yapıyor. Ücretle çalışanlara yapılan ödeme, katma değerinin sadece %8,4'ü ve çıktının ise %6,6'sı civarındadır. Diyarbakır Fabrikası'nda aynı yılda sabit sermayeye hiç ilave yapılmazken, Elazığ'da sadece 21.000TL ve 1,1 milyon TL gayrisafi ilaveler yapılmıştır. Karın tümü devlet bütçesine aktarılmıştır.

Antep İçki Fabrikası'nın 1980 verileri, geçen süre içinde durumun işçiler lehine iyileştiğini gösteriyor. Bu verilere göre, aktarılan sermaye yükselirken, işçi ücretlerinin katma değer içindeki oranı yükselmiştir. Antep İçki Fabrikası, 1980'de 434 kişi çalıştırıyordu. Fabrikanın girdisi 335,1 ve çıktısı 590,6 milyon TL'dir. Yaklaşık 255,5 milyon TL katma değer yaratıldığı bu kuruluşta, sabit sermaye yatırımları hiç gerçekleştirilmemiştir ve ücretle çalışanlara yapılan ödemeler 111,1 milyon TL'dir. Ücretlere yapılan ödemelerin katma değere oranı %43,5 veya çıktıya oranı %18,8 civarındadır (35). Darbeden sonra çalışanların aleyhine değişen bu dur-

um tekrar 1970'lerin düzeyine indirildi.

TABLO 11- 1971'de İllere Göre Tekel İçki Fabrikaları, Ücretle Çalışanlar Ortalaması, Ücretle Çalışanlara Yapılan ödemeler, Gayri Safi İlaveler, Girdi, Çıktı ve Katma Değer

İller	İşyeri sayısı	İstihdam ve Ödemeler		Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler Bin TL.	Girdi Bin TL	Çıktı Bin TL	Katma Değer Bin TL
		Ücretle Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler Bin TL				
Antep*	1	368	6789	1047	27109	1E+05	74259
D.Bakır	1	299	4641	-	10530	79451	68921
Elazığ	1	45**	1008	21	1125	6674	5549
Toplam	3	712	12438	1068	38764	2E+05	148729

Kaynak : DİE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi 1971 (İller), İlgili iller.

* : Antep iline ilişkin istihdam sayısı 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'ndan alındı.

** : Yazarca tahmin edildi.

Devlet sektörünün durumu bu. Özel sektör tesisleri, devletinki kadar gelişkin değildir. Birkaçı dışında, özel sektöre ait meşrubat (içecek) tesislerinin tümü küçük ölçeklidir.

Çiftlik Meyve Tesisi, 1963'te Erzincan'da üretime geçerek 3 kalite meyve işliyor.

Yaklaşık 60.000 şişe meyve suyunun elde edildiği tesiste 15 kişi çalışıyor. (36)

Özel Sektörün bir diğer içecek imalathanesi, 1971'de Malatya'da işletmeye geçmiştir. Bu tesis, 1982'de 13 kişi çalıştırıyordu. Aynı yılda üretim kapasitesi 65.000 kasa olan Kaysı Kola Mevsim Gazoz Atölyesi, ancak yarı kapasiteyle işlemiştir. Ayrıca Antep'te de birkaç tesis bulunmaktadır. Bunların en büyüğü, 1977'de kurulan ve 2,5 milyon litre kapasiteli Burç Şarap Fabrikası'dır. Diğer tesislerin ürettiği şarap miktarı yılda 700.000 litredir.

1981 Yılı Köy Envanter Etüdüleri verilerine göre, Mardin'in Savur ilçesinde bir şarap fabrikası bulunmaktadır. Bu fabrika, 1981 yılında 25 kişi çalıştırmaktadır (37).

DPT'nin verilerine göre bu fabrika 717.100 litre şarap üretme kapasitesine sahiptir.

1971 yılında Antep'teki özel kesimin üç işyerinde, 51'i işçi olmak üzere toplam 55 kişi çalışmaktadır. Bu üç işyerinin girdisi 1.920.000 ve çıktısı ise 4.059.000 liraya varıyordu.. 2.139.000 lira katma değer yaratıldığı bu üç tesiste, ücretle çalışanlara 1.099.000 lira ödendi. Ücretlerin katma değer içindeki oranı %51,4 ve üretim içindeki oranı da %27,1 civarındaydı. (38)

Bu rakamlar neyi gösteriyor ve ne anlama geliyor?

Yukarıda, aynı yılda devlet sektörünün, işçilere üretimden ödediği pay hesaplandı.

Bu pay, özel sektörün kat kat gerisindeydi. 1971'de ücretlerin, devlet sektöründe yaratılan katma değer içindeki payı %8,4 ve üretim değerindeki (çıkıtı) payı %6,6'ydı. 1980 yılında ise bu pay sırasıyla %43,5 ve %18,8'e yükseldi. Buna karşılık özel sektörün Antep tesilerinde bu pay 1971'de %51,4 ve %27,1 civarındadır. Demek ki özel sektörün yıl içinde yapılan üretimden veya yaratılan yeni değerden ücretlilere ödediği pay, devlet sektöründekinden bir hayli yüksekti, hem de 10 yıl gerisiyle.

İçki endüstrisi, gerekli hammadde olan üzümü, üzüm üreticilerinden ya doğrudan doğruya ya da dolaylı (tüccar veya satış kooperatifleri) satın alıyor. Üzüm üreticileri, kendi özel tüketiminden ziyade pazar için üretim yapıyorlar. Onlar, ya doğrudan doğruya ya da pazar üzerinden dolaylı olarak endüstri sermayesiyle ilişki içine giriyorlar. Bu pazar taleplerine cevap vermek durumundadırlar. Bunu yapmayan üretici iflas ediyor ve ne devletten ne de bu alandaki endüstriden yardım alabiliyor. 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda "Güneydoğu Anadolu"da şaraplı üzüm çeşitlerinin yaygınlaştırılması hedef olarak belirlenmiş ve şaraplık üzüm üreticilerine teknik ve mali yardım sağlanması, ilke olarak saptanmıştır. (39)

IV. Tütün İşleme Endüstrisi

Ülkemizde tütün ekimi ve işleminin uzun ve köklü bir geleneği var. Siirt ve Bitlis bölgelerinde çok yüksek kaliteli tütün yetiştirilir. Kürdistan'da yetiştirilen tütün, bugün dünyada en beğenilen ve en fazla içilen "Virjinya" türü tütüne çok benziyor.

Cumhuriyetin kurulmasıyla tütün alımı, işlenmesi ve satış faaliyetleri devletin tekeline alındı. Tekel, 1938'de çıkarılan "Tütün ve Tütün Tekeli İhisarı Kanunu" ve 1969'da çıkarılan "Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu"na göre tütünle ilgili tüm işleri yürütmekteydi. Özal hükümeti döneminde özel kesimin de bu dalda faaliyet göstermesine izin verildi.

Böylece ülkede tütün işleyen Kürt kasaba ve köylerindeki geleneksel tütün işleme atölyeleri tamamen yasaklandı. Bu geleneksel tütün atölyelerinin bulunduğu Kürt köy ve kasabalarını jandarmalar sıkı kontrol altına aldılar, belirtilen kanuna uymayanlar tutuklanarak cezalandırıldılar. Tütün kaçakçılığı, 1960'lı yılların sonuna dek Kürdistan'da yaygın bir faaliyetti.

Tütünün endüstriyel işlenmesi, Malatya ve Bitlis sigara fabrikalarıyla başladı. Son birkaç yıla dek Kürdistan'daki tütünün hemen hemen tümü bir devlet kuruluşu olan Tekel Genel Müdürlüğü'nce satın alınıyordu. Değişik Kürt şehir ve kasabalarında faaliyet halinde olan tütün bakım evlerinde toplanan tütün, ya fabrikalara gönderiliyor, ya da doğrudan ihraç ediliyordu.

DİE verilerine göre, Kürdistan'daki tütün üretimi 1950'de 2.412 ton idi. Tütün üretimi, 1960-62'de 2.000 tona düşerken, 1970-72'de 11.821 tona ve 1978-80'de ise 32.125 tona yükselmişti. 1980'de 11 ton ile en fazla tütün Siirt ilinde elde edilmişti. Siirt'i 8.000 ton ile Adıyaman, 6.000 ton ile Diyarbakır, 4.000 ton ile Malatya, 2.000 ton ile Bitlis izliyordu. (40)

Bugün bile Kürdistan'da tütün alım ve işleminin hemen tümü Tekel tarafından yürütülüyor. Tekel'in Bitlis ve Malatya'da birer sigara fabrikası; Adıyaman, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Muş, ve Siirt'te "Yaprak Tütün ve Bakım İşleme Evleri YTBİE" faaliyet gösteriyor. Önce YTBİE'nin sonra da sigara fabrikalarının durumlarını tahlil edelim.

Yaprak Tütün ve Bakım İşleme Evleri'ne ilişkin bilgiler, DPT verilerine dayanılarak Tablo 12'de özetle veriliyor

TABLO 12- Tekel'in Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Evleri, İstihdam, Yıllık Toplam Kapasite (1980-1984)

İller	İşyeri Sayısı	İstihdam	Yıllık Kapasite Metre Kare Bakım Ton işleme
Adıyaman	3	1047	2970 0 m. kare ve 14760 Ton
Bitlis	1	502	14174 m. kare ve 2700 Ton
Diyarbakır	1	522	6000 m. kare ve 6000 Ton
Hakkari	1	40*	750 m. kare
Malatya	1	500*	14000 m. kare ve 14320 Ton
Muş	1	500*	10500 m. kare ve 2600 Ton
Siirt	6	2500	46650 m. kare ve 13100 Ton ve 7500 Balya Depolama
TOPLAM	13	5611	121774 m. kare ve 53480 ton ve 7500 balya depolama

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Cilt 1, İlgili iller, Beldeler, Diyarbakır ve Siirt illeri.

* : Bu sayılar yazar tarafından tahmin edildi.

Açıklama : Yaprak Tütün ve Bakım Evlerine tütün balyalar halinde gelir ve tütün bakımı metre kare, tütün işleme ton ile ölçülür.

Tütün bakımı ve işlenmesi için Tekel'e bağlı 13 Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Evi kurulmuştur. Yalnız bunlardan Siirt'tekilerin 2-3 tanesi 1985'te daha tam işletmeye açılmamıştı. Bu tesislerde yaklaşık 5.600 kişi çalışıyor. Ama bu tesisler, yılda 5-6 ay tam kapasiteyle çalışıyorlar. Dolayısıyla bu 5.600 ücretlinin yarısından fazlası mevsimlik işçi olarak çalıştırılıyor. Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Evleri'nin yıllık toplam bakım kapasiteleri (yatırım halindeki dahil) 121.774 metre kare ve işleme kapasiteleri ise 53.480 ton civarındadır. Bu kapasite, 1980'de yaklaşık 32.000 ton civarında olan tütün üretiminden daha yüksektir, ama Siirt ilindeki yatırım durumunda olan tesislerin kapasiteleri çıkarıldığında mevcut kapasite 1980'deki tütün üretiminin düzeyine düşüyor. Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Evleri, illerde üretilen tütün üretimine göre dağılıyor. Adıyaman ve Siirt illerinde toplam işçilerin %63,2'si, bakım kapasitesinin %62,7'si ve tütün işleme kapasitesinin de %52-1' yoğunlaşıyor. Adıyaman'daki üç işletmenin biri merkez ilçede, diğer ikisi Besni ve Kahta'dadır.

Siirt'tekiler ilin çeşitli ilçelerine (Sason, Kozluk, Beşiri, Kurtalan, Batman ve Bekirhan) dağılıyor.

Sigara üreten iki fabrikadan biri Bitlis, diğeri Malatya'dadır.

1939'da kurulan Malatya Sigara Fabrikası, ilk üretim yıllarında 720 ton değişik filtresiz sigaralar ve tatlı-sert tütün üretiyordu. Yurt Ansiklopedisi verilerine göre, fabrikanın kapasitesi genişletilip 1970'lerin ilk yarısında 4.000 ton "Birinci", "İkinci", "Üçüncü", "Doğu", "Asker", "Bafra" gibi filtresiz sigara üretildi. 1970'te Fabrika filtreli sigara üretimine de geçerek, aynı yılda 49.606 tonluk "Türkiye Sigarası" ve işlenmiş tütün üretiminin %12,3'ünü üretti. Tesis, 1980'de 1800 işçiyi vardiyalı olarak çalıştırdı ve 6400 ton filtreli sigara ile 1250 ton filtresiz sigara üretti. Aynı yıl 1000 ton işlenmiş tütün üretimini de gerçekleştirdi. Bu üretim miktarları, aynı yıl 47.041 ton olan Türkiye filtreli sigara üretiminin %13,6'sı ve 15.215 ton olan filtresiz sigara üretiminin % 8,2'sine ve 1.612 ton olan çeşitli işlenmiş tütün üretiminin %62'si yapıyordu. (41)

Bitlis Sigara Fabrikası, 1936'da Tekel tarafından kuruldu. İlk üretim yıllarında 150 kadar işçi çalışırıyordu. Fabrika'da "Doğu", "Asker" ve "Köylü" marka filtresiz sigara üretilirdi. Kapasitesi genişletilen işletme, 1980'de çift vardiyeye işleyerek 400 ton, 1981'de ise 477 ton sigara üretmişti (42). Beldeler (Bitlis) adlı yayının bilgilerine göre, 1556 ortaklı Bitlis Entegre Su Tarım Sanayii AŞ, Eylül 1982'de "Best" markalı sigara fabrikasını üretime geçirecek bir yıl sonra Türkiye'de ilk sigara ihraç eden firma olmuştur. Bu tesis, tam kapasiteyle üretime başladığında, 1000 kişiye istihdam olanağı sağlanacaktır. (43)

DPT verilerine göre, Diyarbakır ve Erzurum'daki birer sigara fabrikasının yapımı sürüyor. Erzurum Pasinler Sigara Fabrikası'na 200 milyon lira harcanmış, daha sonra bu fabrikanın yapımı, hammadde uzaklığı gerekçe gösterilerek durdurulmuştur. (44)

Bu Tekel işletmelerinin Kürt tütün üreticileriyle olan ilişkilerine gelince; son birkaç yıla dek kanunla tütün alımı ve işlenmesi devletin tekelindeydi. Yani devlet adına Tekel, tütünün tek alıcısıydı ve taban fiyatını istediği gibi saptıyordu. Her yıl bölgelere göre tütün taban fiyatları saptanırken, Kürdistan için en düşük fiyatın saptanmasının ne kadar adaletsiz olduğunu burada uzun uzun irdelemeye gerek yoktur.

Onbinlerce Kürt tütün üreticisi, yıllardır bu şekilde sömürülüyor. Üreticiler, sömürgeci kapitalist devletin denetiminde olan tütün endüstrisiyle zorunlu bir biçimde ilişki kurarak, tütününü onun belirlediği fiyat üzerinden satıyor. Bazı economiciler, seçim motifini gerekçe gösterip özellikle tütün taban fiyatının yüksek belirlendiğini ileri sürüyorlar. Kürt tütün üreticileri için bunun hiçbir dayanağı yoktur. Devletin Kürt tütün üreticilerine yönelik politikası, ondan ucuza toplayıp Türkiye'ye, Türk sermaye çevrelerine aktarmaktadır.

Kürt tütün üreticilerinin, tütün endüstrisiyle girdiği ilişkinin düzeyini anlamak için Siirt ve Bitlis'te tütün eken köy ve aile sayısını aktaralım. "Beldeler" (Bitlis) adlı yayının verilerine göre, 1982'de Bitlis'in 112 köyünde, 4957 çiftçi ailesi 2000 ton tütün üretti. Yurt Ansiklopedisi, Siirt'in 202 köyünde 8.911 tütün üreticisinin

(ailenin), 1980 yılında 10.383 ton tütün ürettiğini yazıyor (45). Yurt Ansiklopedisi Siirt'in 202 köyünde 8911 tütün üreticisinin 1980 yılında 10.383 ton tütün ürettiğini yazıyor (46). Bu sayılar Kürt köylüsünün endüstri sermayesinin sömürüsüyle girdiği ilişkileri açıklayacak niteliktedir.

V. Gıda, İçki ve Tütün Endüstrisinin Yapısı

Buraya dek gıda, içki ve tütün endüstrisi alanındaki işyerlerinin, çalışanların ve bunların bölgesel dağılım ve gelişmelerinin bir analizi yapıldı. Bu başlık altında genel ekonomik ölçüler ışığında, tüm sektörün gelişim ve yapısının bir analizi yapılıyor.

Analiz, DİE'nin bilgilerinden yararlanılarak hazırlanan Tablo 13'deki verileri esas alıyor.

1971'de, gıda alanında 24'ü özel ve 18'i devletin olmak üzere toplam 24 işyeri vardı. 1983'te özel sektöre ait işyeri sayısı 28'e, devletinki ise 47'ye yükselmiştir. Tablo 12'nin dipnotunda da belirtildiği gibi, 1978 verileri 10 ve daha fazla kişiyi çalıştıran işyerlerine ait bilgileri içerirken, 1983 verileri sadece 25 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinin bilgilerini kapsıyor. 10-25 arasında işçi çalıştıran işyerleri üzerine ayrıntılı bölgesel veriler elimizdeki DİE yayınlarında bulunmamaktadır. 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (Geçici Sonuçları), 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyerlerinin sayısını yaklaşık 315 olarak veriyor. (47)

Çalışanlara göre işyeri büyüklüğü, endüstrinin yapısını analiz edebilmek için en önemli bir ölçü sayılır. 1971'de işyeri başına 171 işçi düşerken, bu sayı, 1983'te yaklaşık 214'e çıkmıştır. Artış oranı %25,2 civarındadır (48). İşyeri başına düşen kişi, özel sektör işletmelerinde 19'dan 76'ya çıkarken, devlet sektöründe 373'ten 266'ya düşüyor. Devlet sektöründeki bu düşme, yeni üretime geçen işletmelerin, eskiye göre daha küçük çaplı olmalarından kaynaklanıyor.

Üretim teknolojisinin önemli bir ölçüsü sayılan çevirici güç, 1971-83 yılları arasında 30.966 beygir gücünden 121.621 beygir gücüne çıkmıştır. Beygir gücündeki yükselme yaklaşık 4 kattır.

Özel sektör işletmelerindeki çevirici güç 4,4 kat artarken, devlet işletmelerinde 3,9 kat artmıştır. 1971'de toplam çevirici gücün %9'u özel sektör işletmeleri arasında dağılırken, devlet sektörü işletmelerinin payı ise yaklaşık %91 idi. 1983'te bu oranlar sırasıyla %9,6 ve %90,4 civarındaydı. Süreç içinde, çevirici güç dağılımında, özel sektör lehine 0,6 puanlık bir gelişme olmakla beraber, bu fazla önemsenmeyecek bir gelişme sayılmaz. Bu dönemde, çalışan başına çevirici gücün 4,3'ten 8,8'e çıkması, üretim teknolojisinde önemli bir gelişme olduğunu gösteriyor.

Ücretle çalışanlara yapılan ödemenin katma değer ve üretim değeri (çıktı) içindeki payı, bölüşümün önemli bir kriteri sayılır. 1971'de, tüm işyerlerinin toplam girdisi 960 milyon lira ve çıktısı 1.467,7 milyon lira civarındaydı. Bunların farkı olan katma değer, 607,8 milyondur. Ücretlilere yapılan 117,1 milyon liranın çıktı içindeki oranı yaklaşık %8'e ve katma değer içindeki oranı da %19,3'e varıyordu. Bu oranlar, özel sektör işletmelerinde sırasıyla %3 ve %23,5'ti. Devlet işletmelerinde ise %8,5

TABLO 13- 1971 ve 1983'te Büyük Gıda İcra ve Tütilen Endüstrisinde İşyeri sayısı, Ücretle Çalışanlar Ortalaması, Çalışanlar Ortalaması, Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler, Çevirici Güç, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İllaveler, Girdi, Çıka ve Katma Değer

Yıllar	Sektör	İşyeri Sayısı	İstihdam ve Ödemeler			Yıl Sonun- da Çevirici Güç kapasite- si (BG-HP)	Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapı- lan Gayri Safi İllaveler TL	Girdi TL	Çıka TL	Katma Değer TL
			Ücretle çalışanlar Ortalaması	Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalış- tırılan Gayri Sa- fi TL					
1971**	Ö	24	427	427	3,8	2667	112	128,1	16,2	
	D	18	6709	6709	113,3	28299	748	1339,6	591,6	
1983***	T	42	7136	7186	117,1	30966	860	1467,7	607,8	
	Ö	28*	1293	1371	716,4	11620	9442,8	11024,1	1581,3	
1983***	D	47	12519	12519	9154,5	110001	58332,7	95889,2	37556,5	
	T	75	13812	13890	9870,9	121621	67775,5	106913,3	39137,8	

Kaynak : DİE, Yıllık İmalat sanayii İstatistikleri 1971 (İller) ve Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri 1983, ilgili iller

* : Belirtilen kaynakta, 10 işyerine ilişkin bilgiler, 219 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin aynısı bulunduğu 53 Sayılı Kanunun öngördüğü gizlilik prensibi nedeniyle verilmemiştir. Bu nedenle Tablo ya ilişkin yorum ve hesaplara bu 10 işyeri dahil edilmemiştir.

** : 1971 ilişkin veriler, sadece 10 ve daha fazla kişiyi çalıştıran işletmelerine ait bilgileri kapsıyor.

*** : 1983 yılına ilişkin veriler, sadece 25 ve daha fazla kişiyi çalıştıran işletmelerine ait bilgileri kapsıyor.

ve %19,2 civarındaydı. 1971'de yılda özel sektör işletmelerinde 8.899 lira, kamu sektöründe ise 16.887 lira kişi başına ücret ödemesi yapıldı.

1983 yılında girdi 67.775,5 milyon liraya, çıktı ise 106.913,3 milyon liraya yükselerek, tüm işletmelerde 39.137,8 milyon lira katma değer yaratıldı. Ücretlilere yapılan ödemenin çıktı içindeki payı %9,2 ve katma değer içindeki payı %25,2 dolayındaydı. Bu oranlar, özel sektör işletmelerinde %6,5 ve %45,3 iken, kamu sektöründe %8,3 ve %22 dolayındaydı. Özel sektör işletmeleri, ücretli başına yılda 554.060 lira, devlet işletmeleri ise 731.248 lira ödeme yapıyordu.

Bu veriler neyi gösteriyor? 1971'de özel sektör işletmeleri, devlet sektörü ile karşılaştırıldığında, ücretlilere oldukça düşük ücret ödüyorlardı. Devlet işletmelerinin ücretlilere yaptığı ödeme, özel sektörün iki katı kadardı. 1983'te bu durum değişmiş; devlet işletmelerinin üretim değerinden ve katma değerden ücretlilere verdiği pay fazla değişmezken, özel sektörün payı yaklaşık iki katına yükselmiştir. Devlet sektöründe kişi başına yapılan meblağın özel sektöre göre yılda 177.188 lira daha fazla yüksek olması fark etmez, çünkü devlet sektöründe yıl içinde işçiler daha fazla üretim yapmışlardır. Ayrıca devlet işletmelerinde çoğunluğu Türk asıllı olan menecerlere ödenen yüksek ücretler de hesaba katılmalıdır.

Sabit sermayeye yıl içinde yapılan gayri safi ilaveler, makina ve teçizat, ulaşım araçları, bina, arazi ıslahı ve diğer inşaat, arsa ve arazi için yapılan ödemelerin tümünden oluşuyor. Bu brüt sermaye yatırımları, 1971'de 24,1 milyon lira ve 1983'te ise 2.598,4 milyon lira civarındaydı. Yani, 1971-1983 yılları arasında %107,8 kat artmıştır. Özel sektör işletmeleri, bu brüt yatırımlarının %14,5'ünü 1971'de ve %30,2'sini de 1983'te gerçekleştirdi. Aynı yıllarda devlet sektörünün payı %85,5 ve %69,8 idi. 1971-1983 yılları arasında özel sektörün brüt yatırımları 224,3 kat, devlet sektörünün brüt yatırımları ise 88 kat artmıştır. Bu yatırımlar net değil, ama özel sektörün devlet sektörüne göre oransal olarak daha fazla yatırım yaptığını gösteriyor. Örneğin, 1983 yılında özel sektör brüt yatırımlarının katma değer içindeki oranı %50'ye varırken, kamu sektörünün %5'e zor çıkıyordu. Devlet işletmeleri vasıtasıyla Kürdistan'da yaratılan değerleri metropole (Türkiye'ye) aktarıyor. Kürdistan'ın zenginliklerini sömürme, sadece bu endüstri sektörüne özgü değil, diğer endüstri sektörlerinde de görüleceği gibi, endüstrinin ortak bir özelliğidir.

Daha önce de saptandığı gibi, 25 ve daha fazla kişiyi istihdam eden 10 özel sektör işletmesine ilişkin veriler gizli tutulmuştu. DPT'nin verilerinden yararlanarak bu ve benzer (49) işletmelerin yapısını analiz etmek olanaklıdır. Yalnız veriler, 1980 yılına aittir ve bu istatistiklere daha küçük işyerlerinin verileri de dahildir.

DPT verilerine göre, 1980'de toplam 148 kadar olan işyerlerinde yaklaşık 4.393 kişi çalışıyordu. Çalışanların 8'i mühendis ve teknisyen, 3926'sı usta ve işçi olup, geri kalan 364 kişi ise idarede çalışmaktaydı. İşyerlerinin çalışanlara göre ortalama büyüklüğü 30 kişilikti ve yaklaşık 1.008 milyon lira sermayesi bulunuyordu. Bu ise, çalışan kişi başına 229.456 lira yapıyordu.

Elimizde, tüm bölgelerin 1-9 kadar kişinin çalıştığı işyerlerine ait verileri bulun-

muyor. DİE'nin, küçük imalat sanayisinin 1980' verilerini içeren "Türkiye ve Seçilmiş 10 il" adlı yayınında, Antep iline ait veriler de bulunmaktadır.(50)

Bu il örneğinde küçük gıda endüstrisinin 1980 yılındaki yapısı şöyledir: Toplam 700 imalathanede, 1240'ı ücretli olmak üzere, 2.534 kişi çalışıyordu.(51) Çalışanlar içinde ücretlilerin oranı, yaklaşık %50'ye varıyordu. 5-9 arasında kişinin çalıştığı 210 gıda imalathanesinde ücretlilerin oranı %55 idi. Bu oran, 7-9 arasında kişi çalıştıran 98 imalathanede ise %72'ye varıyordu. Görülüyor ki, 5-9 kişilik imalathanelerde ücretli emek kullanımı, çalışanların yarısını aşmışken, bu, 7-9 kişilik imalathanelerde yaklaşık çalışanların üçte ikisini kapsamaktadır. Bu durum, sayısı 650 civarında olan 5-9 kişilik gıda imalathanelerinin tümü için genelleştirilebilir.

Girdisi 1,5 milyar lira ve çıktısı 1,8 milyar lira olan 1-9 kişilik Antep imalathanelerinde yaklaşık 277,3 milyon lira katma değer yaratılmıştır. İmalathanelerin çevirici gücü 6.174 beygir gücü kadardır. Gerçekleştirilen toplam brüt sabit sermaye yatırımı 714.000 liradır ve bir kişilik işyerlerince gerçekleştirilmiştir. Ücretlilere yapılan ödeme, toplam 65 milyon liradır ve bunun üretim değeri içindeki payı %3,6, katma değer içindeki payı ise %23,4'tür. Bu durum, işyerlerinin çok düşük bir verimle çalıştıkları anlamına geliyor.

Küçük gıda endüstrisi imalathanelerinde ücretlilere oldukça düşük ücret ödeniyor. Örneğin Antep'teki imalathanelerde 1980'de ücretli kişi başına ödenen yıllık ödeme 52.158 liradır. Küçük imalathanelerde sermaye birikimi ve yatırımının çok düşük olduğu görülüyor.

Bu sektörde istihdam edilenlerin tümünün sayısı, sektörün her alt dalında çalışanların sayısı da dahil, saptanmaya çalışıldı. Ne ki, veri eksikliği nedeniyle çalışanların sayısı eksiksiz hesaplanamadı. DİE'nin "Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 20 Ekim 1985" adlı yayınında aynı tarihte bu işkolunda çalışanların sayıları veriliyor. Buna göre, Kürt illerinde toplam 38.625 kişi gıda, içki ve tütün endüstrisinde çalışmaktadır. Çalışanların 32.460'ı yani %84'ü ücretli durumundadır. Bu sayılar, imalat endüstrisi verilerinden yararlanılarak hesaplanan verilerle karşılaştırıldığında gerçekçidir.

VI. Özet ve Sonuç

Gıda, içki ve tütün endüstrisi, endüstrinin en fazla gelişmiş ve yaygın sektörü sayılır. Büyük fabrikaların çoğu bu sektörde olduğu gibi en çok işçi çalıştıran sektör de budur.

Bugün gıda sektöründe 25'i özel ve 45'i devlet sektörüne ait olmak üzere 75 büyük fabrika faaliyet gösteriyor. Çalıştırılan 38.625 kişinin yaklaşık 19.000'ini 25

ve daha fazla kişinin çalıştığı fabrikalarda yoğunlaşıyor. Sekiz fabrika, 500-1000 arasında işçi çalıştırıyor. 1980'de 10 ve daha fazla kişinin çalıştırıldığı firma sayısı, 310'u geçiyor.

Buraya aktarılan veriler, önceki sayım bilgileriyle karşılaştırıldığında, küçük imalathanelerin sayısının azaldığı, orta ve büyük fabrika sayısının yükseldiği ortaya çıkıyor. Şöyle: 1927'de küçük imalathanelerin sayısı 4.092 idi. 1963'te bu imalathanelerin sayısı yarıdan fazla azalarak 2.279'a düşüyor. 1980'de ise bu sayı 2.518 'dir..

Küçük imalathaneler, 1927'de 11.874 kişi, 1963'te 8.289 kişi ve 1980'de ise 8.650 kişi çalıştırıyor. Aynı yıllarda çalışanların sırasıyla %49'u (5.810), %57'si (4.682) ve %50'si (sadece Antep'te) ücretli durumundadır (52). 1927'de orta büyüklükteki (11-20 kişi) işyerlerinin sayısı, 92 ve büyüklerinki 17'dir. 1963'te büyük işyeri sayısı artmamış ama, 6500 üzerinde işçi çalıştırarak üretim ölçeğini büyütmüştür. 1971'de, sayısı 42'ye yükselen işyerleri 7.136 kişi çalıştırmaktadır.

Bu veriler neyi gösteriyor ve ne anlama geliyor? 1920'li yıllardan bugüne dek, küçük gıda imalathanelerinde işyeri başına çalıştırılan kişi sayısı yükselmiş, ama aile emeği önemini olduğu gibi koruyor. 1963'teki %7 puanlık fark, bu yılın bilgileri içinde birkaç orta büyüklükteki işyerinin olmasından kaynaklanıyor. Eldeki verilerin sunuluş biçiminden ötürü bu orta büyüklükteki işletmeleri çıkarıp bir hesaplama yapılamadı.

Mülkiyet ilişkileri bakımından büyük fabrikaların çoğu devlete ait olmakla beraber, özel sektörün de küçümsenmeyecek sayıda yatırımları bulunuyor. Tütün, şeker, et ve alkolü içki dallarında faal olan işyerlerinin tümü devlet sektörünün tekelindedir ve son bir iki yıla dek devlet sektörünün tekeli kanunla güvence altına alınmıştı. Son birkaç yıldır Bitlis'te bir sigara atölyesinin işletmeye açılması ve Erzincan'daki et işleyen ERSAN Fabrikası, devletin bu alandaki fiili tekeli yıkıyor. Süt işleme ve yağ endüstrisinde, devlet fabrikalarının yanı sıra özel sektör işletmeleri de üretim yapmaktadır.

Un ve unlu ürünler alanında başka bir durum mevcuttur. Sektörün bu alt dalındaki fabrikaların tümü özel sektörün mülkiyetindedir. Tüm illerde, bu dalda modern ve enerjik tesisler faaliyet halindedir.

Devlet sektörü, Şeker Fabrikaları, Et ve Balık Kurumu, Tekel, Süt Endüstrisi Kurumu, Yem Sanayii gibi Devlet iktisadi teşekküllerince yürütülüp idare ediliyor. Tekel hariç, diğer kuruluşların 1980-1981'de toplam yaklaşık 17,4 milyar lira sermayesi vardı. Bu kuruluşlar, Kürt üreticilerin ürünlerini ucuza alıp işliyorlar.

Yasaya dayalı olarak tek alıcı durumunda olan tütün ve şeker fabrikaları, tütün ve şeker pancarının taban fiyatını da istedikleri gibi, üstelik Kürdistan'dakini

Türkiye'dekine göre çok daha düşük olarak, belirliyorlar. İşlenen tütün ve şeker pancarı ürünleri olan sigara, şeker vb. gibi ürünlerin fiyatını da istedikleri gibi belirleyip pazara sunarak gerçekleştirdikleri karı metropole (Türkiye'ye) aktarıyorlar. Gıda, içki ve tütün endüstrisinin kollarını incelerken de görüldüğü gibi, Kürdistan'dan metropole kaynak aktarımının en yaygın ve ince yöntemi budur. Kürdistan'da biriktirilen sermaye, Türk burjuvazisine, özel şirketlere yapılan iştiraklerle, ucuz girdi sağlamakla, sübvansiyonlarla, alt yapı tesisleri yapımıyla vb. yollarla aktarılıyor.

Türk hükümetleri Kürdistan'daki ziraatçıların ürünlerini işleyerek, ülkelerine kaynak aktarılabilceğini çok erken gördüler. Tarım ürünlerini, genellikle metropole taşımakla değil, bunları yörede işleyip mamul olarak aktarma yolunu kendileri için daha karlı bulmaktalar. Kürt ziraatinin ürettiği malları, endüstriyel işleme sürecini devlet 1930'lu yıllarda başlattı. Diyarbakır İçki, Malatya ve Bitlis Sigara Fabrikaları, başlatılan bu sürecin ilk adımları sayılabilir. Süreç 1940'lı yıllarda Antep ve Elazığ içki fabrikalarıyla sürdürüldü.

Türk hükümeti, 1950'li yılların ilk yarısında Erzurum Et Kombinasyonu hayvancılık ve ikinci yarısında, 4 şeker fabrikasıyla (Malatya, Elazığ, Erzincan, Erzurum) şeker pancarı alanına da girdi. 1960'lı yılların sonuna doğru üç yeni et kombinasyonu işletmeye açıldı. 1970'li yılların ikinci yarısında, süt işleme ve yem tesislerinin işletmeye açılmasıyla devlet, Kürt ziraatçılarının ürettiği başlıca tarımsal ürünlerin endüstriyel işleme sürecini tamamladı.

Belirtilen bu gıda sektörünün, sözkonusu alt dallarının dışında, devletin bir yatırımı olmadığı gibi, yatırım yapma çabası içinde de değildir. Devlet, devam eden projelerini tamamlama, üretim kapasitelerinden yararlanma oranını yükseltme çabası içindedir ve yeni yatırımlar yerine, "hammadde arzının düzenlenmesi, piyasa istikrarının sağlanması, denetim, eğitim, araştırma ve sanayi yönlendirme faaliyetlerine ağırlık" verme, iç ve dış pazar taleplerini karşılayan gerekli ve zorunlu özel sektör yatırımları dışında, yeni yatırımları özendirme politikasını yürütüyor. (53). Gazetelere yansıdığı kadarıyla 6. BYKP'nda da bu politikanın sürdürülmesi planlanmıştır. Bunun anlamı basittir: Devlet, gıda maddelerini işleyen yeni yatırıma gitmediği gibi, özel sektör girişimlerini de sübvansiyonlarla desteklemek istemiyor.

Niçin? Devlet işletmeleri, faaliyet gösterdikleri alanlarda yerli girişimcilerin, yani Kürt kapitalistlerinin yatırım yapmasını istemiyor. Devlet işletmeleri faaliyet halinde ve üretim ölçekleri Kürt üreticilerinin ürettiği malları işlemeye yetiyor.

Türk hükümeti, kamu iktisadi teşekküllerinin bir kesimini özelleştiriyor. Hisse senetlerinin büyük payını Türk holdinglerine çok düşük fiyatla satılması planlan-

lanmıştır. Türk devletine karşı loyal tutum içinde olan Kürt girişimcileri de hisse senetlerinin küçük bir kesimini alabilirler. Devlet, işletmelerinin üretim ölçeklerinin daha verimli duruma yükseltilmesi amacıyla özel sektörün, daha doğrusu Kürt girişimcilerin aynı alanda yatırım yapmasını istemiyor. Tütün, şeker ve ispirotolu içkiler, yasayla koruma altına alınmıştır. Tütün işleme alanı üzerindeki tekel, birkaç yıl önce kaldırıldı, ancak bu, kısa bir sürede fiili durumu değiştiremez.

Büyük gıda firmaları, tüm pazara hakim oldukları gibi, yüzbinlerce Kürt ziraat üreticisini pazar ilişkileri veya doğrudan endüstri sermayesine bağlıyorlar. Bu, uzak kırsal bölgelerdeki Kürt nüfusunun farklılaşması sürecini hızlandırmıştır. Hayvan yetiştiricisi, şeker pancarı, buğday, tütün vb. gibi üreticiler, pazar için üretim yapmaktadırlar. Bu durum, bir taraftan kapitalist pazar şartlarına uygun üretim yapmayan köylüleri ve küçük gıda işleme imalathanelerini iflasa sürüklerken, diğer taraftan da kırsal kesimdeki zirai üretimin uzmanlaşmasını, verimin artmasını sağlıyor. Büyük gıda, içki ve tütün endüstrisi, girdisini tüm bölgelerden sağladığı gibi, ürünlerini de tüm bölgelerde pazarlıyor . Bu, hem devlet, hem de özel sektör firmaları için geçerlidir.

ALTINCI BÖLÜM

DOKUMA, GIYİM ÜRÜNLERİ VE DERİ ENDÜSTRİSİ

Yün ve pamuk ürünlerinin işlenerek kumaş ve halı durumuna getirildiği dal dokuma endüstrisi; kumaş ve deriden giyim mallarını üreten dal ise konfeksiyon endüstrisi olarak tanımlanıyor.

Dokuma giyim ürünleri ve deri endüstrisi, analizinde sektörün tarihsel gelişimi esas alınıyor. Bu tarihsel metod, eldeki verilerin optimal analiz edilerek değerlendirilmesi için daha uygundu. Bu bölümde, sektörün önce Osmanlı İmparatorluğu, sonra da Cumhuriyet dönemi incelenerek sonuçlar çıkarılıyor.

I. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

Dokuma, giyim ürünleri ve deri endüstrisi, Kürdistan'da endüstrinin en eski sektörleri arasında sayılır. 19. yy.'da kentsel tekstil imalatı ve siparişi, Diyarbakır, Antep, Urfa ve Maraş şehirlerinde gelişmişti ve bu iller, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli merkezleri arasında sayılıyorlardı. Bu şehirlerdeki dokuma tezgahlarının sayısı yüksekti. (1)

Bu gelişme için değişik nedenler öne sürülebilir. Ama en önemli nedenleri arasında şunlar olsa gerek: Bölgeden İpek Yolu gibi dönemin en önemli transit ticaret yolu geçiyordu. İpek Yolu, Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Adana ve Konya üzerinden İstanbul'a uzanıyordu. Diğer bir transit ticaret yolu da kuzey bölgesinden (Erzurum, Erzincan ve Ankara üzerinden İstanbul'a) geçiyordu (2). Bu, bir taraftan bölgedeki şehirleşmeyi hızlandırırken, diğer taraftan ticareti

yaygınlaştırıyordu. Şevket Pamuk, 19. yy. öncesinde, İstanbul hariç, en yüksek şehirleşme oranının "Güney Doğu Anadolu" ile "Kuzey Suriye"de olduğunu belirtiyor. (3)

Bu döneme ilişkin ayrıntılı veriler çok sınırlıdır. Dolayısıyla dokuma atölyelerinin üretim düzeyi ve pazarlaması üzerine kesin sonuçlara varmak kolay olmuyor. Ama Şevket Pamuk'un İngiliz belgelerine dayanarak verdiği şu veriler, sınırlı da olsa, dokuma atölyelerine ilişkin bazı bilgiler edinmemizi sağlıyor: "1850'lerde Diyarbakır dolaylarında tüccarlar, köylü kadınlara iki birim elde eğrilmiş iplik karşılığında üç birim ham pamuk veriyorlardı. (...) Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki altmış yıllık dönemde, İngiliz Konsolosluklarının ticaret raporlarında, dokumacılıktaki sipariş sistemi üzerine çok az sayıda açık ve dolaysız değinmeye rastlanmaktadır. Erzurum'dan 1870'te yollanan ve bu konuda en ayrıntılı bilgilerin yer aldığı raporda, Erzurum-Diyarbakır bölgesinde standart, kaba pamuklu bezin dokunmasında sipariş sisteminin çok yoğun olduğu belirtilmektedir. Raporda, bölgedeki pamuklu kumaş dokumacılığında, 1560 kentli dokumacı ile tamgün çalışmayan 8240 köylü dokumacının istihdam edildiği tahmin edilmektedir. Sipariş sisteminin egemen olduğu bir alan, 1880'lerden sonra Avrupa sermayesi tarafından yaygın bir biçimde örgütlenen halı dokumacılığıydı. Ne var ki, malın niteliğinin, daha ileri teknolojinin benimsenmesine elverişli olması, bu örneğin önemini sınırlı kılmaktadır. (...) 1850'lerin ikinci yarısında, Diyarbakır vilayetinin kentsel alanlarında, elde eğrilen iplik hala önemli bir yer tutuyordu. Sınırlı miktarda yün ihracatı dışında, uzak pazarlarla fazla bir ilişkisi olmayan Van'da ise, evlerde iplik eğirme faaliyeti 20. yüzyılın başlangıcında bile varlığını sürdürüyordu. Bunun bir nedeni de, İran'dan ham pamuk sağlayabilmesiydi." (4)

Yurt Ansiklopedisi'nin verilerine dayanarak Kürdistan'da Tekstil ve halıcılığın Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki durumunu incelemeyi sürdürüelim.

Elazığ ilinde hemen hemen tüm evlerde pamuk ipliği üretimi için kullanılan çıkırıklar ve "dokuma kuyusu" denilen el tezgahları bulunurdu. Bu tezgahlarda "çuha" adı verilen bir bez, şahsi tüketim için dokunurdu. Bazı yerlerde çuha üzerine baskı yapılarak bölgede pazara sürülürdü.

Halı dokumacılığı da Elazığ'da yaygındı.. Evlerde yoğun bir halı dokumacılığı yapılırdı. Diğer yaygın bir faaliyet de ipek böcekçiliği ve ipek dokumacılığıydı. Yurt Ansiklopedisi'ne göre koza ve ipekli kumaşlar, Rusya ve Avrupa devletlerine satılıyordu. Bu ev işletmeciliğinin yanısıra, 35 el tezgahı olan bir ipek fabrikası da vardı. "Hüsrev'in İpek Fabrikası" diye anılan bu işletmede, devamlı 65 kişi ve ipek mevsiminde ise 350 kişi çalışıyordu. (5)

19. yüzyılda dokumacılığın yaygın olduğu Erzurum ve Kars'a gelince; Erzurum'da sericilik ve kürkçülük işletmeciliği yaygındı. Ürünler hem çevre illerde hem de Rusya ve İran'da pazarlanırdı. Kars'ın da özellikle Tiflis'le ekonomik ilişkileri yoğundu. Oraya pamuk gönderilerek, karşılığında işlenmiş ürünler alınırdı.

Mardin ve Urfa da dokumacılığın yaygın olduğu vilayetlerdendi. I. Dünya Savaşı'ndan önce Mardin'de, 3000 civarında dokuma tezgahı vardı. Mardin ipliğinin

niteliği halep dokumacıları düzeyindeydi. Dokumacılık en fazla Midyat ve Hasankeyf'te yoğunlaşmıştı. Özellikle Hasankeyf kumaşları Osmanlı Saraylarında beğeniyle kullanılıyordu. Urfa'daki el tezgahlarında bez, abalık kumaş, şal ve kilim gibi ürünler dokunurdu. Çıkrıkla iğrilen yapağdan yün ipliği üretilerek kon (çadır) yapılıyordu. Van ve çevresindeki el tezgahlarında yapılan halılar, 19. yüzyıl sonlarında İran halılarıyla yarışacak düzeye gelmişti.

Maraş ilinde dokuma ve deri atölyeleri yaygındı. 20. yüzyıl başında Maraş'ta 33 deri işleme atölyesi ve 300'e yakın depo vardı. Maraş Ticaret Odası'nın Cumhuriyet'in 10. yıldönümü nedeniyle yayınladığı rehber'e göre, bu imalathaneler 1000 usta ve işçi çalıştırırdı. Yılda yaklaşık 70.000 sığır ve manda derisi ve 130.000 keçi ve koyun derisi işlenirdi. Sığır ve manda derisinden kösele, koyun ve keçi derisinden meşin ve sahtıyan üretilirdi. Bu malların 2/3'ü Halep'e, diğeri Kayseri, Sivas ve Adana'ya gönderilerek satışından 65.000 altın gelir sağlanıyordu. İmalathaneler, 30.000 altın lira sermayeye sahipti.

1927 Sanayi ve İşyeri Sayımı ile 1963 Sanayi ve İşyeri Temel Anketi verilerinden faydalanarak bu endüstri sektörünün Cumhuriyet dönemindeki yapısını inceleyelim.

II. Cumhuriyet Döneminde Dokuma Endüstrisi

Bu dönemde hem özel sektör, hem de devlet, dokuma alanında faaliyet gösteriyordu. Önce özel sektörün analiziyle başlamakta fayda var, çünkü devlet sektörünün özel kesime göre, Kürdistan'daki faaliyetleri yeni sayılır.

1. 1923-1962 Dönemi

1923-1963 döneminin analizi için 1927 ve 1963 sayımlarının yayınlanan sonuçlarında verilen bilgilerin yansısıra, diğer kaynaklardan da yararlanacağız.

1927 Sayımı'nın verileri Tablo 1'de verilmiştir. Tablo'da da görüldüğü gibi, bu endüstri sektörüyle ilgili veriler, üretimin çeşitliliğine göre değil, işyerlerinin bulunduğu yer ve çalışanlara göredir. Dolayısıyla bu verilere dayanarak üretimin çeşitliliği üzerine bir değerlendirme yapılamaz.

1927'de toplam 1854 işyeri bulunmaktaydı. Tablo 1'deki verilere göre, en fazla işyerinin bulunduğu vilayet Antep'tir (426). Antep'ten sonra sırasıyla Mardin, Malatya, Diyarbakır ve Urfa vilayetleri geliyor. Diğerlerindekielerin sayısı 100 civarında veya bunun da altında kalıyor. Tüm işyerlerinin %72'si Antep, Diyarbakır, Malatya, Mardin ve Urfa'da bulunmaktadır.

Toplam işyerlerinin 1821'i, yani % 98,6'sı 1-10 arası ve 27'si, yani %1,4'ü 10'dan daha fazla kişi çalıştırıyor. Bu da işyerlerinin çok küçük atölyeler olduklarını gösteriyor.

Büyük işyerlerinin 10 tane Siirt'tedir. Siirt'teki bu 10 büyük işyerinin bir tanesinde 100'den fazla ve 9'unda ise 51-100 kişi arasında işçi çalıştırıyor. 21-50 arasında kişinin çalıştığı 3 işyerinin 2'si Diyarbakır, diğeri ise Malatya'dadır.

TABLO 1- 1927 Yılında Dokuma Endüstrisinde İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü

Fabrikanın Bulunduğu Yer	İstihdam		İşyeri Sayısı	Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü						
	Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalışanlar		-1-	2-3	4-5	6-10	11-20	21+	
Antep	1282	697	426	113	171	102	33	7	-	
Bitlis	47	6	30	19	9	2	-	-	-	
Diyarbakır	957	683	199	22	47	63	63	2	2	
Doğubeyazıt	14	4	6	2	3	1	-	-	-	
Elazığ	179	52	103	67	27	4	5	-	-	
Erzincan	56	31	22	8	7	7	-	-	-	
Erzurum	237	33	123	47	68	4	4	-	-	
Kars	58	16	29	12	13	4	-	-	-	
Malatya	668	282	266	110	113	23	18	1	1	
Mardin	1040	490	291	9	174	68	38	2	-	
Maraş	270	135	109	60	25	11	13	-	-	
Siirt	437	327	115	7	38	35	25	-	-	
Urfa	425	205	151	42	71	29	7	2	10	
Van	38	15	16	6	6	4	-	-	-	
TOPLAM	5708	2968	1886	524	772	357	206	14	13	

Kaynak : DIE, Sanayi ve İşyerleri Sayımı 1927, Ankara, 1928 (Fransızca Baskı)

11-20 arasında kişinin çalıştığı 14 işyerinin yarısı Antep'tedir. Aynı büyüklükteki işyerlerinden Mardin, Diyarbakır ve Urfa'da 2'şer ve Malatya'da ise bir tane bulunmaktadır.

Tüm işyerlerinde toplam 5.708 kişi istihdam edilmektedir. İstihdam edilenlerin 2.968'i, yani % 52'si ücretle çalıştırılmaktadır. Tablo 1'e alınmayan 1927 Sayımı'nın ayrıntılı verilerinde, çalışanların önemli bir kısmının 14 yaşından küçük çocuklar olduğu görülüyor ve bu çocukların sayısı 830'u aşıyor. Çocukların ücretle çalışanlar içindeki oranı % 28'e ulaşıyor. Antep'te çalışanların 226'sı çocuktur. Bu sayı Diyarbakır'da 165, Malatya'da 74, Mardin'de 167, Urfa'da 95 ve Siirt'te 24'tür. Geri kalanı, diğer illere aittir.

Bu analizi, dokuma endüstrisinin üretim farklılaşmasına ilişkin bir analizle tamamlarsak, bu sektörün durumu hakkında daha gerçekçi bir değerlendirme yapılmasını sağlamış oluruz.

Diyarbakır'daki işyerlerinde ipekli dokuma önemli bir yer alır. Dicle Nehri kıyısındaki dut ağaçları ipekçiliğin esas kaynağıydı. Atölye ve evlerdeki el tezgahlarında çeşitli ipekli kumaşlar, puşu, ipekli baş örtüleri ve mendiller, pamuklu çitari bezlerin tüm türleri, kilim ve aba dokunurdu. Diyarbakır'da ipekli kumaşlara "kutumi gazeliye" ve "mantin" isimleri verilir. Dokumacılık, tarıma dayalı endüstriden sonra ikinci önemli faaliyet dalıydı. İşletme sayısında görüldüğü gibi

hem ipekli dokuma hem de halıcılık işletmeciliği eskiye göre gerilemiştir. Aynı durum Erzurum için de geçerlidir. 19. yüzyılda yaygın olan dokumacılık, 1927 Sayımı'na göre gerilemiş ve ondan fazla işçi çalıştıran işyeri kalmamıştır (Tablo 1). 237 kişinin çalıştığı 123 işyerinde yünlü, pamuklu, ipekli kumaşlar ve halı dokunmaktadır. En yaygın üretim türü halıcılık ve dericiliktir. Halılar evlerdeki el tezgahlarında dokunmaktadır. Önceleri bölgedeki koyun yünü, halı boyası ile kaynatılarak kaliteleri yüksek, solmayan halılar üretilirdi. Daha sonra halı kalitesini düşüren yapay boyalar kullanılmaya başlandı. Bu durum halıcılığın gerilemesine neden oldu. Erzurum'da çok sayıda atölye, deri işlemektedir. Merkez ilçede bulunan bir atölyede kösele, vaketa, taban astarı, sahtiyan ve deri üretilmektedir.

Maraş ve Urfa vilayetlerinin 1950'ye kadarki durumuna gelince; Maraş'ta, 1926'da 100 kadar olan dokuma tezgahı, 1933'te 800'ü aşıyordu (6). Bu dönemde Maraş'taki tezgahlarda üretilen dokuma ürünleri, ilin talebini karşılıyordu. Bu ürünler, 1930'larda çevre illerin pazarlarına sürülüyordu ve ev endüstrisinin yanısıra çok sayıda el tezgahına sahip işletmelerde dokunuyordu. İl imalat sanayiinde dericilik önemli bir alt-sektör durumundaydı.

1940'lara gelindiğinde, Ağrı'da, merkez ilçeye bağlı 100, Eleşkirt'te 80, Tutak'ta 30 dokuma el tezgahı vardı. Bu tezgahlarda kilim, şal ve çadır bezi dokunuyordu. Özellikle Tutak'da kadınlar, yün ve tiftikten çok nitelikli halı kilim dokuyup çoraplar örüyordu. Dönemin ekonomi bakanı, Ağrı'ya 100 kadar tezgah gönderdiyse de ilde dokumacılığın daha fazla ilerlemesi sağlanamadı.

Mardin'de bulunan işyerleri arasında halıcılık ve deri işletmeleri önemli bir yer tutmaktadır. Mardin'in içinde, Midyat, Gercüş, İdil ve Şenyurt'taki el tezgahlarında halı dokunurdu. İplik ve lif, halıcılığa bağlı olan yaygın bir üretim çeşididir. Midyat'ta özellikle dantel ve tiftik battaniye üretimi oldukça gelişmişti. Atölyelerin başka bir kesimi deri işleyerek, kösele ve yemeni üretiliyordu. Önceleri geri bir üretim metodu ile işleyen bu işyerlerinde, dokuma dalı eskiye göre önemini yitirerek tezgah sayısının birkaç yüze düşmesine neden oldu. 1930'larda dokumacılık gelişmeye başladı ve bunun sonucunda tezgah sayısı yaklaşık 900'e yükseldi.

En fazla büyük işyerlerinin bulunduğu Siirt ili ile ilgili veriler çok sınırlıdır. Siirt'teki işyerlerinin önemli bir kesiminde tiftik yününden yapılan Siirt battaniyeleri üretiliyordu. Battaniyecilik, Siirt'in en önemli geleneksel el sanatı sayılır. 1965'te, Siirt'te 200 tezgah olup bu tezgahlarda 120 ton tiftik işlenerek 35.000 battaniye dokunmuştu. Tezgah sayısı zamanla azaldı. Siirt ilinin başka bir dokuma türü, *şal-şapık* yapımında görülen Şırnak şalcılığıdır. Şırnak şalı, özel tezgahta dokunuyor. 1965'te, Şırnak şalı dokuyan 70 tezgah vardı. Bugün bu tezgahların sayısı 40'a düşmüştür. Her tezgahta ayda 8-12 takım arasında şal dokunmaktadır.

1927 Sayımı'na göre Antep'te dokumacılık tarıma dayalı endüstriden sonra geliyordu. Kürdistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Antep'te de dokumacılık faaliyeti geleneksel el tezgahlarıyla sürdürülüyordu.

Yurt Ansiklopedisi, 1930'lu yıllarda Antep'te dokuma endüstrisinin hem işyeri sayısı, hem de kalite bakımından geliştiğini şu verilere dayanarak saptıyor: 1930'da

toplam 1200 tezgahta 6000 işçi, 219 ton dokuma üretirken; 1937'de tezgah sayısı 3000'e, işçi sayısı 15.000'e ve üretim de 1.185 tona yükseldi. 1930'da, işçi başına üretim 36,5 kg iken; bu miktar 1937'de, işçi başına 79, tezgah başına 395 kg'a yükseldi. Bu yıllardaki verimlilik artışı, hem modern teknolojinin kullanılması, hem de emek üretkenliğinin artmasından kaynaklanıyor. Çünkü belirtilen süre içinde üretim miktarı yaklaşık 5,5 katına ulaşırken, işçi sayısı sadece 2,5 kat artmıştır. (7)

Bu dönem, aynı zamanda Kürdistan'da özel kesime ait ilk modern dokuma fabrika larının Antep'te kurulmaya başlandığı dönemdir. Bunlardan biri, Ömer Şefik'e ait Yüzbaşı Mensucat Fabrikası, diğeri Veliç İplik Fabrikası'dır. Yurt Ansiklopedisi, bu iki fabrika üzerine ayrıntılı bilgiler veriyor. (8) Ömer Şefik Ersoy, Yüzbaşı Mensucat Fabrikası'nı 1928'de az sayıdaki tezgah ile kurmuş, ama iki yıl sonra tezgah sayısını 48'e yükseltmiştir. İşletmede 150 işçi, çift vardiya ile çalışarak, yılda 50 ton iplik işliyordu. Fabrika astar, renkli dokumalar, yatak örtüleri, yazlık kumaşlar vs. üretmekteydi. Fabrika, 1937'de 2.350 iğlik bir iplik bölümü eklenerek tekrar büyütüldü. Artık işçiler üç vardiya halinde çalıştırılıyordu. Bu yeni bölümde yılda 575 ton pamuk işlendi. Fabrikanın iplik bölümü elektrik, dokuma bölümü ise buhar enerjisi ile işliyordu.

Veliç İplik Fabrikası ise 1933'te Cemil Alevli tarafından kuruldu. Tesisin iğlik sayısı, daha sonra 1000'den 2200'e çıkartılarak, üretim kapasitesi büyütüldü. Fabrika'da işçiler üç vardiya ile çalışarak, işlenen 300 top pamuktan 300 ton iplik üretiyorlardı. Fabrikanın çırcır bölümü de vardı ve burada 200 işçi istihdam ediliyordu. Fabrika, enerji ihtiyacını 130 BG olan kendi gazojen motoru ile sağlıyordu.

Dokuma endüstrisi, 1950'lerde Antep imalat endüstrisinde en önemli yeri işgal etmeyi sürdürüyordu. Büyük tesislerin çoğunluğu iplik üretiyordu. Antep'te, 1954 yılında üç pamuk ipliği fabrikası vardı ve bu üç işletmede 14.000 iğlik ve 7000 işçiyle yaklaşık 355.000 paket iplik üretiliyordu. Bu tesisler, işlemek üzere toplam 450.000 paket iplik satın alıyorlardı.

Bunlardan başka iki tane yün ipliği fabrikası vardı. 1953'te merkez ilçede kurulan bir yün iplik fabrikası, 70-80 üretim ölçekli olup, kilim üretiminde kullanılan yün ipliği üretiyordu. Diğeri ise 3 numaralı Dokumacılar Kooperatifi'ne aitti ve günde 100 kg yün ipliği üretecek bir kapasiteye sahipti. (9)

Görüldüğü gibi, sözkonusu dönemde, Antep'te bazı tesisler modern fabrika üretimine geçmiş, ama buna rağmen el tezgahlarında yapılan geleneksel dokumalar, halen egemen üretim biçimiydi. Fakat el dokumaları, giderek fabrika dokumalarının görece ucuz rekabetine dayanamayarak, ellerindeki pazarı hızla kaybettiler. Doğal olarak bu durum el tezgahlarının hızla azalmasına neden oldu. 1941-1945 yılları arasında Antep'te 8000 el tezgahı varken, bu sayı 1954'te 1500'e düştü. Kimi küçük üreticiler, ellerindeki son pazar paylarını da fabrikalara kaptırmamak için, geleneksel el tezgahlarını modern otomatik dokuma tezgahlarına çevirdiler; buna rağmen üç-beşi hariç, diğerleri küçük üreticilik düzeyini aşamadılar. 1954 yılında Antep'te 550.000 metre çeşitli dokuma üreten iki fabrika vardı.

İpekli dokumacılar da aynı akıbete uğradılar. Bunların da hiçbiri küçük üreticilik

düzeyini aşarak, büyük ölçekli üretime geçmeyi başaramadı. 1952'de 90.000 metre ipekli dokuma imal edildi.

Kilim dokumacılığı, Antep'te diğer bir yaygın dokumacılık faaliyetiydi. Kilim dokuma tezgahlarında yılda ortalama 6000-7500 balya (çift katlı) kilim üretiliyordu. Gelişmeler karşısında, tüm küçük üreticilerin kaderini kilim dokumacıları da paylaştı. 1952'de 2500 üretici varken, bu sayı iki yıl sonra 1750'ye düştü. (10)

2. Planlı Dönem

a) 1960-1970 Yıllarında Küçük Dokuma Endüstrisi

1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi verilerine dayanarak bu endüstri sektörünün özel kesime ait tahlilini sürdürüelim. Sözkonusu sayım hem özel hem de devlet mülkiyetinde bulunan işyerlerinin tümünü kapsıyor. Özel sektör mülkiyetindeki işyerleri ile ilgili bilgilerin özeti Tablo 2'de veriliyor. 1963 Sayımı'nda verilen diğer veriler de değerlendiriliyor, ancak onlar için ayrı bir tablo yapılmasına gerek görülmedi.

Özel kesime ait 7.811 işyeri vardı. En fazla işyerinin (% 24) olduğu yer Antep'ti. (Tablo 2) Antep'i sırasıyla Urfa 914, Malatya 675, Maraş 627 ve Erzurum 582 işyeriyle izliyor. Diğer illerin işyeri sayısı, 500'ün altında kalıyor.

Tüm işyerlerinde 18.184 kişi çalışıyor ve bunların % 44'ü ücretlidir. Geriye kalanlar, iş sahipleriyle ücretsiz aile işçileridir. Bu üreticiler arasında, Antep ve diğer illerdeki özel kesime ait büyük tesislerde çalışanlar da dahil olduğu hesaba katıldığında, 1963 yılında küçük endüstri işletmelerinde ücretli işgücü kullanma oranının çok daha düşük olduğu ortaya çıkar.

Antep'teki işyerleri arasında, 15 civarında büyük endüstri tesisinde, ortalama 1.152 işçi istihdam ediliyordu. Erzincan ve Elazığ'da da birer büyük işyeri bulunmaktaydı. Erzincan'daki Çeltik Lastik İmalathanesi, 1958'de kurulmuş, 15-20 kadar işçi çalıştırarak, yılda 70.000 çift lastik ayakkabı üretmekteydi. Elazığ'daki tesis ise 1950'lerde özel kesimce kurulan bir pamuk ipliği fabrikasıydı ve 12 işçi çalıştırırdı. (11). Erzurum'da 14'ü ücretli olmak üzere 22 kişi çalıştıran bir debbağhane ve deri perdelama atölyesi vardı. Ayrıca pamuk mensucat dalında işleyen 7 tesiste, 135'i ücretli olmak üzere, 149 kişi çalışmaktaydı (12). Bu işyerlerinin dışındaki diğerlerinin tümünde 1-2 veya hiç ücretli işgücü kullanımı gerçekleştirilmeyordu.

İşyerlerinin farklılaşmasına gelince; işletmeleri, üretim türüne göre, örneğin giyim eşyası (kundura hariç) dokumacılık, kundura ve deri gibi faaliyet kollarına ayırmak olanaklıdır. 1963 Sayımı, bu farklılaşma ile ilgili bilgi içermektedir.

Kundura dışındaki giyim eşyasını üreten terzi atölyeleri, işyerlerinin en önemli kesimini oluşturuyordu. Terzihaneler, toplam işyerlerinin % 42'sinden fazla olup, yaklaşık 3600'ün üzerinde işçi çalıştırıyorlardı. Bu, tüm çalışanların % 45'ini kapsıyordu.

TABLO 2- 1963'te Illere Göre Dokuma Giyim Eşyası ile Deri Endüstrisinde İşyerleri ve İstihdam (Özel Sektör)

İller	İşyeri Sayısı	İstihdam	
		Ücretle Çalışanlar	Çalışanlar Ortalaması
Adıyaman	290	241	664
Ağrı	108	62	211
Antep	1873	3719	6056
Bingöl	61	23	99
Bitlis	99	104	231
Diyarbakır	503	294	937
Elazığ	474	354	951
Erzincan	300	130	516
Erzurum	607	374	1220
Hakkari	15	6	24
Kars	304	318	744
Malatya	675	505	1390
Maras	627	470	1360
Mardin	419	327	909
Muş	69	52	139
Siirt	248	132	477
Tunceli	89	26	135
Urfa	914	704	1827
Van	136	100	294
TOPLAM	7811	7941	18184

Kaynak : DIE, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, ilgili iller.

Dokuma imalathanelerinin (halı hariç) sayısı, ancak 975'e ulaşıyordu ve bu işyerlerinde 2465 işçi çalıştırılıyordu. Bu ise işyerlerinin ancak % 13'ü ve üreticilerin % 31'ine ulaşıyordu. Antep'te bulunan 538 dokuma atölyesinde (faaliyet halindeki işyerlerinin % 55'i) toplam 1819 işçi, yani işçilerin % 74'ü çalışıyordu. Kars'taki 10 işyerinde ise 141 işçi çalışıyordu.

423 halı atölyesinde çalışan 1500 kişinin 937'si ücretliydi. Bu işyerlerinden % 83'ü ve ücretle çalıştırılanların % 89'u Antep'teydi.

1964'lerde Elazığ'daki geleneksel iplik dokumacılığı büsbütün yok olmuştu. Diyarbakır'da ise 6 aile üyesinin çalıştığı 4 işyeri vardı. Mardin'de 10'u ücretli olmak üzere 11 kişinin çalıştığı 1 ve Antep'te 183'ü ücretli olmak üzere 324 kişinin çalıştığı 123 ipekli dokuma imalathanesi vardı. Birer kişinin çalıştığı üç işyeri ise Urfa'daydı.

1963 sayımı verilerinde terzihanelerden sonra kundura imalathanelerinin gelmesi, dikkati çekiyor. Sayısı 1375 olan kundura imalathanelerinde yaklaşık 2430 kişi çalışıyordu ve bunların 925'i ücretli işçiydi. Diğer üretim türlerinde olduğu gibi en

fazla işyerinin yoğunlaştığı bölge Antep'ti ve payı, işyerlerinde % 25'e, çalışanlarda % 32'ye ve ücretlilerde % 39'a ulaşıyordu. Bu oranlar sırasıyla Urfa için % 9,35, % 9 ve 6,8 iken, Elazığ için % 7,4, % 7 ve % 6 idi.

Deri imalathaneleri hem sayı olarak azdı, hem de en az ücretli çalıştırıyorlardı. Toplam 530 işyerinde 940 kişi çalışıyordu ve bunların yaklaşık 200'ü ücretliydi. Antep'teki 174 işyerinde ücretlilerin % 45'i ve çalışanların % 34'ü çalışıyordu. Erzurum, Elazığ ve Diyarbakır'daki imalathanelerin sayısı 30'a yakındı. Bunlardan Erzurum'daki iki imalathanede 22 kişi (14'ü ücretli) çalışıyordu.

b) 1980'li Yıllarda Küçük Dokuma Endüstrisi

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı verileri, Tablo 3'te görülüyor. Tablo'daki verilere göre, en fazla işyeri yine Antep'te bulunuyor. Antep'teki küçük endüstri işyerlerinin 687'si 1-2, 541'i 3-4 ve 236'sı 5-9 kişi arasında işçi çalıştırıyor. Bu işyerlerinin 686'sı dokuma, 524'ü ayakkabı dışındaki giyim eşyası ve 209'u da ayakkabı üretimi alanında faaliyet gösteriyorlar. Bunların büyük kesimi merkez ilçede (Antep'te) kurulu bulunmaktadır. Antep'ten sonra 486 işyeri ile Urfa geliyor. Urfa'daki işyerlerinin sadece 34'ü 5-9 arasında kişi çalıştırırken, diğerleri 5'ten daha az kişi çalıştırıyor. Malatya'nın durumu Urfa'ya çok benziyor. Diyarbakır'da bulunan 300 civarında işyerinin 14'ü 5-9, 82'si 3-4 kişi arasında işçi istihdam ediyor. Mardin'de 5-9 kişilik işyeri sayısı 10 iken, bu sayı Siirt'te 9'a, Erzurum'da 5'e ve diğer illerde 3'ün altına iniyor. Kısaca 3 Nolu Tablo'da görüldüğü gibi, toplam işyerlerinin %68'i 1-2, % 24,4'ü 3-4 ve % 7,6'sı 5-9 arasında kişi çalıştırıyor.

1980 verilerine göre, Elazığ'daki işyerlerinin 195'i, Erzurum'dakilerin 147'si, Antep'tekilerin 203'ü merkez ilçededir. Mardin'deki işyerlerinin 34'ü Kızıltepe'de, 42'si Cizre'de ve 54'ü merkez ilçede bulunmaktadır. Urfa'dakilerin 41'i Viranşehir, 52'si Siverek ve 191'i merkez ilçe'dedir. Siirt'teki işyerlerin ise 42'si Batman ve 71'i merkez ilçe'ye yerleşmiştir.

İşyerleri, üretim çeşidine göre sınıflandırıldığında, en fazlasının ayakkabı dışındaki giyim eşyası alanında faaliyet gösterdiği hemen görülüyor. Bunların, tüm 4710 işyeri içindeki oranı yaklaşık % 66'ya ulaşıyor. Buna karşılık dokuma endüstrisi % 20,5, kundura % 10,5, ve deri % 3 dolayındadır. Ayakkabı dışındaki giyim eşyası imalathaneleri (daha doğrusu terzihaneler) hemen hemen Kürdistan'ın tümüne dağılmış durumdadırlar. Terzihanelerin sayısı, Antep'te 525, Urfa'da 360, Diyarbakır'da 240, Erzurum'da 210, Elazığ'da 250 ve Mardin'de 185 civarındadır. Terzihanelerin yaklaşık 100 tanesi 5-9 arasında kişi çalıştırırken, geri kalanları 5'ten az kişi çalıştırıyor. Ayakkabı üreten tüm imalathanelerin sayısı 500'e yaklaşıyor. Bunlardan 74'ü 5-9 arasında kişi çalıştırırken, geri kalanları 4 ve daha az kişi çalıştırıyor. Bu işletmelerin % 42'si Antep'tedir. Bu işyerlerinden 56'sı Urfa'da, 22'si Diyarbakır'da, 60'ı Malatya'da, yaklaşık 20 tanesi de Erzurum'dadır.

5-9 kişi arasında işçi çalıştıran ayakkabı imalathanelerinin sayısı Antep'te 60, Malatya'da 10, Erzurum'da 2, Urfa'da 1 kadardı. Diyarbakır'dakilerin tümü ise 5'ten az kişi çalıştırıyor.

TABLO 3- 1980'de illere göre dokuma, giyim eşyası ve deri endüstrisinde çalışanlara göre işyeri büyüklüğü (Özel sektöre ait küçük imalat)

İller	İşyeri Sayısı	Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü		
		1-2	3-4	5-9
Adıyaman	211	188	21	2
Ağrı	105	91	12	2
Antep	1464	687	541	236
Bingöl	46	42	3	1
Bitlis	78	63	13	2
Diyarbakır	294	198	82	14
Elazığ	293	251	40	2
Erzincan	142	133	8	1
Erzurum	255	214	36	5
Hakkari	18	13	5	
Kars	191	161	28	2
Malatya	451	296	118	37
Mardin	219	164	45	10
Maras	20	17	2	1
Muş	64	51	13	-
Siirt	183	144	30	9
Tunceli	32	30	2	-
Urfa	486	355	117	34
Van	158	123	34	1
Toplam	4710	3201	1150	359

Kaynak : DIE,1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı 2. Küçük İmalat Sanayi

Dokumacılık dalında faaliyet gösteren işyerlerinin sayısı, halı ve kilim de dahil, 960 civarındadır ve bunların % 72'si Antep'te yoğunlaşıyor. Urfa ve Malatya hariç, diğer illerdeki dokumacılık imalathanelerinin sayısı 50'yi geçmiyor. Dokumacılık imalathanelerinin sadece 170 tanesi 5-9 arasında kişi çalıştırıyor. Diğer işyerlerinin çalıştırdığı kişi sayısı 4'ü geçmiyor.

Deri işletmelerinin sayısı ise 150 dolayındadır. Bunların 45'i Antep'tedir. Geriye kalanlar, diğer iller arasında dağılıyor.

1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre, bu küçük endüstri sektöründe imalathanelerin yaklaşık % 31'i Antep'te bulunuyordu. Özel kesime ait bu küçük endüstri sektörünün endüstri coğrafyasını, kendi içindeki üretim farklılaşmasını inceledik. Sözkonusu işyerlerinin üretim ölçeğine ve verimliliğine ilişkin verileri, Antep örneğinde inceleyelim. Bu, küçük üreticilere ilişkin daha objektif bir değerlendirme yapılmasını kolaylaştırır.

Antep'teki 1464 işyerinde 1944'ü ücretli olmak üzere 4128 kişi çalışıyor. (13)

Ücretlilerin % 55'i 5-9 arasında kişinin çalıştığı işyerlerinde çalışıyor. 5-9 kişilik işletmelerde ücretlilerin tüm çalışanlara oranı % 73'tür. Bu oran, sözkonusu işletmelerde ücretli işgücünün yoğun olarak kullanıldığını gösteriyor.

Tüm işyerlerinin 7116 BG çevirici güç kapasitesi bulunuyor. Çevirici gücün %73'ü 5-9 kişi çalıştıran işyerleri arasında dağılıyor. Bu, 1-4 arasında kişinin çalıştığı imalathanelerin çok az, ama 5-9 kişinin çalıştığı imalathanelerin yaygın motorlu modern tezgahlarla üretim yaptığına işaret ediyor,

İmalathanelerin girdisi 1180 milyon, çıktısı 1758 milyon liradır. 578 milyon lira katma değer yaratılarak, ücretlilere 112.3 milyon lira ödenmiştir. Yıl içinde sabit sermayeye yapılan gayri safi ilaveler, 80,3 milyon liraya ulaşıyor.

Antep ilinin bu 1980 verilerini, tüm küçük dokuma endüstrisi için genelleştirmek doğru olmaz. Çünkü diğer illerdeki imalathaneler, Antep ilindeki kadar makinalaşmamışlardır. Bir yandan bu verilerin genelleştirilmesi sınırlandırılırken, diğer yandan da Antep'te bulunan imalathanelerin toplam işyerlerinin % 55' i olduğuna dikkat edilmesi gerekir.

Antep'te bulunan dokuma işyerleri, 1980'de il'deki tüm küçük (1-9 kişi çalıştıran) işletmelerin % 31'ini oluşturarak, katma değerinin % 25'ini yaratmıştı. Aynı işyerlerinde çalışanların sayısının tüm çalışanlar içindeki payı ise % 28'e ulaşıyordu.

Sanayi istatistikleri, şehirlerde bulunan dokuma tesislerine ilişkin bilgileri içerirken, köylerdeki kapsam dışı tutuyor. Kırsal kesimdeki, yani köylerdeki dokuma atölyeleriyle ilgili olarak da 1981 Köy Envanter Etüdüleri'nde verilen bilgileri değerlendirelim. Bu sektöre ilişkin bilgiler, Köy Envanter Etüdülerinde üç (mensucat, dericilik ve halı-kilim) sınıfa ayrılmıştır. Mensucat dalında 15 işyeri bulunmaktadır ve bunların da tümü Urfa ilinin Halfeti ilçesine bağlı köylerdeki. Yalnız bu 15 işyerlerinde ücretle çalışan yoktur. Dericilik dalında birer kişinin çalıştığı iki işyeri vardır. Bu iki işyeri de Maraş il merkezine bağlı köylerde bulunmaktadır. Halı-kilim dokumacılığı yaygındır. Bu dalda toplam 1495 işyeri bulunmaktadır ve bu işyerlerinde 2779 kişi çalışmaktadır. En fazla dokuma atölyesinin bulunduğu iller Malatya ve Kars'tır. Kars'taki 484 atölye'de 921 kişi çalışıyor. Atölyelerin 180'ni Arapçay, 203'ü Selim, 80'i Kağızman ilçelerine bağlı köylerde bulunuyor. Göl'deki bir atölyede 12 kişi, Selim'dekilerde ise toplam 760 kişi çalışıyor. Malatya'da bulunan 740 atölyede 1240 kişi çalışıyor. Bu atölyelerin 200'ü Akçadağ, 55'i Arapkir, 485'i Hekimhan'dadır. Arapkir ve Hekimhan'dakilerde sırasıyla 55 ve 925 kişi çalışıyor. Adıyaman'daki 50 işyerinde 100, Mardin'deki 54 işyerinde 135 ve Van'daki 12 işyerinde 47 kişi çalışıyor. Adıyaman'daki 4 işyerinin tümü Kahta'ya bağlı köylerdeyken, Van'dakilerin tümü merkez ilçeye bağlı köylerdeki. Mardin'dekilerin 50 tanesi Silopi köylerine yerleşmiştir. Midyat'taki üç atölyede 40 kişi çalışırken, Gercüş'teki bir atölyede ise 20 kişi çalışıyor.

Diyarbakır'ın Lice ilçesine bağlı köylerde bulunan bir atölyede de 20 kişi çalışmaktadır. Erzincan'da halı atölyeleri Kemaliye'dedir. Buradaki 50 atölyede "eğir" adı verilen halılar dokunuyor. Kars ve Malatya halılarının dışında diğer bölgelerde

dokunan halılar fazla tanınmıyorlar. Ama bu iki ilde dokunan halılar Avrupa pazarında bile yaygın bir şekilde görülmektedir. Yine aynı pazarda Van ve Adıyaman halılarına da rastlanır. Sözkonusu atölyelerin üç-beş tanesi hariç diğerlerinin tümünde aile emeği yaygın olup ev sanayii özelliğindedirler.

c) Küçük Dokuma Endüstrisinin Yapısal Gelişimi

Buraya dek özel sektöre ait olan dokuma endüstrisinin mikroekonomik bir analizini yaptık. Bu analizi bir makroekonomik analizle tamamlamak lazım. 1927, 1963 ve 1980 yıllarındaki veriler Tablo 4'te özetlenmiştir. Burada esas önemli olan Kürt küçük üreticilerinin 1927'den bugüne kadarki gelişme sürecininin değerlendirilmesidir. Özel kesime ait büyük işletmelerin durumu ortadadır.

TABLO 4- 1927, 1963 ve 1980'de, Özel Sektöre Ait Dokuma Giyim Eşyası ve Deri Endüstrisinde İşyeri ve İstihdam (Küçük İmalat)

Yıllar	1927*	1963**	1980***
İşyeri	1827	7771	4710
İstihdam	6609	16979	11196

Kaynak : DIE, 1927,1963 ve 1980 yıllarıyla ilgili sanayi sayımları.

* : Çalışanların sayısı, 10 kişi çalıştıran işyerleri dahil, sınıf ortalaması üzerinden hesaplandı.

** : Antep'teki büyük işyerlerinin verileri dahil değildir.

*** : Çalışanlar sayısı, sınıf ortalaması (1-2, 3-4, 5-9)) kuralına uygun olarak ve Antep'tekiler de eklenmek suretiyle hesaplandı.

İşyeri sayısı, 1927'de 1827 iken, 1963'te 7771'e yükselmiş, ama 1980'e gelindiğinde 4710'a inmiştir. Benzer bir gelişme istihdam edilenlerin sayısında da görülüyor. 1927'den 1963'e dek çalışanların sayısı, yaklaşık üç kat artarken, 1963-1980 arasında % 35'i (1/3) aşkın bir oranda azalmıştır.

Bu veriler neyi gösteriyor? Yoksa bu endüstri sektörü yok mu oluyor? Cumhuriyet'in ilk yıllarından sonra büyümeye başlayan tekstil şirketleri, henüz Kürdistan'daki pazara uzanıp, oraları eline geçirmiyordu. Kürt küçük meta üreticileri, sınırlı da olsa, yörelerinde bulunan pazarlarını koruyordu. Küçük meta üreticileri ve el zanaatçıları, sınırlı da olsa, yaygınlaşıyordu. Gerek metropolde büyük üretime geçen özel sektör fabrikalarının ve gerekse de Sümerbank'ın Kürdistan'da kurduğu fabrikaların artmasına paralel olarak, küçük imalathanelerin çoğunluğu, pazar paylarını göreceli olarak pazara ucuz mal süren büyük fabrikalara karşı koruyamayarak iflas ettiler. El emeğine dayanan küçük üreticilerin bir kesimi (özellikle Antep'te) el tezgahlarını otomatik tezgaha çevirerek kendilerini korumaya çalıştılar. Fakat bunlar da büyük fabrikaların bir türevi oldular. Bugün Kürdistan'daki büyük imalathanelerin çoğunluğu, büyük ölçekli fabrikalarla rekabet etmek yerine, bu

fabrikalara ürün ve ara mal sağlayan bir eklenti gibi çalışıyorlar. Örneğin, fabrikaların bez veya ipliklerini işleyerek mal üretiyorlar. Giyim eşyası üreten terzi-haneler ve kundura üreticilerinden üç-beşi hariç, diğerlerinin tümü, büyük konfeksiyon ve kundura fabrikalarına pazarlarını kapturarak iflas ettiler. Zaten üretim yapan terzihanelerin de hemen hemen tümü, metropolde üretilen tekstilleri girdi olarak kullanıyor. Bu nedenle onlar da dolaylı olarak büyük tekstil tekellerinin bir uzantısı durumundaki ev sanayiine dönüşmüş durumdadırlar. Manifaktür durumunda olanları çok azdır.

Antep Ticaret Odası da yukarıda saptanan tespiti yapıyordu. Oda'ya göre, Antep'te 1941-1945 yılları arasında bulunan 8000 el tezgahının 1954 yılında 1500'e düşmesi, yerel dokumaların yerini Sümerbank mallarının alması sonucuydu. (14)

3. Büyük Özel Sektör İşletmelerinin Durumu Üzerine

1971 yılı İmalat Sanayii Anketi, 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyerleriyle ilgili verileri veriyor. Bu verilere göre Antep ilinin dışında özel kesime ait işyerine rastlanmamaktadır. 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyerlerinin tümü kamu sektörüne aittir. Bu sayıma göre, Antep'te 10 ve daha fazla kişi çalıştıran 25 işyeri bulunuyordu. Bunlardan bir tanesi deri, diğer 24'ü de dokuma üretimi yapıyordu. Deri üretimi yapan işletmeye ilişkin veriler, 52 Nolu Kanun nedeniyle sözkonusu Anket'te gizleniyor.

24 dokuma işletmesinde ise 1405'i ücretli olmak üzere toplam 1454 kişi çalışıyordu. İşyerlerinin toplam girdisi 62,2 milyon lira ve çıktısı 107,4 milyon liraydı. Bu işyerlerinde aynı yılda 45,2 milyon lira katma değer yaratılarak, 9,2 milyon lira sabit sermayeye gayri safi ilaveler yapılmış ve çalışanlara 12,3 milyon lira ödeme yapılmıştır. İşyerlerinin toplam 5.548 BG çevirici gücü bulunmaktaydı. Her işletmenin ortalama 60 kişi çalıştırması ve çalışan başına yaklaşık 4 BG ve 31.087 lira katma değer düşmesi, bu işletmelerin büyük olduğunu gösteriyor.

Özel sektöre ait büyük firmaların sayıları, son on yılda artmaya başladı. Özel sektör işletmelerinin çoğunluğu dokuma, birkaç tanesi de giyim ve dericilik alanında faaliyet gösteriyor.

DPT verilerinden yararlanılarak özel sektör işletmelerinin durumu üzerine derlenen verilerin özeti Tablo 5'te görülüyor. Veriler, çoğunlukla 1980 yılına aittir.

Tablo'daki verilere göre Kürdistan'da toplam 19 büyük işyeri var. Bu işletmelerde çalışan toplam 2796 kişinin % 3,9'u mühendis ve teknisyen, % 91'i üretimde çalışan usta ve işçi, geri kalanı da idari işlerle uğraşan personeldir.

Elazığ'daki 5 işletmede 578 kişi çalışırken, Maraş'taki 2 işletmede 812, Urfa'daki bir işletmede 440 kişi çalışmaktadır. Maraş ve Malatya'daki şirketlerin sermayesi 400 milyon lirayı , Elazığ'daki 5 şirketin sermayesi de 230 milyon lirayı aşmaktadır.. Urfa'daki şirketin sermayesi 130 milyon TL'yi aşarken diğer üç ilde-kilerin (Van, Mardin, Erzurum) sermayesi ise 100 milyon liranın altına düşüyor.

Çalışanlara göre işyeri büyüklüğü 44 ile 440 kişi arasında değişiyor (Tablo 5). İşletmelerin tümü çok ortaklı kuruluşlardır.

TABLO 5- İllere Göre Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Endüstrisinde İşyerleri, İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü (Antep hariç)

İller	İşyeri Sayısı	İstihdam				Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü	Toplam Sermaye (Milyon TL)
		Mühendis ve Teknisyen	Usta ve İşçi	İdari Personel	Toplam Çalışanlar		
Elazığ	3	34	269	29	322	111	203
Erzincan	2	26	204	16	246	125	29
Erzurum	3	16	319	20	355	118	70
Malatya	5	10	440	16	466	93	439
Maras	2	12	775	25	812	406	412
Mardin	2	1	78	9	88	44	45
Urfa	1	4	411	25	440	440	130
Van	1	5	48	5	57	57	49
Toplam	19	108	2544	144	2796	147	1377

Kaynak : Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Sicil Dairesi, aktaran: DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) il, Cilt 1, ilgili iller.

DPT ve Yurt Ansiklopedisi verilerine (15) dayanarak (1980 Sayımı'nda bu işletmelere ilişkin hiçbir bilgi bulunmamaktadır.) özel sektör işletmelerinin özelliklerini değerlendirelim.

Erzurum'deki 3 işletme, Derentaş Deri Fabrikası, Deri Konfeksiyon Fabrikası ve İspir Ayakkabı Fabrikası'dır. Çok ortaklı olan Erzurum Deri Fabrikası, 1980'de 154 kişi çalıştırıyordu; 65.000 adet konfeksiyon deri ve 450.000 deri işleme kapasitesine sahipti. Aynı yılda 2250 deri işleyerek, 720.000 astarlık deri üretmiştir. 64 kişi çalıştıran Erzurum Er-Yün Fabrikası, yılda 1 milyon metre kumaş üretim ölçeğine sahiptir.

Elazığ Ağın'daki Deri Fabrikası, 1980'de 240 kişi çalıştırıyordu. Fabrika, 600.000 adet deri işleme ve 60.000 adet deri giysisi üretme kapasitesine sahipti. (16) Malatya'daki en önemli işyerleri İpraş, Yifaş ve Malatya Bez Fabrikası'ydı. 34 kişinin çalıştığı Bez Fabrikası, 1980'de 218.436 metre bez üretmiştir. Diğer iki iplik fabrikası, dokuma geleneğinin hayli eski olduğu Yeşilyurt'ta bulunmaktadırlar. 1976'da işletmeye açılan İPAŞ İplik Fabrikası, 1980'de 369 işçi çalıştırarak, 375 ton pamuk ipliği ve 880 ton sentetik iplik üretmişti. Fabrika yılda 4000 ton üretebilecek ölçeğe sahipti. 1972'de kurulan 1445 ortaklı YİFAŞ İplik Fabrikası'nın yapımı 1982'de devam ediyordu. Tesis, üretime geçtiğinde, 277 kişi çalıştırarak yılda 40.000 adet yelkeli takım elbise üretebilecektir. Tesisin 40 milyon TL sermayesinin % 10'u DESİYAB'a (Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası AŞ) % 15'i TSKB'na aittir. 1982'ye dek fabrika için 400 milyon TL yatırım yapılmıştı.

Maras'ta bulunan iki sanayi tesisinden biri Çırçır-Pres, diğeri İplik Fabrikası'dır. Çukobirlik Çırçır-Pres Fabrikası 1960'ta kuruldu ve 1983'te 140 kişi çalıştırıyordu. Fabrika, günde 140 ton pamuk işleme kapasitesine sahiptir. Diğeri ise 1980'de

üretim geçen çok ortaklı Marteks Tekstil Fabrikasıdır. 1984'te 384 (1980'de 452) kişinin çalıştığı fabrika, yılda 2700 ton pamuk ipliği üretiyor.

Tablo 5'te verilmeyen bir başka tesis, 1977'de kurulan BOSSA İplik Fabrikasıdır. BOSSA, 1982'de işletmeye açılarak 395 kişi çalıştırmaktadır. Yıllık üretim ölçüğü 3000 tondur.

Urfa Pamuk İpliği Fabrikası (UPİSAŞ), 1973'te çoğunluğu tüccar ve çiftçi olan 292 ortak tarafından 17.200.000 TL sermaye ile kuruldu. Nisan 1975'te deneme üretimine geçti ve aynı yılın eylül ayında işletmeye açıldı. Tesis, yılda 4146 ton ve 20 karde iplik üretme kapasitesine sahiptir. Daha sonra Fabrikaya, 100 ton kütlü pamuk işleyebilen bir çırçır birimi eklendi. UPİSAŞ, 1983'te 430 kişi (1980'de 411 kişi) çalıştırarak, 1980'de 1078 ton pamuk ipliği üretti.

Urfa'daki öbür tesis, Yapağı Yıkama ve Yün İpliği Fabrikası'dır. 1000 ton yapağı işleme kapasitesine sahip olan fabrika, 1979'da işletmeye geçti. 1983'te 28'i mevsimlik olmak üzere 50 kişi çalıştıran tesis, aynı yılda ancak 200 ton yapağı işleyebilmiştir. (17)

Van İplik Fabrikası, 1975'te, 200'ü aşkın ortak tarafından 22 milyon TL sermaye ile kuruldu. Üretim kapasitesi, yılda 650 ton halı ipliği ve 150.000 tane battaniye işleyecek kadardır. 1980'de 57 kişinin çalıştığı Fabrika, 266 ton halı ipliği ve 8040 tane battaniye üretti. Bunun dışında 1-2 tane yün yıkama-boyama tesisi de vardır.

Mardin/Kızıltepe'deki KIDAŞ tesisi, 1974'te, 1200 ortak tarafından kuruldu ve yılda 533 ton şrayhgarn yün ipliği ve 847 ton kamgarn yün ipliği ile 235 tane battaniye ve 25.000 metre kare Hercke tipi halı üretme kapasitesi mevcuttur. 1983'te yalnız yün ipliği birimi üretime başlamıştı ve bu birimde yılda 200 ton yün ve sentetik iplik üretiliyordu.

Nusaybin'de biri Çukobirlik'e bağlı Çırçır-Pres, diğeri NÜKTAŞ-Nusaybin Pamuk İpliği ve Dokuma fabrikaları bulunmaktadır. 1980'de 43 kişinin çalıştığı Çırçır-Pres Fabrikası'nda 200 ton pamuk preslendi.

NÜKTAŞ, 1975'te 85 milyon sermaye ile kurulan çok ortaklı bir tesistir. 1984 yılında Fabrika'da 90 kişi çalışıyordu.

Hakkari'de yıllık kapasitesi 100 ton olan bir İplik Fabrikası bulunmaktadır. Fabrika'da üretilen iplik, yöre halkının elinde bulunan 1500 tezgahta dokunarak, yılda 20-30 bin arasında kilim üretiliyor. Kilimlerin toplam fiyatının 150-200 milyon TL olduğu tahmin edilmektedir (18). DPT verilerine göre 1980'de Hakkari ve ilçelerinde 5 halı dokuma kooperatifi kurulmuş ve her kooperatifin 36 tezgah ile işlemesi planlanmıştır. Fiziki yapıları 1980'de biten tesisler üretime geçtiğinde 200 kişiye iş olanağı sağlayacaktır.

Büyük dokuma tesislerinin en yaygın olduğu il Antep'tir. Antep'te dokuma endüstrisinin en önde gelen fabrikaları, Veliç İplik Fabrikası, Gatek-Gaziantep Tekstil Fabrikası ve Sanko Konfeksiyon Fabrikası'dır. Dokuma dalında çalışanların % 50'den fazlası bu üç tesistedir. 1980 Sayımı'na göre, bu ilde 44 tane büyük işyeri bulunmaktadır. Toplam 3458 kişinin çalıştığı bu 44 tesiste, üreticilere 593,2 milyon TL ödenerek, 936,5 milyon TL katma değer yaratıldı. Girdisi 1.952,6,

çıkışı 2.889 milyon TL olan bu fabrikalar, 1980'de toplam 1.073,1 milyon TL sabit sermaye yatırımı gerçekleştirmişlerdi. Bu meblağın % 97'sine yakını makina ve teçhizata yatırılırken, geriye kalanı ulaştırma aracı (5 milyon) ve kira (38,2 milyon) için harcandı. Aynı yılda büyük imalat endüstrisinde çalışanların % 47'si Antep'te çalışırken, yine katma değerın % 29'u ve sabit sermaye yatırımlarınının % 92'si bu sektörcce gerçekleştirilmiş bulunuyor. (19)

Antep'te, 1964'te dokuma dalındaki 15 büyük işyerinin, yaratılan toplam katma değer içindeki payı % 30 kadardı. Aradan geçen 25 yıllık süreye rağmen toplam katma değer içindeki oranın değişmemesi, dokuma sanayi sektörünün, gelişme göstermeden yerinde saydığı anlamına gelmez. Bu durum, daha çok çimento ve benzeri diğer sektörlerin de hızla gelişerek, bir bütün olarak mutlak meblağı eskiye göre çok artmış bulunan katma değerden pay almalarıyla açıklanmalıdır. Aslında dokuma endüstrisi, Antep'te çok dinamiktir ve hızla gelişmektedir. Büyük işletme sayısı 1964'te 15 iken, 1971'de 25'e, 1979'da 37'ye ve bir yıl sonra, 1980'de 44'e yükselmiştir. 1964'te büyük işletmelerde çalışan kişi sayısı 1152 iken, 1971'de 1.454'e, 1979'da 2823'e ve bir yıl sonra 3458'e çıkmıştır.

4. Dokuma, Giyim ve Deri Endüstrisinde Devlet İşletmeleri

Devlet işletmelerinin tümü büyük ölçekli fabrikalardır. Sümerbank'ın Kürdistan'daki işletmelerine ilişkin veriler, Tablo 6'da veriliyor. Tablo, DPT verilerinden yararlanılarak hazırlandı. Tablo'daki veriler 1980 yılına aittir.

Malatya, Diyarbakır ve Erzincan fabrikaları dışındakiler yeni sayılırlar. Sümerbank Malatya Pamuklu Dokuma Sanayii Müessesesi, devletin Kürdistan'da kurduğu ilk fabrika sayılır. Bu fabrika 1936'da Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası tarafından 3 milyon TL sermayeyle kuruldu. Daha sonra sermayesi 5 milyon liraya yükseltildi. Tüm sermayenin %34'üne Sümerbank sahipti. Sümerbank, 1946'da iki bankanın hisselerini 9 milyon TL'ye satınalarak, fabrikanın tek sahibi oldu. (20)

İlk üretim döneminde fabrikada 438 tezgahla yılda 3 milyon metre dokuma üretiliyordu (21). Sonradan fabrikanın tezgah sayısı 752'ye çıkartılarak, üretim kapasitesi büyütüldü. 1980'de üretim kapasitesi 18,4 milyon metre dokuma olan fabrika, aynı yılda 13,4 milyon metre dokuma ve 3 ton iplik üretimi gerçekleştirdi. Fabrikada 2.652 işçi çalışıyordu.

Diyarbakır'da iki dokuma fabrikası bulunuyor: Yünlü Dokuma ve Halı Fabrikası, 1952'de Yünlü Dokuma ve Şayak adı altında üretime başladı ve 475 civarında işçi çalıştırıyordu. Sümerbank, fabrikeyi askeri giyim ihtiyacını karşılamak için kurdu. İlk kurulduğu yıllarda genellikle askeri giyim eşyası için kumaş dokurdu. Fabrika'ya 1972'de bir halı dokuma bölümü eklenerek büyütüldü ve ismi "Yünlü Dokuma ve Halı Fabrikası" olarak değiştirildi.

Fabrika, 40 tezgah ve 540 iş'e sahip olup, yılda 432 ton yünlü iplik ve 250.000 metre kare halı dokuyabiliyor. Fabrikada 335 işçi çalıştırılıyor. Tablo 6'da

TABLO 6- İllere Göre Sumerbank Fabrika Sayısı, İstihdam, Toplam Kapasite, Fırlı Üretim ve Üretime Geçiş Yılı

İller	Fabrika Sayısı	İstihdam	Toplam Kapasite	Fırlı Üretim	Üretime Geçiş Yılı
Adıyaman	1	783	23200 İğ: 2981T/İplik: 10813 Milyon Adet Yün. İç çamaşır.	1967 Ton yün İplik	1959
Diyarbakır	2	753	540 İğ: 40 Tezgah, 422 T/Y İplik: 250000 m. kare yün halı, 30703 T/Y İplik: 27144 İğ	224 ton yün İplik: 9411 m. kare yün halı: 782 ton yün İplik	1952 1975
Erzincan	2	1035	3788 T/Y İplik: 12,8 milyon M/Y dokuma: 15080 İğ: 321 Tezgah: 1 milyon çift kadın İskarpini	31619 ton yün İplik, 11,7 ml- yon metre yün dokuma	1954 1970
Kars	1	264	1 Milyon çift Erkek Ayakabısı		1981
Malayya	1	2652	29500 İğ: 752 tezgah: 18,43 ml. met. yün. dok.	2923 ton yün İplik: 13,386 milyon metre yün dokuma	1939
Maras	1	1253	11632 İğ: 588 tezgah: 10,4 ml. metre yünlu dok.	1953 ton yün İplik ve 737000 metre yün dokuma	1965
Van	1	336	1 milyon çift erkek ayakabısı		1982/83
Toplam	9	7076	107096 İğ: 1701 tezgah: 10894 ton İplik: 41,32 ml. met. dok. 250.000 m. kare halı, 3 ml. ayak.	11468 ton İplik: 9411 metre ka- re halı: 32.456 ml. met. dok.	

Kaynak : DİE, 1983 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri; DPT, İller İtibarıyla Sanayi Tesisleri ve Özellikleri.

görüldüğü gibi fabrika, 1980 yılında 224 ton yün iplik üretmiş ve 94.000 metrekare yün halı dokumuştur. Bu, toplam kapasitenin ancak yarısının kullanıldığını gösteriyor.

Diğeri, yani Diyarbakır Dokuma Fabrikası, 1975'te üretime geçti ve 418 işçi çalıştırmaktadır. Fabrikanın 27.144 işçi olup, yıllık iplik üretme kapasitesi 3.703 tona ulaşüyor. Ne ki kapasitenin tümü kullanılmıyor. Örneğin, 1980'de kapasitenin ancak %21'i kullanılabilmiştir.

Sümerbank Maraş Pamuklu Dokuma Sanayi TAŞ, 1965'te üretime başladı. Fabrika 11.632 işçi ve 588 dokuma tezgahına sahiptir. 1980'de 1953 top iplik ve 737.000 metre dokuma üretimi gerçekleştirmiştir.

Bu tesis, 1981 yılında Türkiye'nin 500 büyük şirketi arasında 263. sırada yer alarak, üretimi 1,4 milyar, bilanço kazancı 15,5 milyon TL civarındaydı.

Sümerbank Erzincan Bez Fabrikası, 1954'te üretime başladı. İlk kuruluş yıllarında 1.800 ton iplik üretiyordu. 10 yıl sonra fabrikaya bir dokuma bölümü eklendi. Dokuma bölümü, 321 tezgahla yılda yaklaşık 10,5 milyon metre kalın bez dokuyordu. Fabrika, 1964-1967 yıllarında 8 milyon metre ham basmalık, pazenlik ve kaput bez de üretti. 1967'de şeker ve tohum torbaları için kalın bez dokumaya başladı ve şimdi tesiste ağırlıkla şeker torbaları üretiliyor. Buna gerekçe olarak 95 cm'lik tezgahların kalın bez üretimine daha uygun olması ve bu alanda talebin artması gösteriliyor. Şeker fabrikaları, üretilen tüm torbaları satın alıyor. Bugün 948 kişiyi istihdam eden fabrika, 29.500 işçi ve 321 tezgahla yılda yaklaşık 3.788 ton iplik ve 12,8 milyon metre bez dokuyabiliyor, ve genellikle tam kapasiteyle işliyor.

Maraş Şirketi gibi bu şirket de, 1980 yılında Türkiye'nin 500 büyük firması arasında 261. sıradaydı. Aynı yılda 959 milyon TL mal satarak, 55 milyon kar elde etti ve 144.000 dolar ihracat yaptı.

Sümerbank'ın başka bir tesisi 1981 yılında Erzurum'da işletmeye girdi. Yine bir devlet kuruluşu olan Yapağı-Tifük Aş'nin de Erzurum ve Urfa'da birer tesisi vardır. Erzurum'daki Yapağı Yıkama Tesisi, 147 milyon TL'ye mal olup, yılda 1.375 ton yapağı yıkama kapasitesine sahiptir. Urfa'daki Halı ve Yün İpliği Fabrikası, 1980'de 124 kişi çalıştırıyordu. Aynı yılda fabrikada 242 ton yapağı yıkanarak, 45 ton boyama yapıldı; 717 ton straygan ve 31 ton boyalı iplik üretilip 8 metrekare deneme halı dokundu

Bu tesislerin dışında, Sümerbank'ın Erzincan (Tercan), Van ve Kars (Sarıkamış)'ta birer ayakkabı fabrikası da bulunuyor. Hem Kars, hem Van ayakkabı fabrikalarının yıllık birer milyon çift erkek ayakkabısı üretme kapasitesi bulunuyor. Erzincan tesisinde ise yılda 1 milyon çift kadın iskarpini üretilebiliyor.

Buraya kadar devlet tesislerinin mikro ekonomik çözümlemesi yapıldı.

DİE'nin yayınladığı sanayi istatistiklerine dayanarak Tablo 7 oluşturuldu. Konuyla ilgili olarak 1963'ten önceki yıllara ait genel ekonomik veriler bulunamadı. Bu Tablo'daki veriler ışığında devlet sektörünün dönemsel ve genel ekonomik verilerini değerlendirelim.

1963'te üç işyeri vardı ve bu işyerlerinde toplam 4.180 ücretli işçi çalışıyordu.

1971'de işyeri sayısı üç katına yükselirken, çalışanların sayısı bir kat bile artmıyor. Bunu nasıl değerlendirmek gerekir? Yeni üretime geçen fabrikalar, diğerleri kadar işçi çalıştırmıyorlar. Ücretlilere yapılan ödemelerin 12 yılda 87 milyondan 4.901 milyon TL'ye fırlaması, daha çok Türkiye'deki yüksek enflasyonla açıklanabilir. Kürdistan'la ilgili bilgisi olan herkes, bu 12 yıl süresince işçi ücretlerinin reel olarak 55 kat yükselmediğini iyi bilir. Belirtilen sürede çalışanların yaşam düzeyi bu kadar iyileşmedi tersine reel olarak geriledi.

Tablo'ya göre, süre içinde çevirici güç de %62 yükselmiştir. Bu dönemde yeni kurulan fabrikalar modern ve eskileri de rasyonelleştirilmiştir. Tek tek fabrikalardaki gelişmeyi çözümlerken de bu görülmüştü. Zaten yeni işletmelerde daha az işçinin çalıştırılmasının önemli bir nedeninin de bu olması gerekir.

Bu süre içinde (1971-1983) katma değer 42 katına yükselirken, sabit sermayeye yapılan gayri safi ilaveler ise 39 katına çıkıyor. Aynı dönemde girdi 70.2 kat ve çıktı, 54 kat artıyor. Bu durum, görece de olsa bir gelişmenin olduğunu gösteriyor, ama bu gelişme ülkenin ihtiyacına cevap vermekten çok uzaktır. Ne 1971'de, ne de 1983'te sabit sermayeye yapılan gayri safi ilaveler, katma değer düzeyine çıkmamıştır.

Devlet teşekküllerinin mülkiyet ilişkileri üzerinde de durmakta yarar var. Bu tesislerin ikisi, Türkiye -Yapağı Tiftik AŞ'ye ve diğerleri de Sümerbank'a aittir.

Bu iki kuruluş da resmi tanımla birer İktisadi Devlet Teşekküllü olup, sermayelerinin tümü devlete aittir ve ekonomik alanda ticaret esaslarına uygun olarak faaliyet gösteriyor.

Türkiye Yapağı-Tiftik Kuruluşu, 1956 yılının başında 16 milyon lira sermaye ile kuruldu. Kurucuları; Ziraat Bankası, Sümerbank, Et ve Balık Kurumu gibi devlet kuruluşlarıydı. Türkiye Yapağı-Tiftik AŞ, ülke düzeyinde yün alımı ve satımı, koyunculüğün geliştirilmesi, girişimcilere kredi verip kooperatiflerde örgütlenmesi ve dokuma endüstrisine hammadde sağlanması gibi görevleri yerine getiriyor. Bölgesel temsilcilikleri ise yün üreticileriyle doğrudan ilişkiye geçerek yün satın alıyorlar. Türkiye Yapağı-Tiftik AŞ'nin 1982'de 0,5 milyar TL sermayesi vardı. Bu sermayenin %95'i hazineye, diğeri Sümerbank (%3), Devlet Üretim Çiftliği (%0,8) gibi devlet kuruluşlarına aitti. Ama Türkiye Yapağı-Tiftik AŞ'nin de bağlı ortaklıkları var. Örneğin Burdur-Yeşilova Halı Yün İplik Fabrikası TAŞ'nin sermayesinin %20 oranında bu kuruluşa ait iken, %61,32 oranda da özel kesime aittir.

Sümerbank, 1982'de yaklaşık 25 milyar TL sermaye biriktirmişti. Bu sermayenin tümü hazinenin, yani devlettir. Sümerbank, Türkiye'de (metropolde) sermayesinin çoğunluğu özel kesime ait olan veya özel kesimin de ortağı olduğu bir dizi firmaya iştirak etmektedir. Örneğin; BASF- Sümerbank Sanayi AŞ (Sümerbank payı %40), Balıkesir Pamuklu Dokuma Sanayi TAŞ (Sümerbank payı %21), Aydın Tekstil (Sümerbank payı %25,5), Kıbrıs Türk Sanayi İşletmeleri Holding ŞTI (Sümerbank payı % 13)... (22)

TABLO 7- 1963, 1971 ve 1983'te Dokuma Giyim Eşyası ve Deri Endüstrisinde İşyeri Sayısı, Ücretle Çalışanlar Ortalaması Çalışanlar Ortalaması, Ücretle çalışanlara Yapılan Ödemeler, Çevirici Güç, Stok Değişimleri, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler, Girdi, Çıktı ve Katma Değer (Devlet Sektörü)

Yıllar	İşyeri sayısı	İstihdam ve Ödemeler			Yıl Sonunda Çevirici Güç kapasitesi BG-HP	Stok Değişimleri TL	Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler Mil. TL	Girdi Milyon TL	Çıktı Milyon TL	Katma Değer Milyon TL
		Ücretle çalışanlar Ortalaması	Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalışanlara yapılan Ödemeler (Mil. TL)						
1963	3	4180	4180	*	*	*	*	*	*	
1971	5	5028	5028	87.20	44.47	5.52	143.4	332.4	189.1	
1983	9	6092	6092	4900.8	2716.7	215.2	10067.4	17932.3	7864.9	

Kaynak : DİE, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, 1971 yıllık İmalat sanayi İstatistikleri ve 1983 Yıllık İmalat sanayi İstatistikleri
 * : Veri yoktu.

Buna karşılık Sümerbank, Kürdistan'da kurulan hiçbir özel kesime ait işletmeye ortak olmadığı gibi, Kürdistan'daki hiçbir tesisine de Kürt burjuvazisini ortak etmiyor. Bunun sebebi gayet açıktır: Kürdistan'dan Türkiye'ye kaynak aktarmak. Zira sermaye aktarımının en yaygın ve en "çağdaş" biçimi, Sümerbank gibi devlet kuruluşlarının metropoldeki ortakları üzerinden oluyor. Kürtlerin yarattığı değerler, Türk burjuvazisine, işte böyle aktarılıyor. Bu konu, daha sonraki bir bölümde özel olarak işleneceği için, burada daha fazla açıklamaya gerek yoktur.

Devletin dokuma alanında faaliyet gösteren şirketleri, en başta Yapağı-Tiftik, Kürt yün üreticileriyle modern pazar ilişkileri içine girmiş ve giderek bu ilişkilerini yaygınlaştırıp kendisine bağlıyor.

***

Devlet işletmelerine ilişkin buraya dek yaptığımız analizi özetlersek; Sümerbank gibi devlet kuruluşlarına bağlı tesislerin sayısı 12'ye varıyor ve 1980'de yaklaşık 7.500 işçi istihdam etmektedirler.

Bu 12 fabrikanın üçü deri, diğerleri (9'u) yünlü veya pamuklu malları işleyip üretmektedir.

Kadın ve erkek ayakkabısı üreten üç fabrikanın yıllık toplam kapasitesi 3 milyon çift ayakkabı dolayındadır. Tablo 6'daki altı dokuma fabrikasının yılda 107.096 iğ ve 1.701 tezgahla 10.894 ton iplik, 41,3 milyon dokuma ve 250.000 metre kare halı dokuma kapasiteleri mevcuttur. Adıyaman Pamuklu Dokuma Müessesesinin yılda 10,8 milyon adet iç çamaşır üretme kapasitesi var. Erzurum'daki iki ve Urfa'daki bir tesisin kapasiteleri de buna eklenmelidir. Sümerbank'ın altı dokuma ve giyim fabrikası, 1980'de 11.468 ton iplik üreterek 9.411 metre kare halı ve 32.456 milyon değişik bezler dokumuşlardır.

III. Sonuç

Kürdistan'da küçük dokuma imalathaneleri azalmaktadır. Geriye kalan imalathaneler (küçük dokuma atölyeleri, terzihaneler, kunduracılar), büyük dokuma ve giyim fabrikalarıyla bir rekabet içinde değildir, onların ürettiği malları girdi olarak kullanıp birer uzantıları durumuna gelmişlerdir.

Halı dokumacılığı dışında, kırsal bölgelerde dokuma ve deri işleme atölyeleri hemen hiç kalmamış, bu son pazar parçasını da büyük fabrikalar kapmışlardır. Çünkü fabrikalar hem kaliteli, hem de daha ucuca mal üretiyorlar. Halıcılık atölyeleri, Malatya ve Kars'ta pazar için halı dokumaktadır.

Bugün 11.196 kişinin çalıştığı 4.710 işyerinin %31'i Antep'tedir. Bu küçük dokuma ve giyim işyerlerinin önemli bir bölümünde ücretli işgücü kullanımı ağırlıktadır. Ücretli işgücü kullanımı, 5-9 kişinin çalıştığı Antep imalathanelerinde %73'e varıyor. Bu durum, sözkonusu imalathanelerin kapitalist manifaktür özelliğine işaret ediyor.

İddia edildiği gibi, Kürdistan'daki dokuma giyim ve deri endüstrisi, sadece aramal

üretmiyor. Bugün Adıyaman'da bir iç çamaşır, Erzurum'da biri ayakkabı diğeri deri konfeksiyon olmak üzere iki fabrika, Maraş'ta bir tekstil, Antep'te bir konfeksiyon fabrikası vs. bulunuyor.

Bu endüstri sektörünün diğeri önemli bir özelliği, büyük devlet fabrikalarının yanısıra, özel kesime ait bir dizi büyük modern fabrikanın da bulunmasıdır. 300'den fazla işçinin istihdam edildiği fabrika sayısı 8'e varıyor. Sadece Antep'teki üç fabrikada (Veçiç İplik, Gateks Tekstil ve Sanko Konfeksiyon) 2.000, Urfa'daki UPİSAS'ta 450, Malatya'daki İPAS'ta 383, Maraş'taki iki fabrikada (Borsa İplik ve Marteks Tekstil) 779 işçi çalışıyor. Kısaca özel kesime ait 45 firmada yaklaşık 6.898 işçi çalışıyor. Ne girdi-çıkırları, ne de yıl içinde yarattıkları katma değer, devlet sektörünün gerisindedir.

Dokumacılığın Kürdistan'da geleneği eskidir. Buna rağmen özel kesimin fabrikasyon üretime başlaması daha yeni sayılır. Bu durumun değişik nedenleri var: Özellikle TC'nin kuruluşundan sonra Kürt dokumacıların ilişkileri Kürdistan'ın diğeri parçalarıyla kesildi, hinterlandlarını yitirdiler. Antep ve Maraş'ta bulunan çok sayıda işyeri, bu geleneksel pazarın kaybedilmesi nedeniyle iflas etti. Metropolde üretilen tekstil ve konfeksiyon ürünleri, yoğun bir şekilde Kürdistan pazarına sürüldü. Kürt üreticileri, modern tezgahlarla üretim yapan ve devletin her türlü desteğine sahip Türk sanayicilerinin rekabetine dayanamayarak iflas ettiler. Bazıları ellerindeki tezgahları otomatikleştirmek istediği halde, kendilerine ne tezgah ithal etme olanağı tanındı, ne de Bursa'da üretilen tezgahlar satıldı. Çok azı uzun bir beklemeden sonra Bursa'da tezgah alabildi. O dönemde devletçe alınan "muamele vergisi" de, küçük üreticilerin tezgahlarını birleştirip fabrikasyon üretime geçmesini önleyen önemli engellerden biriydi. Kısacası Kürt küçük üreticilerin fabrikasyon üretime geçememesinin esas nedenleri bunlardı. Kaçakçılığın buna neden olarak gösterilmesi objektif değildir.

YEDİNCİ BÖLÜM

Orman Ürünleri ve Mobilya Endüstrisi

Önce sorunun teorik olarak nasıl konulması gerektiğine bakalım. Ormanlık Endüstrisi, odunun satış için kesilip işlenmesidir.

Eskiden köylüler, kendi kişisel üretimlerini karşılamak için odun kesiyorlardı. Endüstrileşme ve şehirleşmenin gelişmesine paralel olarak yapacak ve yakacak ürünlerine olan talep arttıkça odun bir meta olarak pazara sürülmektedir. Pazara sürülen odunların bir kısmı yakacak odun olarak satılırken, diğer bir kısmı da yapacak odun olarak tüketiliyor, yani mobilya, inşaat vs. gibi endüstri sektörlerinin üretici tüketiminde kullanılıyor.

Kürdistan'da ormanlar, tüm illere eşit bir biçimde dağılmamış; daha çok Erzurum, Bingöl, Elazığ, Maraş gibi illerde yoğunlaşmıştır. Maraş il alanının % 37'si, Erzurum'un %8'i, Elazığ'ın %25'i, Bingöl'ün %41'i ve Erzincan'ın %9'u ormanlıktır (1). Bu oran Türkiye genelinde % 26'dır. Türkiye ormanlarının %13,8'i Kürdistan'dadır. Kürdistan'daki Ormanların bir kısmının askeri amaçlarla sömürgeciler tarafından yakılması, geri kalan kesimden de yıllık büyümenin üstünde ürün alınması (kesim yapılması), zengin orman varlığımızın tahribine yol açmıştır.

Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nın 1927, 1963 ve 1980 yıllarındaki istatistiklerinden yararlanarak hazırlanan Tablo 1'den işyerlerinin sayımını ve üretim ilişki ve biçimleri bakımından durumlarını inceleyelim. Tablo'yu bu biçime getirmek için 1927 Sayımı'ndaki 4-5 kişi arasında işçi çalıştıran işletmelerin tümü birleştirilip 5 üzerinden hesaplandı. Yoksa Tablo'yu birleştirip yıllara göre karşılaştırmayı yapmak

olanaksızdı. İstatistiksel açıdan birleştirme yöntemi, doğru olmamakla birlikte, bu yöntemin yarattığı durumun araştırmanın sonucu üzerinde fazla bir etkisi yoktur.

TABLO 1- 1927,1963 ve 1980'de Orman Ürünleri ve Mobilya Endüstrisinde istihdam İşyeri, ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü

Yıllar	İstihdam		İşyeri Sayısı	Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü	
	Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalışanlar		1-4 Kişilik	5-9 Kişilik
1927	1935	558	901	792	109
1963	4284	1219	2113	*	*
**1980	6709	*	2933	2730	203

Kaynak : 1927,1963 ve1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımları

* : Eldeki veri eksiliğinden dolayı hesaplanamadı.

** : Bu yılda istihdam edilenler, yazar tarafından sınıfların ortalaması alınıp Antep ve Diyarbakır verileri eklenerek hesaplandı.

Tablo'dan da izlendiği gibi süre içinde işyerleri sayısında büyük bir artış vardır. 1927 yılında işyeri sayısı 901 iken, 1963'te 2113 ve 1980'de 2918'e yükselmiştir. İlk ve son sayım arasındaki uzun zaman dönemi göz önüne alınarak bir değerlendirme yapılırsa, bu yükselmelerin çok yavaş olduğu açıktır. 1963'ten 1980 yılına kadar, işletme sayısının %39 artması yeterli değildir.

1927 Sanayi Sayımı, işletmelerin ilişkileri üzerine önemli bilgiler veriyor. Buna göre, işletmelerin çoğunluğu il merkezlerindedir. Aynı şekilde bu atölyeler, çoğunlukla ücretli emek kullanılmaktadır. Dikkati çeken diğer bir konu da, işçilerin %24'ünün 14 yaşından küçük olmasıdır. Diyarbakır'da bu oran %21, Antep'te %17 ve Mardin'de %16'dır. Tüm veriler, bu 14 yaşından küçük işçilerin marangoz atölyelerinde çırak olarak çalışan gençler olduğunu ortaya koyuyor.

1927 sayımına göre Kürdistan'da 5 tane büyük işletme mevcuttur. Bunlardan üçü 2750 kişiliktir ve Diyarbakır, Maraş ve Urfa illerinde bulunmaktadır. 51-100 kişilik olan bir tanesi de Kars'tadır.

1927'den 1963 yılına kadar işletme ve çalışan sayısı yükseldiği halde, işletmelerde ücretli emek kullanımı bakımından hiçbir nitel değişme olmadığı görülmektedir. İlginçtir: Tam 36 yıl geçmesine rağmen işletmelerde çalışanların ortalaması alındığında, bir değişikliğin olmadığı görülüyor. 1927'de ücretlilerin tüm çalışanlara oranı %28,8 iken, bu oran 1963'te %28,5'e düşüyor.

1963 Sayımı'na göre Urfa, Kars, Erzincan, Diyarbakır ve Ağrı'daki işletmelerin %93'ü bıçkım ve kereste atölyeleridir. Diğer illerdeki işletmelerin yarısı marangoz

atölyeleridir. 1963'teki ormancılık ürünleri ve mobilya endüstrisi alanındaki işletmelerin, ücretli emek ve üretim hacmi bakımından manifaktür niteliğindeki küçük atölyeler olduğunu gösteriyor. 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre 2933 işyerinde toplam olarak 6709 kişi istihdam ediliyor. Bu işletmelerin %5,9'u 5-9 kişilik ve geri kalanı da 1-4 kişiliktir. 5-9 kişilik işletmelerin 98 tanesi Antep'tedir.

Öyleyse Antep İli işletmeleriyle ilgili ayrıntılı veriler, bize bu işletmelerin niteliği üzerine bilgi edinme olanağını veriyor. 5-9 arasında kişinin çalıştığı 98 işletmede toplam olarak 560 kişi çalışıyor ve bunların 462'si, yani %82,5'i ücretlidir. Bu 98 işletmenin girdisi 33,3 milyon TL, çıktısı da 67,2 milyon TL olup, bu işletmelerde toplam 33,9 milyon TL katma değer yaratılmıştır. Aynı yıl işçilere, toplam 21,6 milyon TL ödeme yapılmıştır. Yine 3-4 kişinin çalıştığı işletmelerde çalışanların %40,4'ü ücretlidir. Tüm veriler, 5-9 kişilik işletmelerin orta çaplı kapitalist nitelikli işletmeler olduklarını gösteriyor.

1980 yılındaki işletmelerin %81'i ağaç ve mantar ve %19'u da mobilya ve döşeme koluna aittir. Mobilya atölyeleri Antep, Elazığ, Erzurum ve Malatya illerinde yoğunlaşmışlardır. Tüm mobilya işletmelerinin %30'u Antep ve %15'i Erzurum'da bulunuyor. Antep'teki bir kaç işletmenin dışında diğer tüm işletmelerin çalıştırdığı işçi sayısı 10'u geçmiyor. 5-9 kişilik 84 mobilya atölyesinin hemen hemen tümü merkez ilçelerdedir. Bunlardan 23 tanesi de 7-9 kişiliktir. Malatya'da 150 milyon TL sermaye ile kurulan MOMAŞ şirketi, 1983 yılına kadar sermaye ve talep yetersizliği yüzünden üretime geçmedi. MOMAŞ tesisinin yılda 2500 yatak ve 1500 oturma odası takımıyla 1000 yemek odası takımı üretmesi planlanmıştır.

Orman işletmeleri, Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olan Orman İşletmeleri tarafından işletiliyor. Kürdistan'daki ormanların sömürülmesi için Erzurum, Elazığ ve Maraş Bölge Baş Müdürlükleri kurulmuş ve diğer illerdeki işletmeler de onlara bağlanmıştır. Tablo 2'ye dayanarak bu işletmelerin durumunu irdeleyelim.

Bu üç Baş Müdürlüğe bağlı kurum ve tesislerde toplam 10327 kişi istihdam edilerek, yılda 35521 metre küp tomruk, direk ve 2.324.000 metre küp yakacak odun elde ediliyor. En az kişinin istihdam edildiği Elazığ işletmesinde en çok yakacak odun, en fazla kişinin istihdam edildiği Maraş işletmesinde ise en çok yapacak odun üretiliyor.

Tüm illerde üretilen yapacak ve yakacak odun miktarına ilişkin veriler bulunamadı. Bingöl'de 1980 yılında baltalıklardan 3.760.000 stern ve koruluklardan da 265.000 metre küp ürün elde edilmiştir. Erzurum'da yılda 42.000 m³ yapacak odun ve 20.000 stern yakacak odun üretiliyor. Maraş'ın 1978 yılında Türkiye'de

ormancılık sektöründe yaratılan gayri safi hasıla payı %1,5, 1980'de Erzurum'un payı binde 8 ve Elazığ'ınki binde 5,6 civarındadır. (2)

Tablo 2- 1980'de Erzurum, Elazığ ve Maraş Orman İşletmelerinde İstihdam ve Üretim

İşletmenin Büyüklüğü	Bağlı olduğu Yer	İstihdam	Üretim
Erzurum	Orman Bakanlığı	4122	14795 m.küp Tomruk, direk ve 970.000 stern Odun
Elazığ	Orman Bakanlığı	1226	4 530 000 stern Yakacak Odun
Maraş	Orman Bakanlığı	4979	109 413 m. küp tomruk, direk ve 1354000 stn. odun
TOPLAM		10327	35521708 m. küp tomruk, direk ve 2324000 stn. odun

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, 1. Cilt, Ankara, 23 Ekim 1981, İlgili iller

Yine Erzurum'da 256 kişinin çalıştığı ve toplam sermayesi 118,8 milyon TL olan özel sektöre ait bir tesis vardır. çalışanların ikisi mühendis ve 196'sı da işçi ve ustalardan oluşmaktadır. Geri kalanlar ise tesisin idari bölümünde istihdam edilmektedirler. (3)

1981 Köy Envanter Etüdüleri'ne göre, Kürdistan köylerinde ağaç işleriyle ilgili 138 işyeri bulunuyor. Bu işyerlerinde toplam 424 kişi çalışıyor. Ağaç işleri imalathaneleri ormancılığın ilerlediği Maraş, Malatya, Kars ve Erzurum illerinde yoğunlaşmıştır. Tüm ağaç işleri imalathanelerinde çalışanların %72,2'si ve işletmelerin %59,4'ü Maraş ilinde bulunuyor.

Ormancılık, orman içinde olan köylüler için önemli bir gelir ve işyeri kaynağıdır.Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1980 verilerine göre, Erzurum ve Erzincan'da orman köylerinde yaşayan faal nüfusun %4'ünü işliyor. Bu oran Hakkari'de %2 civarındadır. (4)

Üretilen yapacak ve yakacakların bir kısmı direkt olarak devletin ihtiyaçları için tüketilirken, bir kısmı da halka satılıyor. Maraş'ta, kamu işletmeleri tarafından üretilen yapacak odunun %10'u ve yakacak odunun tümü köylülere satılıyor. Erzurum ormanlarında üretilen odunların bir kısmı maden direği, tobruk ve sanayi odunu, diğer kısmı da yakacak odun olarak tüketiliyor.

Ormanlardan üretilen yapacak ve yakacak odun ürünlerinin gerçekleştirilmesi için, tüm şehirlerde sadece kereste ve inşaat malzemelerinin ticaretini yapan işletmeler kurulmuştur. Sadece Diyarbakır'da kereste ve inşaat malzemesinin

toptan ticaretini yapan 6 şirket vardır. İki şirket 1970'te kurulmuştur ve işletme sermayesi toplam 5 milyon TL'nin üzerindedir. Bu il'de, kereste ve inşaat malzemesinin perakende ticaretini yapan 80 işletme bulunmaktadır ve bunların 36 tanesi 1970'te kurulmuştur. 11 Şirketin işletme sermayesi 5 milyon TL üzerindedir. Aynı ilde yakacak maddelerinin perakende ticaretini yapan 38 şirket vardır ve 10 şirketin işletme sermayesi 5 milyon TL'nin üzerindedir. (5)

Diyarbakır ili örneğinde görüldüğü gibi, orman ürünleri kişisel tüketim için değil, pazar için üretiliyor. Pazara sürülen metalar, toptan veya perakende satış yapan ticaret şirketleri tarafından tüketicilere götürülüyor.

***

Orman ürünleri endüstrisi, mobilya endüstrisinden daha fazla gelişmiştir. Orman ürünleri endüstrisi, 1927'den 1970'li yıllara dek pek ilerlememiş, küçük üretici niteliğini korumuştur. Bu işletmelerde üretim ağırlıkla tüketim için yapılmıştır. Şehirleşme ve endüstrileşmeye paralel olarak orman ürünlerine ihtiyaç arttı ve bu ürünler, şehir pazarlarında satılmak üzere üretildi. Yakacak ve yapacak odun toptan ve perakende ticareti üzerine verdiğimiz istatistikler bu saptamamızı güçlendiriyor.

Orman ürünlerine olan talebin artmasına paralel olarak kamu sektörü ormancılığa eğilmiş ve bu alanda kendisini geliştirmiştir. Bugün, 10.300 civarında kişi, kamu sektörüne ait orman işletmelerinde istihdam ediliyor.

Bu işyerleri, gerek üretim hacmi gerekse çalıştırdığı işçi sayısı bakımından büyük kapitalist işletmelerdir. Bu saptama, Erzurum'daki özel orman tesisi için de aynen geçerlidir. 5-6 kişilik civarındaki 80 işyeri de orta çaplı, ücretli emeğin ağırlıkta olduğu işletme niteliğindedir.

Mobilya üreten 560 civarındaki atölyelerin çoğuna henüz aile emeği egemendir. Fakat Antep'teki iki işletme ile ve 5-9 kişilik işletmelerin %83'üne ücretli işgücü egemendir. 7-9 civarında kişinin çalıştığı 25 şirkette de aile emeği yok denecek kadar azdır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KAĞIT-KAĞIT ÜRÜNLERİ ENDÜSTRİSİ

Genel olarak, selülozdan kağıt ve kağıttan da torba, karton vb. gibi ürünleri üreten işletmelere "Kağıt-Kağıt Ürünleri Endüstrisi" deniliyor. Matbaa ve ciltleme işletmeleri de "Basın Endüstrisi" olarak tanımlanıyor. Bunun ikisi de "Hafif Endüstri" sektörüne giriyor.

Kürdistan'da endüstrinin en geri kaldığı, daha doğrusu en geri bırakılan sektörü, kağıt-kağıt ürünleri ve basın endüstrisidir. Genellikle teknolojik kapsam olarak daha manifaktür aşamasında olan bu sektör üzerine bir inceleme yoktur. Konu ile ilgili istatistikler de çok geneldir. 1927, 1963 ve 1980. Sanayi ve İşyerleri Sayımlarının verilerine dayanarak kağıt-kağıt ürünleri ve basın endüstrisi incelendi.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, geçen süre içinde işletme sayısında önemli bir artış sözkonusudur. İşyeri sayısı 1927'de 12 iken, 1963'te 127'ye ve 1980'de de 190'a yükselmiştir. 1927 yılında toplam işletmelerden 15'i Erzurum ve 12'si Diyarbakır'daydı. 1963'te ise işletmelerin 17'si Erzurum'da, 17'si Antep'te, 13 tanesi Malatya'da ve 13 tanesi Diyarbakır'da bulunuyordu. Bunlardan en fazla kişinin çalıştırıldığı iller, sırasıyla 93 kişiyle Erzurum, 76 kişiyle Antep, 63 kişiyle Malatya ve 56 kişiyle Diyarbakır'dır. Enteresan olan 1963'teki işletmelerin çoğunlukla matbaalardan oluşmasıydı. 1980 yılındaki sayıma göre işletmelerin %30'u Antep, %10'u Malatya, %8'i Elazığ ve %6'sı Diyarbakır ilinde bulunmaktadır. İşletme sayısına paralel olarak istihdam edilenler de artmıştır. Geçen süre içinde, çalışanların işletme başına ortalaması bakımından nitel bir artış olmamakla birlikte 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelerin sayısı artmıştır. Malatya'daki Kağıtsan işletmesi 1981'de açılarak, 1982'de 175 kişi çalıştırıyordu. Kapasitesi 24.500 ton kağıt ve karton üretiminden oluşuyordu. Tesis, aynı yıl yaklaşık tam kapasite ile işliyordu. (1)

TABLE 1- 1927, 1963 ve 1980'de Kağıt-Kağıt Ürünleri ve Basın Endüstrisinde İşyeri Sayısı, İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü

Yıllar	İstihdam		İşyeri Sayısı	Çalışanlara Göre İşyeri büyüklüğü		
	Çalışanların Ortalaması	Ücretle Çalışanlar		1-4 Kişilik	5-10 Kişilik	10+ Kişilik
1927	49	30	12	6	6	*
1963	571	358	127	*	*	*
1980	785		190	162	26	3

Kaynak : DIE, 1927, 1963 ve 1980 Genel sanayi ve İşyeri sayımları

* : Eldeki veri eksikliğinden dolayı hesaplanamadı

** : 1980 Yılında istihdam edilenler sınıf ortalaması üzerinden hesaplandı ve buna Antep verileri de eklendi.

Endüstrinin en fazla geliştiği Antep ilinde kağıt-kağıt ürünlerini üreten üç özel işletmede 1980'de 99 işçi çalışmaktadır. Aynı yılda, bu üç işletmede 5,1 milyon TL sabit sermayeyle yatırım yapılarak 64,6 milyon TL katma değer üretilmiştir. Girdileri 206 ve çıktıları da 271 milyon TL olup, işletmelerde ücretle çalışanlara 14 milyon TL ödeme yapılmıştır. Tüm veriler, bu üç işletmenin küçük çaplı üretimi aşır büyük çaplı üretime geçtiklerini gösteriyor.

Antep'te ortalama olarak 5 kişi çalıştıran 57 işletmenin toplam girdisi 51 ve çıkışı da 87 milyon TL'dir. Buna göre bu işletmeler, 1980 yılında toplam 37 milyon TL katma değer üretmişlerdir. Bu veriler gösteriyor ki, küçük işletmeler bile verimli çalışıyorlar. Bu işletmelerde 171 kişinin ücretle istihdam edilmesi ve 1980 yılında işçilere 12 milyon TL. ödeme yapılması, yukarıdaki saptamayı güçlendiriyor.(2)

1963 yılında tüm işletmelerin % 97'si sektörün basın koluna aitken, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımına göre bu oran % 89'a düşüyor. Bu doğaldır, çünkü kağıt-kağıt ürünleri endüstrisi için daha fazla teknoloji gereklidir.

İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri adlı kitaptaki verilerden yararlanarak hazırlanan Tablo 2'de Kürdistan'da özel sektörün bu alandaki yatırımları üzerine önemli bilgiler veriliyor.

Tablo'ya göre Kürdistan'da kağıt-kağıt ürünleri endüstrisine ilişkin 14 işletme bulunuyor ve bu işletmelerde toplam 205 işçi çalışıyor. Tüm işletmelerin toplam sermayesi 210,4 milyon TL'dir. Buna göre çalışan başına 1 milyon TL sermaye yatırılmış oluyor. Gerek sermaye yatırımı ve gerekse çalıştırılan işçi sayısı bakımından Elazığ, Malatya ve Mardin'deki işletmeler, küçük çaplı üretim yapan tesisler değil, büyük çaplı üretim yapan fabrikalardır. Bu fabrikalarda çalışanların bir kesimi usta ve 6 tanesi de mühendis ve teknisyendir.

TABLO 2- 1980'de Kağıt - Kağıt Ürünleri Endüstrisinde İşyeri Sayısı, İstihdam, Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü ve Toplam Sermaye (1980)

İller	İşyeri Sayısı	İSTİHDAM			Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü	Toplam Sermaye Milyon TL:
		Mühendis Teknisyen Usta ve İşçi	İdari Personel	Çalışanların Toplamı		
Diyarbakır	1	4		2	4	1.10
Elazığ	3	99	10	109	36	87.50
Malatya	3	52	7	59	20	103.30
Maras	2	9	2	11	6	6.50
Mardin	1	10	3	13	13	9.40
Urfa	2	-	3	3	2	1.60
Van	2	5	1	6	3	1.00
TOPLAM	14	179	26	205	85	210.40

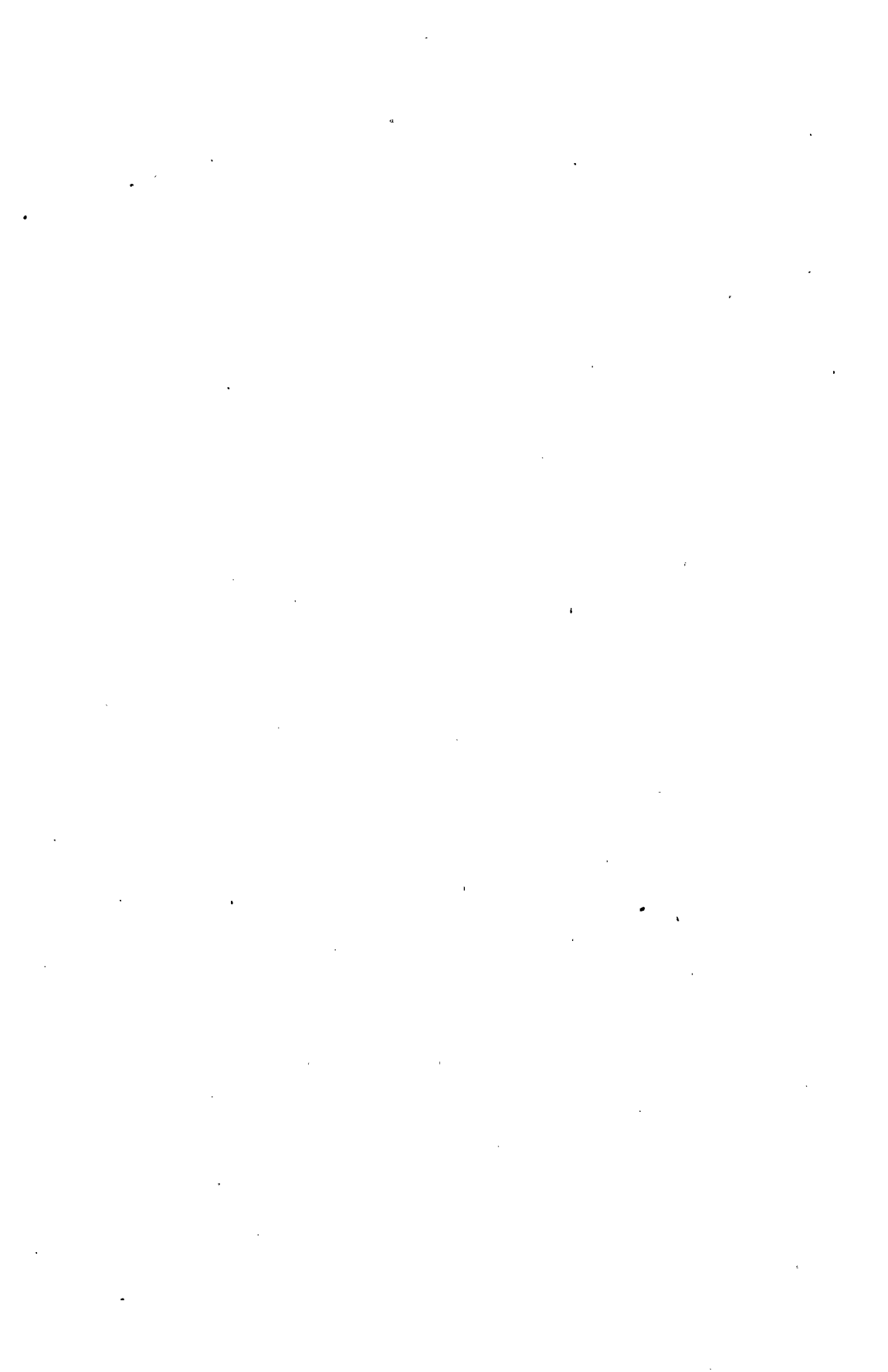
Kaynak : DIE, 1980 Genel sanayi ve İşyerleri Sayımı İkinci Aşama Sonuçları Türkiye ve Seçilmiş 10 İl, Ankara, Ağustos 1984

* * *

Şonuç olarak şunu saptamak gerekir:

Birincisi, ağırlıkla manifaktür aşamasında olan bu işletmelerin bazıları bu durumu aşarak büyük çaplı üretime geçmişlerdir. Diğer sanayi sektörlerine göre bu sektördeki yatırımların çoğunluğu özel girişimcilerce gerçekleştirilmiştir ve tümü de kağıt-kağıt ürünleri kolundadır.

İkincisi, Bu sektörün geri kalmasının nedenleri arasında Kürt ulusuna yönelik asimilasyon politikasını ve bunun sonucu olarak Kürtçe yayın yapma üzerindeki yasakları saymak gerekir. Bu politika, anılan endüstri sektörünün Türk metropol şehirlerinde yoğunlaşmasını birlikte getirmiştir. Bu alanda gerçekleştirilen yatırımlar İstanbul, Ankara, Adana vb. metropol şehirlerindeki güçlü tekellerle yarış edemeyecek hedeflerine ulaşamadılar.

DOKUZUNCU BÖLÜM

KİMYA ENDÜSTRİSİ

Kimya Endüstrisi, endüstrinin tabiat yasaları vasıtasıyla organik ve inorganik maddeleri yüksek kalitik ürünlere maddesel olarak dönüştüren sektördür ve kendi içinde değişik dallara ayrılır.

Kürdistan'daki kimya endüstrisi petrol, (petrol endüstrisi ayrı bir bölüm olarak incelendi.) plastik, sabun gibi temizleme ürünleri ile gübre ve gaz alanında gelişmiştir. Bu bölümün analizi DİE'nin verilerine dayanılarak yapılıyor. Zira kimya endüstrisinin Kürdistan'daki gelişimini özel olarak inceleyen bir araştırma henüz mevcut değildir. Bu nedenle konuyu, elimizdeki DİE'nin verileriyle değerlendireceğiz.

I. Kimya Endüstrisinin Yapısal Gelişimi Üzerine

1927 Sanayi Sayımı, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi ve 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı verilerinden yararlanarak hazırladığımız Tablo 1'deki verilere göre; bu işkolundaki işletme sayısı önce azalmış, sonra 1980'de hızla çoğalmıştır. 1980 yılındaki işletme sayısı, 1963'tekinin 3,5 katı yükselmiştir. Tabloya göre çalışanların sayısı da hızla yükseliyor. 1980 Sayımı'nın tüm illeri kapsayan sayısı yoktur, ancak sadece Antep ilinde 50'den fazla büyük kimya işletmesinde 1000 civarında kişi çalışıyor. Yine aynı ildaki 180 işyerinde de 774 kişi çalışıyor.

1927 Sanayi Sayımı'na göre, işyerlerinin 58'i Antep'te bulunuyor. Antep'i sırasıyla 36 işyeri ile Malatya, 24 işyeri ile Mardin ve 15 işyeri ile Diyarbakır izliyor. İşletmelerin çoğunluğu merkez ilçelerde (il merkezi) bulunuyor. Erzurum ilindeki işletmelerin neredeyse tümü merkez ilçede bulunurken, buna karşılık Antep'teki işletmelerin 39'u merkez ilçede, geri kalanlardan 8'i Kilis ve 5'i Nizip'te bulunuyor.

Diyarbakır'daki toplam 15 işletmenin 5'i Çermik'tedir. Mardin'de ise 9 işletme merkez ilçededir; diğerlerinin 8'i Gercüş ve ikisi Nusaybin ilçelerinde bulunuyor.

TABLO 1-1927,1963 ve 1980'de Kimya sektöründe, İşyeri Sayısı, İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü (Petrol Hariç)

Yıllar	İşyeri Sayısı	İ s t i h d a m		Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü			
		Çalışanlar Ortalaması	Ücret ve Maaşla Çalıştırılanlar	1-4	5-10	11-24	25+
*1927	156	589	380	118	28	9	1
1963	128	920	711	-	-	-	-
**1980	449	***2225	-	330	67	-	-

Kaynak : DIE, 1927 Sanayi Sayımı, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi,1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı

(-) : Veri bulunamadı.

* : Birkaç işletme 5-10 kategorisine dahil edildi.

** : Maraş ili dahil değil

*** : Antep ilinin sayısı ile diğer illerin sınıf ortalaması üzerinden saptandı.

1963 Sayımı Sonuçlarına göre, bu sektörün işletme sayısında azalma görülüyor. Bu, 1963 yılına ait istatistik verilerinin değerlendirilmesindeki bir hatadan kaynaklanabilir; ancak biz bu kanaatte değiliz. Zira işletme sayısının artmadığını saptamak mümkündür. Buna neden olarak hem Türk metropol bölgesinde üretilen kimya endüstrisi ürünlerinin hem de ithal edilen kimyasal ürünlerin Kürdistan pazarına sürülmesi ve bu rekabete dayanmayan işyerlerinin iflas etmesi gösterilebilir.

1980 yılındaki işletme sayısına gelince : bu sayılar, Antep hariç, sadece 9 kişi çalıştıran işyerlerini kapsıyor. Buna rağmen işyeri sayısında bir çoğalma var ve önceleri olduğu gibi, toplam işyerlerinin % 50'si Antep'te yerleşmiş bulunuyor. Antep'i sırasıyla 38 işletmeyle Maraş, 7 işletme ile Elazığ ve 4 işletmeyle Erzurum izliyor.

İşletme sayılarına ilişkin bu azalma, tüm iller için de geçerlidir. Ama yine de toplam 125 işletmenin %60'ı Antep ilinde bulunmaktadır. Bu il sırasıyla 11 işletme ile Maraş, 7 işletme ile Elazığ ve 6 işletme ile Diyarbakır, Mardin ve Erzurum ve 22 işletme ile Malatya izliyor.

1927 Sayımı verilerinde işletmelerin kimya endüstrisinin hangi dalda üretim yaptıklarına ilişkin bilgi verilmiyor. Antepli sabun girişimcisi Yetkin'in yazdıklarına göre, çoğu sabun gibi temizlik malzemesi dalında üretim yapılmıştır (2). 1963 yılında, üretim dallarında bir çoğalma sözkonusudur. İşletmeler, genellikle değişik kimyasal oto lastikleri ve kauçuk ürünleri dalında üretim yapmaktadırlar. An-

tep ve Erzurumdaki tüm işletmeler, kimyasal ürünler dalında işliyorlardı. Bunlar, tüm işletmelerin %65'i civarındaydı. Geriye kalan işletmelerse, ağırlıklı oto lastikleri ve değişik plastik ürünler dalında üretim yapıyordu. Batman'da TPAO'ya ait bir işyerindeyse oksijen üretiliyordu.

1980 yılında da bu yapı fazla değişmiş değildi. 1980'de işletmelerin %60'ından fazlası lastik ürünleri üretiliyordu. Antep'teki işyerlerinin %50'si, Urfa, Elazığ, Diyarbakır, Mardin illerindeki işyerlerinin tümüne yakını da bu alanda üretim yapıyordu. Değişik kimyasal maddeler dalındaysa Antep'te 48 civarında işletme vardı. Aynı ilde ana kimyasal maddeleri üreten işletme sayısı ise 20 civarındaydı.

Batman Rafinerisi'nin kimyasal arıtma biriminde genellikle ürünlerin niteliğini iyileştirmek, kötü kokuları ve aşındırıcı maddeleri gidermek, kükürt bileşekelerini azaltmak, oksijenli ve reçineli maddeleri ayırmak gibi işlemler yapılıyor. (2)

Çalışanların sayısına gelince; 1927'de istihdam edilenlerin sayısı, işletmelerin sayısına uygun dağılıyordu. Çalışanların %50'sinden fazlası, yani 312'si Antep'teki işletmelerde çalışıyordu. Bu ilde, çalışanlara göre işletme büyüklüğü 6-10 arasında olan 3, 11-20 arasında olan 9 firma vardı. 20'den fazla kişi çalıştıran firma sayısı ise bir idi. Mardin'de 6-10 kadar kişinin çalıştığı 8 ve Erzurum'da 4 firma vardı. Nizip'teki beş firma 76 kişi, Kilis'teki 8 firma ise 86 kişi çalıştırıyordu. Mardin'in merkez ilçesindeki 9 firmada 53, Nusaybin'deki 2 firmada 14 ve Gercüş'teki 8 firmada ise 23 kişi çalışıyordu. Antep'teki işyerlerinde 248 kişi ücret veya maaşla çalışırken; bu sayı Mardin'de 62, Erzurum'da 32, Elazığ'da 23 idi. Tüm işletmelerde istihdam edilen 598 kişinin 380'i ücretlidir. İşletmelerde, 1927'de, ortalama 4 kişi çalışıyordu. İşletme başına düşen ortalama ücretli işçi sayısı ise iki kişiden fazladır.

1963'te ücretli emek kullanımını daha da yaygınlaştırmıştır. Antep'teki 63 firmada 564 kişi çalışırken, Erzincan'daki bir firmada 17, Siirt'teki iki firmada 62 kişi çalışmaktadır. Aynı yılda şirketlerin çalışanlara göre ortalama büyüklüğü 7 kişiden fazladır. Yine her şirkette ortalama olarak 6 ücretli kişi çalışmaktadır. 1927'ye göre işletme başına ortalama ücretli işçi sayısındaki bu gelişme hızı, aradaki 35 yıllık dönem göz önünde tutulduğunda oldukça yavaştır.

1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı sonuçlarına göre, istihdamdaki gelişme sürüyor. 1980 yılında, tüm işletmelerde, toplam olarak 2.225 kişi istihdam edilmektedir. İstihdam edilenlerin %75,5'i, yani 1680'i Antep'teki işyerlerinde çalışıyor.

İstihdam edilenlerin 1242'si ücretli işçi statüsündeydi. Çalışanlara göre işletme büyüklüğü 10'dan fazla olan firmaların %52'si yine Antep'te bulunuyor. Bu firmalar, ortalama olarak 15'er ücretli kişi istihdam etmektedirler. Tüm Kürdistan'da 5-9 kadar kişinin çalıştığı 67 işletme var.

II. Kimya Endüstrisinin Kürdistan'daki Bölgesel Dağılımı ve Gelişimi Üzerine

DPT'nin "İller İtibarıyla Sanayi Tesisleri ve Özellikleri ve Kalkınmada Öncelikli İller (25 il)" adlı yayınından yararlanarak bazı sanayi tesislerinin özelliklerini daha

ayrıntılı bir şekilde inceleyebiliriz (Tablo 2).

Erzurum'da çok ortaklı ERGAZ ve Şeker Şirketi AŞ'ne ait bir alkol tesisi bulunmaktadır. ERGAZ tesisi, 500'ü yurtdışında bulunan 700 civarında ortak tarafından kurulmuştur. 40.000 ton petrol gaz dolumu kapasitesi olan bu tesiste 1980'de 44 kişi çalışmaktadır. Aynı yılda 7 milyon LGP tüp doldurulmuştur. Alkol tesisi ise, 1980'de daha yatırım halindeydi.

Elazığ'da bir Süper Fosfat , bir Plastik Boru ve bir Soda Fabrikası bulunuyor. Yılda 220.000 ton gübre kapasitesi olan Süper Fosfat Fabrikası, 1980'de 60.000 ton gübre üretmiştir. Bu üretim miktarı, fabrikanın toplam kapasitesininin % 27'si dolayındadır. Fabrikanın düşük kapasiteyle işleminin nedeni, özellikle üretim için gerekli dışalımın yapılamaması sonucu olarak girdi yetersizliği gösterilmektedir. Tesiste 580 işçi çalışmaktadır. Bu sayı Yurt Ansiklopedisine göre 650'dir. (3)

TABLO 2- 1980'de Erzurum, Elazığ ve Malatya'daki Bazı Kimya Tesislerinin Özellikleri

Üretim Çeşidi	İşyerinin Bulunduğu İl	İşyerinin Bağlı Olduğu Kuruluş	İstihdam (1980)	Yıllık Kapasite(Ton)	Fiili Üretim
Normal Fosfat Fab.	Elazığ	Azot Sanayi Gn. Müd.	580	220 N. Sü. Fos.	60000 Ton N. S. Fos.
Plastik Boru Fab.	Elazığ	Keban Holding	174	6 Boru	2624 Ton Boru
Soda Fabrikası	Elazığ	Keban Holding	169	10 Sod. Bakır ve 5,4 Sod. Sülfat	Yatırım Halinde
Ergaz	Erzurum	Çok Ortaklı	44	40 P. Gaz. Tüp Dol.	6912 Ab. LGP Tüp D.
Alkohol Tesisi	Erzurum	Şeker Şirketi A.Ş.		9/18 Lit. Üretim	Yatırım Halinde

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25 İl) Cilt 1, 23 Ekim 1981

Plastik Boru Fabrikası'nın yıllık kapasitesi 6000 boru dolayındadır. Aynı yılda fabrika %50'nin altında bir kapasite ile işleyerek, 2624 boru üretmiştir. Fabrika'da 124 işçi istihdam edilmektedir. Soda Fabrikası ise Keban Holding'e bağlı olup 169 ortaklı bir tesistir ve 1980'de daha yatırım halindeydi. Bu nedenle tesiste henüz 169 işçi çalışmaktadır. Bu fabrika, işletmeye açıldığında yılda 10.000 ton sodyum sülfat üretecek bir kapasiteye sahip olacaktır.

Malatya'da biri petrol depolama (kimya hizmet sektörü) diğeri de boya dalında işleyen iki tesis vardır. Birincisi TPAO AŞ.'ne ait olup 26.500 metre küp kapasiteli bir tesistir ve tam kapasiteyle çalışmaktadır. BOYATAŞ adlı diğer fabrika ise 1976'da işletmeye açılmış olup yılda 5000 ton boya üretim kapasitesine sahiptir. 1980'de 2.200 ton boya üreten fabrikada 90 işçi çalışmaktadır.

Siirt ve Muş Bölgelerinde doğal yetişen meyan kökünü işlemek amacıyla Siirt ve Muş'ta birer meyan kökü ekstrasyon fabrikası kuruldu. Kısa adı SİSTAŞ olan Siirt'teki şirket yılda 2.000 ton meyan balı ve 3.000 ton selüloz lifi üretim kapasitesi olup, 26 kişi çalıştırıyor.

Muş'taki şirket de aynı üretim kapasitesine sahiptir. Meyan kökünden meyan suyunun yanısıra, genellikle ilaç hammadesi üretilir.

İki şirket de çok ortaklıdır. TÜSIAD'ın verilerine göre, ikisinin 1980'de 24'er milyon lira sermayeleri bulunuyordu. Şeker Fabrikaları, Muş'taki şirket sermayesinin %20,8'ine, Muş İl Özel İdaresi, %10,52'sine ve İş Bankası %10'una sahipken, özel sektör geriye kalan sermayenin (%58,68) tümünü elinde bulunduruyordu. Özel sektör SİSTAŞ sermayesinin %51,45'ini elinde bulundururken, geriye kalan sermaye Şeker Fabrikaları (%20,8), Siirt İl Özel İdaresi (%17,75) ve İş Bankası (%10) arasında dağılıyordu(4). SİSTAŞ* sermayesi, 1985'te 875 milyon liraya yükselmişti (5). 1983'te Batı Almanya şirketleri, Aver ve Zucker, SİSTAŞ özel kesim payının %39'u ve Muş'takinin %26'10'unu kontrol ediyorlardı. (6)

Tablo 3'teki verilere dayanarak, Antep ilinin kimya endüstrisindeki yerini inceleyebiliriz. Tablo'daki verilere göre, on yılda her alanda önemli bir gelişme kaydedilmiştir. Gelişme, işletme sayısı için geçerli olduğu kadar istihdam için de geçerlidir. Belirtilen süre içinde işletme sayısı 8'den 232'ye fırlamıştır. Çalışanların sayısı 1971'de 332 iken, 1980'de 1680'e yükselmiştir. Çalışanlara 1970'te 3 milyon ödeme yapılmıştır. Sabit sermayeye yıl içinde yapılan gayri safi ilavelerin 1,2 milyon TL'ndan 35 milyon TL'na yükselmesi, Antep kimya endüstrisinin oldukça dinamik bir yapı içinde olduğunu gösteriyor. Benzer bir gelişme; girdi, çıktı ve katma değer için de geçerlidir.

TABLO 3- 1971 ve 1980'de Antep Kimya Sanayiinde İşyeri Sayıları, Ücretle Çalışanlar Ortalaması, Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Ödemeler, Girdi, Çıktı ve Katma Değer.(TL:Milyon)

Yıllar	İşyeri Sayısı	İstihdam ve Ödemeler			Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İllaveler	Girdi	Çıktı	Katma Değer
		Ücretle Çalışanlar Ortalaması	Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler				
1971	8	317	332	2.90	1.20	22.90	31.50	8.70
1980	232	1242	1680	104.90	34.80	2253.20	2714.20	461.20

Kaynak : DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı ve Yıllık İmalat Sanayi Anketi (İller)

Antep kimya endüstrisi kendi içinde de farklılaşıyor. 1971'de faaliyet gösteren 8 tesisin 7'si kimyasal ana maddeler üretiyordu ve sadece birisi özel sektöre aitti.

* Yut Ansiklopedisine göre SİSTAŞ 1983 yansını işlemiyordu. Ekz., a.g.e., sf. 6708

1980'de ise 10 ve daha fazla işçi çalıştıran 52 işletmenin 18'i boya, ilaç ve sabun; üçü lastik ürünleri, ve 33'ü de başka yerde sınıflandırılmamış plastik ürünleri alanında işliyorlar. Söz konusu kaynakta 10'dan fazla kişinin çalıştığı işyerlerine ilişkin bilgi verilmiyor.

Antep'te 1980 yılında, kimya sektöründe çalışanların %54'ü, 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı 52 fabrika arasında dağılıyor. Yine yatırımların %69'u, girdilerin %51'i, çıktının %54'ü ve katma değerinin %67'si bu fabrikalarca gerçekleştiriliyor. Oysa bu fabrikalar söz konusu sektörde üretim yapan tüm işyerlerinin %22'sini oluşturuyorlar. Çalışanlara göre işyeri büyüklüğü 1-9 arasındaki işyerlerinin tüm çalışanlarının %59'u ücretliken, bu oran, 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerinde %86'nın üzerindedir.

Bu durum büyük işyerlerinin daha verimli olduğunu ve daha fazla ücretli işgücü satın aldığını gösteriyor.

Antep'te çalışanlara göre işyeri büyüklüğü 1-9 arasında olan toplam 180 işyerinin durumları farklıdır. Böylesi 99 işyerinde çalışanların %30'u ücretliken, 5-9 arasında kişiyi çalıştıran toplam işyerlerinde ise ücretli işgücü kullanım oranı %75'tir. Dikkati çeken diğer önemli bir moment şudur: Çevirici gücün ve sermaye yatırımlarının hemen hemen tümü, çalıştırdığı işçi sayısı bakımından büyüklüğü 5-9 arasında olan işyerlerinde yoğunlaşmıştır. Örneğin, toplam 156,5 milyon TL olan katma değer %70'i bu işyerlerince yaratılmıştır.

Tablo 4'te 1980 yılında özel sektörün Kürdistan'daki tesislerine ilişkin bilgiler veriliyor. Tablo, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Sicil Dairesi'nin 1980 yılına ait kayıtlarından yararlanılarak düzenlendi. Genellikle standartlaştırılmış endüstri istatistiklerinde verilmeyen bilgiler de Tablo'da yer alıyor. Örneğin, 1983 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri verilerinde Elazığ ilindeki özel sektörün bu tesislerine ilişkin bilgiler, 219 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin atıfta bulunduğu 53 sayılı Kanun gereği gizli tutulmuştur. Bu nedenle bir kesimi diğer veriler arasında bulunmayan bu verilerin de değerlendirilmesi önemlidir.

Bu verilere göre Urfa, kimya endüstrisinde, işyerleri bakımından ilk sırayı alıyor.

Urfa'yı sırasıyla Maraş (9), Elazığ (5) ve Malatya (4) izliyor. Diğer illerin işyeri sayısı 3'ü geçmiyor. İşçi sayısının en yüksek olduğu il Elazığ'dır. Elazığ'daki işyerlerinde toplam 1943 kişi çalışıyor. Bu ise işçilerin %74'üdür. 119 mühendis ve teknisyenden 83'ü yine Elazığ'daki 5 kimya fabrikasında istihdam ediliyor. Elazığ'ı 209 işçiyle Maraş izliyor. Maraş'tan sonra en fazla işçinin istihdam edildiği il Urfa'dır. Çalışanlara göre en büyük işyerleri yine Elazığ'dadır. Elazığ'ı 63 işyeri ile Siirt ve 28 işyeri ile Erzurum izliyor.

Diğer önemli bir moment ise istihdam edilenlerin mühendis, teknisyen ve işçi gibi vasıf belirleyen kategorilere ayrılmasıdır. Çalışanların %50'sinin mühendis ve teknisyen olması, Kürdistan şartlarına göre kimya endüstrisinin özel sektörde bile bir ilerleme gösterdiğine işaret ediyor. İşyerlerinin sermayesi yüksek bir mablağa ulaşıyor. İşyeri başına 16 milyon TL ve çalışan kişi başına ise 0,3 milyon TL yatırım yapılmıştır. Sermayenin %68'i Elazığ'daki işyerlerinde yatırılmıştır. Geriye

kalan sermaye ise diğer işyerleri arasında dağılıyor.

Plastik mamulleri endüstrisine gelince; Erzurum hem işyeri sayısı, hem sermaye hem de istihdam edilenlerin sayısı bakımından başı çekiyor. Bu sektörde faaliyet gösteren 38 işyerinin 11'i Erzurum'dadır. Çalışanların %44'ü ve mühendislerin %68'i bu tesislerde çalışıyor. Ayrıca sermayenin %46'sı da Erzurum'daki işyerlerine aittir. Erzurum'dan sonra Elazığ ve Malatya geliyor. Elazığ'daki 3 işyerinde 200, Malatya'daki 6 işyerinde ise 130 kişi istihdam edilmektedir.

Tesislerin çalışanlara göre büyüklüğü, yalnız kimya endüstrisindeki 2 ve plastik endüstrisindeki 15 işyeri hariç, 10'un altına düşmüyor. Zaten bu 17 işyerinde 79 kişi, yani tüm çalışanların %8'i çalışıyor. Tüm 79 işyerinde çalışan 3415 kişinin 150'si mühendis ve teknisyendir. Her işyerinde ortalama 43 kişi istihdam ediliyor.

TABLO 4- 1980'de Illere Göre Kimya ve Plastik Ürünleri Endüstrisinde İşyeri Sayıları, İstihdam, Çalışanlara Göre Büyüklüğü ve Toplam Sermaye (Özel Sektör)

İller	İşyeri Sayısı	İstihdam			Çalışanlara Göre Büyüklüğü	Toplam Sermaye (Milyon TL)
		Mühendisler ve Teknisyenler	Ustalar ve İşçiler	İdari Personel		
1-Kimya						
Adıyaman	1	1	4		5	1
Elazığ	5	83	1856	4	1943	457
Erzincan	1	-	5	1	6	3
Erzurum	3	6	74	5	85	24
Malatya	4	3	79	22	104	47
Maraş	9	7	180	22	209	*
Muş	2	3	14	2	19	66
Siirt	1	11	40	12	63	50
Urfa	14	3	170	10	183	20
Van	1	2	10	1	13	2
Toplam: 1	41	119	2432	79	2630	670
2-Plastik Ürünler						
Bitlis	4		9	3	12	2
Diyarbakır	6		26	3	29	7
Elazığ	3	5	171	30	201	79
Erzincan	3	3	34	2	39	9
Erzurum	11	21	262	62	345	149
Malatya	6		123	9	132	61
Siirt	1	1	6	1	8	13
Urfa	1	1	4	1	6	4
Van	3		13		13	2
Toplam: 2	38	31	648	111	785	326
Toplam:1+2	79	150	3080	190	3415	996

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri Kalkınmada Öncelikli (25) İl, Cilt 1, 23 Ekim 1981; DPT, Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 İl), Mart 1982

* : Veri bulunamadı.

Bu veriler neyi ifade ediyor? Bu illerde özel sektöre ait kimya ve plastik ürünleri tesislerinin %79'u, yani 62 tanesi büyük veya orta dereceli fabrikalardır ve bunlar, yoğun bir şekilde ücretli işgücü satın almaktadırlar. Bu tesislerde, aile veya sahibinin emeği belirleyici değildir. Diğer tesisler ise, aile emeği belirleyici olduğundan, daha manifaktür işletme durumundadırlar.

DİE'nin 1983 yılına ait Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri'nde Elazığ, Erzurum ve Antep'teki 25 ve daha fazla kişinin istihdam edildiği işyerleri üzerine bilgiler veriliyor. Yalnız Elazığ'daki iki özel işyeri ile ilgili bilgiler, 53 Sayılı Kanun nedeniyle sözkonusu istatistiklerde bulunmuyor. Anılan bilgileri sadeleştirerek 5 nolu Tablo'da topladık.

TABLO 5- 1983'te İllere Göre Kimya Endüstrisinde İşyeri Sayısı, Ücretle Çalışanlar Ortalaması, Çalışanlar Ortalaması, ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler, Çev. Güç, Sabit Sermayeye yıl İçinde Yapılan Ödemeler, Girdi, Çıktı, Katma Değer (T: Toplam; Saat: Bin; TL:Milyon)

İller	İşyeri Sayısı	İstihd. Ödemeler			Yıl Sonunda Çevirici Güç Kapasitesi BG-HP	Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler	Girdi	Çıktı	Katma Değer
		Ücretle Çalışanlar Ortalaması	Çalışanlar Ort.	Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler					
Elazığ*	1	555	555	350	-		536	463	-74
Erzurum*	1	70	70	53	294		185	257	72
Antep**	8	249	263	75	1635	392	2152	2625	473
Toplam	10	874	888	478	1929	392	2873	3345	472

Kaynak : DİE'nin 1983 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri'nden faydalanılarak hazırlandı.

Açıklama : Kesirler tama dönüştürülmüştür.

* : Devlet Sektörü

** : Özel Sektör

Tablo'da görüldüğü gibi, Elazığ'da, kamu sektörüne ait bir işyeri bulunmaktadır. Bu ilde gizli tutulan özel sektöre ait işyerlerine ilişkin bilgileri 4 nolu Tablo'da vermiştik. Kamu sektörüne ait olan bu işyerlerinde 555 kişi çalışmaktadır ve işçilere yapılan yıllık ödeme 350 milyon TL'dir. Erzurum'daki kamu sektörüne ait işyerlerinde ise 70 kişi çalışmaktadır ve bunlara yapılan ödeme 53 milyon TL'dir. Bu işyerlerinde 72 milyon TL'dan fazla katma değer yaratılmıştır. Bu, işçi başına bir milyon TL'dan daha fazladır. Ayrıca tesisin 294 BG'ü vardır.

Antep'teki özel sektöre ait 8 işyerine gelince; bu fabrikalarda çalışan 263 kişinin

%95'i ücretlidir. Ücretlilere 1983'te 75 milyon TL dolayında ödeme yapılmıştır. Bu 8 işyerinde 1635 BG'ü vardır. İşçi başına 7 BG'ünün düşmesi, motor gücünün yüksek olduğunu gösteriyor. İşyerlerinin girdisi 2.152 ve çıktısı da 2.625 milyon TL'sına ulaşıyor. Bu işyerlerinde toplam 473 milyon TL katma değer yaratılmıştır. Bu da çalışan işçi başına 2 milyon TL'dir.

Bu veriler, Elazığ'daki kamu sektörüne ait işyerlerinininkiyle karşılaştırıldığında, Antep'teki özel sektörün daha verimli üretim yaptığı izlenimini veriyor. Ama bu yanıltıcıdır ve tam doğru değildir. Katma değerın çalışan başına %100 yüksekliğinin en önemli kaynağı, özel sektörün ücretlilere yaptığı ödemenin %100 düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Elazığ'daki işyerlerinde, ücretli işçi başına, yılda 0,63 milyon TL ödeme yapılırken, Antep'te bu oran 0,3 milyon TL'dir. Erzurum'da bu oran 0,74 milyon TL'ye ulaşıyor. Aynı yılda Batman Petrol Rafinerisi'nde ise bu oran 1,3 milyon TL'dir.

III. Özet ve Sonuç

Buraya kadarki tahlillerimizi sonuçlandırırız;

Kimya endüstrisi sektörüne, petrol hariç, devlet fazla yatırım yapmamıştır. Bu endüstri sektörünün bir özelliğı, üç-beş işletme dışında, diğer işletmelerin özel sektöre ait olmasıdır.

Yarım yüzyıl boyunca 1920'li yıllarda çoğunluğu manifaktür durumunda olan işyerleri gelişmemiş, hatta giderek daha da küçülüp azalmışlardır. 1963 Sayımı'na göre işyeri sayısı azalmış; çalışanların sayısı ise, geçen süre gözönünde tutulduğunda, çok azalmıştır.

Kimya endüstrisinin gelişmemesi, hatta gerilemesinin nedeni üzerine çok şey söylemek olanaklıdır. Ama nedenlerin en önemlisi, Türk metropol bölgelerinde üretilen ve ithal edilen kimyasal ürünlerin Kürt pazarına sürülmesi sonucunda yerli kimya işletmelerinin iflas etmesi veya gelişmemesidir.

Bu, kimya sektörününün 1960'lı yıllara dek olan ilk dönemi sayılır. Bundan sonraki ve günümüze dek olan dönem ise bir sektörel gelişme dönemidir. Tarımda maki-nalaşmanın gelişmesine paralel olarak kimya sektöründe oto iç lastikleri, plastik ürünleri, gübre vs. işletmeleri gelişip çoğaldı. 1970'li yıllarda kimya sektöründe bir farklılaşma görülüyor. Ana kimya, gaz, gübre, boya ile sabun gibi temizlik metaları üreten işletmelerin sayısı artarak, az da olsa, Kürdistan'da kimya sektöründe üretimin farklılaşarak çeşitlenmesini sağlıyor. Özellikle nicel düzeyde bir gelişme olmuştur. Hem çalışanlar, hem de kapasite bakımından büyük ve orta boy fabrika sayısı artmıştır. 1980'de, sadece Antep'te 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işletme sayısı 50'yi geçmektedir. Tüm Kürdistan'da 25 ve daha fazla kişiyi istihdam eden 20'yi aşkın fabrika bulunuyor.

Elazığ'daki Fosfat Fabrikası 600 civarında, diğer iki fabrika da 150'den fazla kişi çalıştırmaktadır. Antep'te 50'şer kişi çalıştıran 10 fabrika bulunuyor. 1980'de 5-9 arasında kişinin çalıştığı işyeri sayısı 70 dolayındadır.

Tüm bu işletmeler kapitalist niteliklidir. Çünkü 5-9 arasında kişinin çalıştığı

işletmelerde ücretli işgücünün oranı %75'tir. 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işletmelerde, işletme sahibinin işgücü payı önemsiz derecede azdır. Aile emeği 1-4 kişinin çalıştığı işyerlerinde büyük bir pay oluşturuyor. Bu tür işletmeler, aile emeğinin daha bir ağırlıkta olduğu (%70) küçük işletmelerdir.

Kürdistan'daki kimya sektörü, günümüzün modern kimya işletmeleri ile karşılaştırılmayacak derecede geridir. Bu, hem üretim teknolojisi, hem de ürünlerin niteliği için geçerlidir. Üç-beş modern işletmenin bulunması kimya endüstrisinin bu niteliğini değiştirmez.

ONUNCU BÖLÜM

TAŞ VE TOPRAĞA DAYALI ENDÜSTRİ İLE İNŞAAT

Taş ve toprağı işleyerek, onlardan çini porselen, cam, çimento, kiremit-tuğla, kireç, alçı ve beton boru gibi ürünleri üreten sanayi dalına "Taş ve Toprağa Dayalı Endüstri" adı veriliyor. Diğer bölümlerde olduğu gibi, bu endüstri sektörünün analizi de, DİE ve DPT'nin yayınlanan verileri esas alınarak yapılacaktır. Zaten bu sektöre ilişkin başkaca da veri olmadığı gibi yapılmış özel bir araştırma da sözkonusu değildir.

I. Taş ve Toprağa Dayalı Endüstri

Bu sektörü iki kısma, çimento ve diğer (çini porselen, tuğla-kiremit, kireç, cam vs.) ayırarak inceleyeceğiz. Bu, analizin daha ayrıntılandırılmasını ve böylece daha iyi anlaşılmasını sağlar.

1. Çimento Endüstrisi

Hem 1927, hem de 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımlarında, Kürdistan'daki çimento işyerlerine ilişkin hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır; çünkü böyle bir işyeri yoktu. Ancak 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi'nde bu alt-sektör üzerine, yetersiz de olsa, bilgiler veriliyor.

1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi'ne göre Kürdistan'da iki tane çimento fabrikası bulunmaktadı. Bunlardan biri Elazığ, diğeri de Antep'tedir ve ikisi de devlet sektörüne aittir. Elazığ Çimento Fabrikası'nda 1963'te 306 kişi çalışıyordu (1). Bu çimento fabrikası, 1954 yılında Türkiye Çimento AŞ. ve Türkiye Emlak ve Kredi Bankası tarafından kurulmuştur. Kuruluşundan beri yıllık üretim kapasitesi 350.000 tondur. 1961'de üretime geçen Antep Çimento Fabrikası, 304 işçi çalıştırarak, 1964 yılında Elazığ'da, imalat sanayiinde yaratılan katma değerın %22'sine sahip olmuştur. (2)

Bu iki büyük çimento işletmesinin dışında Maraş'ta özel sektörçe işletilen ve biri işyeri sahibi olmak üzere üç kişi çalışıran küçük bir işletme bulunmaktadır.

10 yıl sonra, 1970'lerin başında, Van'da da bir çimento fabrikası üretime geçti.

Bu üç fabrikaya ilişkin ayrıntılı veriler, DİE'nin 1973 yılına ait İmalat Sanayi Anketi'nde verilmiştir. Ankete göre 1971'de (3) 1637 işçinin çalıştığı çimento işletmelerinde, 77 milyon TL üzerinde katma değer yaratılmıştır. İşçilere 26 milyon TL ödenerek, yıl içinde sabit sermayeye 25 milyon TL gayri safi ilaveler yapılmıştır. Üç fabrikanın toplam çevirici gücü 18560 BG dolayındadır. Sırasıyla fabrikaların girdi ve çıktısı 110 ve 187 milyon TL'nı aşyordu.

Antep Çimento Fabrikası, en fazla işçi çalıştırdığı halde, Elazığ'daki fabrika kadar katma değer yaratamamıştır. Çevirici gücün en azına Antep Çimento Fabrikası (%3) ve en fazlasına ise Elazığ'daki Fabrika (%60) sahiptir. Sabit sermaye ile net olmayan ilavelerin %90'ı Antep Çimento Fabrikası tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bugün, Kürdistan'daki şehirlerin çoğunda, modern çimento fabrikaları faaliyet halindedir. Kürdistan'daki bu 10 çimento fabrikasının çalıştırdığı işçi sayısı 4000'e ve toplam kapasiteleri ise 5 milyon ton çimentoya ulaşıyor. Altı fabrikanın kapasitesi 600.000 ton civarındadır. Diğerlerinin kapasitesi ise bunun altına iniyor (Tablo 1).

TABLO 1- 1980'de Illere Göre Çimento Fabrikalarının Bağlı Oldukları Kuruluş, İstihdam Toplam Kapasite, Fiili Üretim ve Üretime Geçiş Yılı

İller	İşyerinin Bağlı Olduğu Kuruluş	İstihdam	Toplam Kapasite Ton-Yıllık	Fiili Üretim Ton-Yıllık	Üretime Geçtiği/Geçeceği Yıl
Adıyaman	Çim. San. TAŞ.	365	620000	*	1983
Diyarbakır	Çim. San. TAŞ.	365	610000	*	1985
Elazığ	Karma	390	350000	181000	1954
Antep	Çim. San. TAŞ.	600	600000	*	1961
Kars	Çim. San. TAŞ.	324	250000	250000	1972
Mardin	Karma	400	525000	520000	1984
Siirt	Çim. San. TAŞ.	365	580000	*	1985
Urfa	Çim. San. TAŞ.	400	580000	*	1986
Van	Çim. San. TAŞ.	324	215000	217000	1972
Erzurum/Aşkale	Çim. San. TAŞ.	324	347000	350000	1971
Toplam			4677000		

Kaynak : DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri Kalkınmada Öncelikli (25 İl); DİE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi (İller) 1971; Yurt Ansiklopedisi; DPT, 5. BYKP Döneminde Sektörel Gelişmeler.

* : Veri Bulunamadı.

En fazla işçi çalıştıran Antep Çimento Fabrikası, Türkiye'de devlete ait tüm çimento fabrikalarının toplam kapasitesinin % 10'unu, devlet ve özel sektöre ait fabrikaların toplam kapasitesinin de %3'ünü oluşturuyor. Hammade, tesisin yanbaşındaki (500 metre) kalker ve kil ocaklarından sağlanıyor. Üretilen çimentonun büyük bir kısmı (%90) içpazara sürülüyor. Tesis, 1971 yılından beri ih-

racat da yapmaktadır. Örneğin, 1971'de üretimin yaklaşık %10-15'i Orta-Doğu devletlerine satılmıştır.

Erzurum'un Aşkale ilçesindeki tesis, 1971'de deneme üretimine başlayarak, 1973'te 159.000 ton portland çimento üretmiştir. 1980'de tevsi edilen tesis, tam kapasiteyle işleyerek 350.000 ton çimento üretmiştir. Tesisin ürünü Gümüşhane, Erzurum, Artvin gibi bölgelerin çimento gereksinimini karşılamaya yönelmektedir.

Van'daki Çimento Fabrikası, ilin en önemli bir endüstri kuruluşudur. Fabrika, 324 kişiye iş olanağı sağlayarak, yılda 217.000 ton çimento üretmiştir. Bu tesis de Aşkale'deki gibi bölgede (Muş, Hakkari vs.) ürünlerini pazarlıyor, aynı zamanda İran'a da ihracat yapıyor.

400'ü aşkın kişinin çalıştığı Mardin Çimento Fabrikası, yılda 525.000 ton portland çimento üretip Orta-Doğu devletlerine de ihracat yapıyor.

Adıyaman, Urfa, Diyarbakır-Ergani ve Siirt çimento fabrikalarının üretime geçişleri yeni sayılıyor. Bu fabrikalar, hem üretim kapasiteleri hem de çalıştırdıkları işçi sayısı bakımından ülkenin en modern fabrikalarını teşkil ediyorlar.

Elimizdeki verilere göre, Mardin hariç, Çimento endüstrisinin tümü Türkiye Çimento TAŞ'nin mülkiyetindedir.

Çimento fabrikalarının mülkiyet durumunu bir bir açıklamadan önce, Türkiye Çimento Sanayi TAŞ'nin durumunu inceleyelim:

8 Haziran 1984'te ve 233 nolu Kanun Hükmünde Kararname'nin 2. maddesinin 2. fıkrasına göre: "İktisadi Devlet Teşekkülü 'teşekkül'; sermayesinin tamamı devlete ait, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan kamu iktisadi teşebbüsüdür." (4)

Tablo 2'de, Türkiye Çimento Sanayi TAŞ'nin 31.12.1980'deki ortakları, sermaye payları görülüyor. Şirketin toplam sermayesi 7 milyar TL'dir. Bunun 6.900 milyon TL'si, yani %98,57'si Türkiye Çimento Sanayi TAŞ'ne aittir Diğer ortakların sermayesi %1'e bile ulaşmıyor. Ortaklık payı %0,5 üzerine çıkan Sümerbank'ın tüm sermayesi ve Türkiye Emlak Kredi Bankası sermayesinin %98,35'i 1980 yılı sonu itibarıyla Devlet Hazinesi'nin elinde bulunuyordu. (5)

Görülüyor ki, Türkiye Çimento TAŞ, bir Kamu İktisadi Teşekkülü'dür (KIT) ve ekonomik olarak ticaret kurallarına uygun işlediği için, bir İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) statüsüne sahiptir.

Türkiye Çimento Sanayi TAŞ'nin 1984 yılında 45.907 milyon TL ödenmiş sermayesi vardır. Aynı yılda toplam 7000 kişi çalıştıran şirketin yıllık geliri 81 milyar TL ve faaliyet karı da 11 milyar TL'ye ulaşıyordu. Piyasadaki çimento payının %33'üne, toprak ürünlerinin %20'sine sahip olan bu teklin 20 çimento ve 4 toprak ürünleri fabrikasının yanı sıra, diğer altı çimento tesisindeki (Çukurove, Konya, Bolu, Mardin vs.) iştirak payı %45'i aşıyor. (6)

TABLE 2-1980'de Türkiye Çimento Sanayi TAŞ'nin Ortakları, Sermaye Payı ve Sermaye Oranları (%)

Ortaklığın İsmi	Ortaklar	Sermaye Payı (Bin TL)	Sermaye Oranı (%)
Türkiye Çimento Sanayii TAŞ.	1. Hazine	6900000	98,572
	2. Sümerbank	45000	0,643
	3. Ankara Çim. San.	44000	0,641
	4. Ankara Çim. San.	100	0,001
	5. T. İş Bankası	10000	0,143
Toplam		7000000	100

Kaynak : TÜSIAD, KIT Raporu, İstanbul, 3 Mayıs 1982, sf. 111

Karma mülkiyetli olan Elazığ-Altınova ve Mardin Çimento tesislerinin durumuna gelince... Aslında Elazığ-Altınova'daki tesisin mülkiyeti karma sayılmaz. Çünkü aynı yılda toplam 150.000.000 TL sermayesinin sadece 629.000 TL'si, yani %419'u özel sektöre aitti. Sermayenin kalan bölümü, sırasıyla %99,578 ve %90,003'ü Türkiye Çimento TAŞ ve Türkiye Emlak Kredi Bankası'na aittir. Mardin Çimento Fabrikası'nın mülkiyeti gerçekten karmadır. Toplam sermayesi 175 milyar TL olan bu tesiste %48,22'si ile en büyük paya Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) sahiptir. Geriye kalan payın %46,23'ü Türkiye Sanayi TAŞ'ye %5,55'i özel sektöre aittir.(7)

Ordu Yardımlaşma Kurumu, bu iştirak payı için, sadece 1983 yılında 144.157.157 TL kar sağlamıştır. Bu bir yıllık kar, yatırdığı sermayenin %170,83'ü kadardır. (8)

Tek başına bu örnek bile, Kürdistan'daki çimento endüstrisinin metropole zengin bir kaynak aktarma aracı olduğunu gösteriyor.

Antep Çimento Fabrikası'nın sermayesinin tümü, Türkiye Çimento Sanayi TAŞ'nin elinde bulunuyor. Toplam 17.000.000 TL olan tesis sermayesinin %91,91'i Türkiye Çimento Sanayii TAŞ'e, %1,50'si belediyelere, %0,09'u Ticaret ve Sanayi Odası'na, %0,03'ü Türkiye Emlak Kredi Bankası'na ve %6,47'si ise özel sektöre aittir. (9)

1983 yılına ilişkin Adıyaman, Antep, Elazığ, Erzurum ve Kars illerindeki çimento fabrikalarının üretim verileri, Tablo 3'te verilmiştir.

Bu beş çimento fabrikasında, toplam 1779 işçi çalışıyor. En fazla işçinin

TABLO 3 - Adıyaman, Antep, Elazığ, Erzurum ve Kars Çimento Fabrikalarında İstihdam ve ödemeler, Yıl Sonunda Çevirici Güç Kapasitesi, Yılda Çalışan İşçi-Saat Toplamı, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Yatırım, Girdi, Çıktı ve Karına Değer

İller	İşyeri Sayısı	İstihdam ve Ödemeler				Yıl sonunda Çevirici Güç Kapasitesi (BG-HP)	Yılda Çalışan İşçi-Saat Toplamı (Bin Saat)	Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İhaleler (Milyon TL)	Girdi (Milyon TL)	Çıktı (Milyon TL)	Karına Değer (Milyon TL)
		Ücretle Çalışanlar Ortalaması	Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalışanlara Yapılan Öd. (Milyon TL)	Yıl sonundaki Ortalama Ücret						
Adıyaman	1	283	283	104	-	616	-	956	1184	229	
Antep	1	470	470	341	20020	1212	570	2716	3981	1265	
Elazığ	1	390	390	350	-	949	-	2732	3210	478	
Erzurum	1	328	328	263	10100	309	4	1299	1860	561	
Kars	1	308	308	243	9892	292	2	887	1041	153	
Toplam	5	1779	1779	1301	40012	3378	576	8590	11276	2686	

Kaynak : DİE'nin 1983 yılına ait Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri'nden yararlanılarak hazırlandı.
Açıklama : Kesirler tama dönüşümlüdür.

çalıştığı tesis Antep, en az işçinin çalıştığı tesis ise Adıyaman'dır. Tüm işçilere yapılan yıllık ödeme 1,3 milyar TL'sini aşıyor. Tesislerde çalışanlara yapılan ödemedeki dengesizlik, en bariz biçimiyle Antep ve Elazığ'da görülüyor. Elazığ tesisine göre Antep daha fazla işçi çalıştırıyor; buna rağmen işçilere 10 milyon TL dolayında daha az ödeme yapıyor. Bunun nedeni Elazığ tesisinin daha yüksek ücret ödemesidir. Çünkü Elazığ tesisinin işçileri aynı yılda hem daha az çalışmış, hem de daha yüksek ücret almışlardır. Elazığ'da kişi başına düşen ödeme 898.462 TL ve çalışılan saat 2433 dolayındadır. Antep'te bu miktar, sırasıyla 724.681 ve 2.555'tir.

Yaratılan toplam 2.686 milyon TL katma değerın %47'si Antep işletmesinde yaratılmış bulunuyor. Bunu, belki de tesisin verimliliğinden daha çok, işçilere ödenen düşük ücretle açıklamak, bize daha gerçekçi geliyor. Zira beş tesiste, ücretle çalışanlara yapılan ödemenin katma değer içindeki oranı, Antep'te 27 ile en düşük düzeydedir. Aynı oran, Elazığ'da %73'ü, Karst'a %158'i aşıyor. Tüm tesislerin ortalaması da %48,43 dolayında bulunuyor.

Ortalama olarak işçi başına 733.141 TL ödeme yapılmıştır. Antep işletmesinin çevirici gücü Kars ve Erzurum fabrikalarınınkinin toplamı kadardır. Sabit sermayeye yapılan gayri safi ilavelerin tümüne yakını Antep tesisince gerçekleştirilmiş bulunuyor. Beş tesisin girdi ve çıkımlarının toplamı, sırasıyla 8.590 ve 11.276 milyon TL civarındadır.

2. Kiremit-Tuğla, Keramik ve Metal Dışı Endüstrisi (Çini Porselen ve Diğer Endüstri)

Taş ve toprağa dayalı endüstrinin diğer bir kesimi de kiremit-tuğla, porselen vs. gibi işletmelerdir.

1927 Sanayi ve İşyerleri Sayımı, bu kesime ilişkin hiçbir bilgi içermiyor. Bu durum, aynen 1950 Sayımı için de geçerlidir. Bu endüstri dalına ilişkin bilgiler, 1963 ve sonraki yıllarda yapılan sayımlarda verilmeye başlanmıştır.

Bu verilerin döküm ve analizini yapmadan önce, bu kesimin Kürdistan'daki durumu üzerinde biraz duralım.

Eskiden Kürdistan'da, bu alanda, binlerce küçük çaplı imalathane vardı. Evlerde bulunan kimi kap-kacak gibi eşyalar, bu tür imalathanelerde yapılırdı. Ayrıca taş ocakçılığı da yaygındı. Tahtalardan rengarenk kaşıklar yapılırdı. Kürtlerin bu el sanatkarlığı, günümüzde turistik amaçlarla sınırlansa da, hala her yerde görülmektedir. topraktan testi ve diğer ev eşyaları (kavanoz, küp, süs eşyaları vs.) yapan sanatkarlar vardı.

Kiremit-tuğla bulunmadan önce Kürtler, evlerini ya çamurdan yapılan kerpiçten, ya da yontulmuş taşlardan yaparlardı. Çamurdan kerpiç yapmak büyük bir beceri gerektirmiyordu, ama, taş yontmak (yöreğe göre beyaz veya siyah) hem zor hem de belli bir beceri gerektiriyordu. Özellikle Süryani'lerin yaşadıkları Midyat ve diğer yörelerde hayranlık uyandıracak zengin bir kültür; güzel ve zarefetin parlak bir örneği

olan evler inşa ediliyordu. Ne yazık ki, bugün bu tür evler artık çok nadiren yapılıyor.

Yaygın olan diğer bir işletmecilik de beyaz taşların ocaklarda yakılıp kireç haline getirilmesi idi. Kirecin yerini giderek plastik boyalar almaktadır. Bugün Kürdistan'ın bazı bölgelerinde taş ocakçılığı hala devam etmektedir.

1981 yılında yapılan Köy Envanter Etüdüleri'nin verilerine dayanarak taş ocakçılığının durumunu değerlendirelim: Bu verilere göre Kürdistan'da o dönemde 207 taş ocağı bulunuyor ve bu ocaklarda toplam 854 kişi çalışıyor. (10)

Diyarbakır, Antep ve Maraş'taki beşer taş ocağında, sırasıyla 53, 58 ve 111 kişi çalışmaktadır. Malatya'daki 121 işyerinde 126 kişi çalışırken, Erzurum'daki 24 işyerinde 148 kişi, Maraş'taki 53 işyerinde 97 kişi ve Bitlis'teki 18 işyerinde 70 kişi çalışmaktadır.

Bu sektöre ilişkin daha ayrıntılı bilgiler, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi'nde verilmiştir. Bu Anket'teki veriler, 1960 Nüfus Sayımı'na göre, nüfusu 2000'den fazla olan bucak merkezleri ile köyleri kapsarken, nüfusu 2000'den az olan kırsal yerleşim birimlerinin yerlerini kapsamamaktadır. (11)

1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi'ndeki verilere göre bu alanda, çimento hariç, yaklaşık 116 işyeri vardır ve bu işyerlerinde toplam 767 kişi çalışmaktadır. Elazığ'daki 2 ve Malatya'daki 6 tuğla-kiremit işyeri hariç, diğerlerinin tümü manüfaktür düzeyindeki küçük imalathanelerdir. Bu küçük işletmelerin yaklaşık yarısı, tuğla-kiremit alanında, diğer yarısı da değişik alanlarda faaliyet göstermektedir. Antep'teki toplam 36 işletmeden 2'si optik cam, 4'ü de çini porselen üretmektedir.

En fazla işyerinin faaliyet gösterdiği il, 37 işyeri ile Antep'tir. Bunu 20 işyeri ile Erzurum, 16 işyeri ile Malatya ve 10 işyeri ile Elazığ izlemektedir. Diğer illerin işyeri sayısı 4'ü geçmiyor. İllere göre en fazla ücretli işçinin çalıştırıldığı yer 222 kişi ile Malatya, 110 kişi ile Erzurum, 98 kişi ile Diyarbakır ve 90 kişi ile Erzinca'n'dır. Bu alanda ücretli çalışanların toplam çalışanlar içindeki oranı %79'dur.

Yukarıdaki oran çok yüksek görünüyor ama, 4 Nolu Tablo'da birkaç büyük işletmenin ücretli çalıştırdıkları işçiler, toplam çalışanlardan çıkarıldıkları zaman, ücretli işgücünün payı önemli ölçüde düşüyor. Malatya'daki 6 tuğla-kiremit işletmesi 200 işçi çalıştırırken, Elazığ'daki diğer iki işletmede 90 işçi çalıştırmaktadır. Diyarbakır'da bulunan 4 işletme ise 98 işçiye iş olanağı sağlamaktadır.

Bu 12 işletmede, 388'i ücretli olmak üzere toplam 421 kişi çalışmaktadır. Tablo 4'te görüldüğü gibi, bu işyerlerinde aile emeği önemsizdir. Hem bunlar hem de diğer küçük işyerlerinin tümü özel sektöre aittir.

Tablo 5'e göre 1980'de taş ve toprağa dayalı endüstride toplam 353 işyeri bulunmaktadır. Antep'teki 5 ve Elazığ'daki 1 işyeri hariç, geri kalanların tümü taş ve toprağa dayalı alanda üretim yapmaktadırlar. Antep ve Elazığ'daki 6 işyeri ise cam ve cam ürünleri üretiyor. Bu 353 işyerinin %90'ı 10 kişiden daha az işçi çalıştırmaktadır, diğer %10'u da 10 ve daha fazla kişi çalıştırıyor. 5-9 arasında kişinin çalıştığı işyeri oranı %22 dolayındadır. Diğer endüstri dallarında olduğu gibi,

bu dalda da en çok (%39) işyerinin bulunduğu il Antep'tir. Antep'i Maraş, Elazığ, Malatya ve Erzurum izliyor. 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı bu 34 işyerine 1980'de üretime başlayan bazı çimento fabrikaları da dahildir.

TABLO 4- 1963'te İllere Göre Taş ve Toprağa Dayalı Büyük Endüstride (Çimento Hariç) İşyerleri ve İstihdam

İller	Sektör	İşyeri Sayısı	İstihdam	
			Ücretle Çalışanlar	Çalışanlar Ortalaması
Diyarbakır	Özel	4	98	110
Elazığ	Özel	2	90	96
Malatya	Özel	6	200	215
Toplam		12	388	421

Kaynak : DİE, Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, 1963 verilerinden yararlanılarak hazırlandı.

1-9 arasında kişi çalıştıran Antep'teki işyerlerine ilişkin daha ayrıntılı veriler var. Bunlara ilişkin olarak yapacağımız analiz, aynı zamanda bu alandaki işletmelerin niteliği üzerine daha gerçekçi bir değerlendirme yapılabilmesini sağlayacaktır.

Antep ilindeki 1-9 kişi arasında kişinin çalıştığı 132 işyerinde toplam 420 kişi çalışmış olup 27,4 milyon TL katma değer yaratılmıştır. Bu işyerlerinin girdisi 48,1 ve çıktısı 75,5 milyon TL dolayındadır. 5-9 arasında kişinin çalıştığı 24 işyerinde ücretli işgücü satın alınmıyor; yani işçi çalıştırılmıyor. Bu işletmelerin yarattığı toplam katma değer 3 milyon TL'sine bile ulaşmıyor. Hem ücretlilerin tümü (84 kişi), hem katma değer %87,4'ü bu işyerlerinde yaratılmış bulunuyor. Toplam 696 BG'nün %91'i, 3-6 arasında kişinin çalıştığı işyerlerine aittir. (12)

DPT'nin, Yurt Ansiklopedisi'nin ve 1981 Köy Envanter Etüdleri'nin verilerinden (13) faydalanarak bu kesimin yapısını daha ayrıntılı incelemek mümkündür.

Tuğla-kiremit üretimi, 1950'lerden beri fabrika düzeyinde yapılıyor. Elazığ'daki kiremit fabrikası, 1950'den bu yana üretim yapmaktadır. Mardin-Kızıltepe'de toz kireç üreten 215 ortaklı bir işyeri bulunmaktadır. Tesis'te, 1980'de 180 kişi çalışmaktaydı. Bu işyeri, tam kapasiteyle işleyerek, 72.000 ton torbalanmış toz kireç ve 46.390 ton mıcır üretti. Aynı yerde, bir de asbestli çimento boru üreten bir tesis bulunmaktadır. Bu tesiste 115 kişi çalışmakta ve yılda yaklaşık 25.000 ton asbestli çimento boru üretilmektedir. Toplam 200 milyon TL'lik sermayesinin %20'si Sınai ve Kalkınma Bankası'na aittir.

TABLO 5- 1980'de İllere Göre Taş ve Toprağa Dayalı Sanayide Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü

İller	İşyeri Sayısı	Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü			
		1-2	3-4	5-9	10+*
Adıyaman	11	5	5	1	-
Ağrı	6	3	2	1	-
Antep	136	18	57	52	9
Bingöl	14	-	7	7	-
Bitlis	1	-	1	-	-
Diyarbakır	12	2	7	1	1
Elazığ	23	9	7	-	7
Erzincan	6	4	-	-	2
Erzurum	16	5	5	2	4
Kars	17	-	8	6	3
Malatya	22	9	5	2	6
Maraş*	60	**	**	**	**
Siirt	1	1	-	-	-
Urfa	24	10	12	2	-
Van	4	-	1	1	2
Toplam	353	67	117	75	34

Kaynak : 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 2. Küçük İmalat Sanayi (Geçici sonuçları)

* : Bu sınıf ile Maraş verileri Yurt Ansiklopedisinden alındı.

** : Sınıflara uygun veriler yoktu, ama bu 60 işyerinin 12'si 1 kişilik, diğerleri ise 2-9 kişi arasındadırlar.

Batman'daki Çimento Tuğla-Kiremit Tesisi'nde 56 kişi çalıştırılarak 1982'de 6 milyon tuğla üretilmiştir. Van'da, 40 ortaklı Tuğla Fabrikası'nda 92 kişi çalışmakta ve yılda 20 milyon adet blok tuğla üretilmektedir.

Afşin - Elbistan Termik Santrali'nin yapımına paralel olarak Maraş'ta taş ve toprağa dayalı sanayi gelişmeye başlamıştır. Maraş'ta, iki tane tuğla-kiremit fabrikası bulunmaktadır. bunlardan 178 ortaklı Milsan Tuğla Fabrikası, 1981'de üretime başlamıştır ve 28 kişi çalıştırmaktadır; toplam üretim kapasitesi 10 milyon adet tuğla dolayındadır. Diğerisi ise 1979'da kurulmuştur. Bu tesis de, 1982'de 84 kişi çalıştırmaktadır ve yıllık kapasitesi 9 milyon tuğla civarındadır.

Malatya'da, iki tuğla-kiremit fabrikası bulunuyor. Bunlardan biri olan Solmaz Tuğla ve Kiremit Fabrikası, 1974'te kurulmuştur; 1982'de 57 kişi çalıştırıyordu ve yıllık kapasitesi 4,8 milyon tuğla dolayındadır. Bu fabrika, 1982'de 2,5 milyon tuğla ve kiremit üretmiştir. Diğer tesis ise Uçak Tuğla ve Kiremit Fabrikası'dır. 1982'de üretime geçen bu tesis, aynı yılda 25 kişiyi istihdam ederek, günde 15.000 adet tuğla ve kiremit üretimi gerçekleştirmiştir. Tesisin günlük kapasitesi 20.000 adet tuğla-kiremit civarına varıyor.

Aynı ilde 1982 yılında üretime geçen Teksan Kireç Sanayii tesisinde de 35 kişi çalışmaktadır. Yıllık kapasitesi 90.000 ton söndürülmüş toz kireç dolayındadır. Bu tesis üretiminin bir bölümünü ihraç etmektedir.

Erzincan'da özel sektöre ait olan Ağaoğlu Tuğla Fabrikası, 1965'te kurulmuş ve üretim döneminde 60 kişi çalıştırarak, yılda yaklaşık 4 milyon tuğla üretiyor. Aynı ilde 1968'de kurulan Karınca Tuğla Fabrikası, 1960'lı yıllarda, ilin en büyük özel sektör yatırımydı. Bu tesiste 50-80 kişi çalışarak, günde 50.000, yılda ise 10 milyon tuğla üretiliyordu. Ağırlıkla yurt dışında çalışan işçilerin girişimiyle 1975'te kurulan DOĞUSAN'ın (DOĞUSAN Asbest Boru Fabrikası), toplam 1400 ortağı bulunmaktadır. Tesis, üretime başladığında 300 civarında kişi çalıştırabilecek ve yılda 25 bin ton asbestli boru eklentileri üretecek bir kapasiteye sahip olacaktır. Tesisin 1982 fiyatlarıyla değeri 4 milyar liraya ulaşiyor. Bu sermayenin %30'u İller Bankası'nın, %28'i DOĞUSAN Halk Holding'in, %4'ü İl Özel İdaresi'nin, %27,3'ü de yöredeki küçük tasarruf sahipleri ve yurt dışındaki işçilerin elinde bulunuyor.

1981 Köy Envanter Etüdüleri verilerine göre de, Kürdistan'da tuğla-kiremit üreten 90 civarında işyeri bulunmakta ve bu işyerlerinde toplam olarak 768 kişi istihdam edilmektedir. Elazığ köylerindeki işyerlerinin toplamı, köylerdeki toplam işyerlerinin %34'ü iken, bu işyerlerinde çalışanların toplam çalışanlara oranı ise %65 civarındadır. Bitlis'te 16, Antep'te 14, Erzincan'da 12, Adıyaman'da ise 7 işyeri vardır. Bu işyerlerinde sırasıyla 105, 56, 40 ve 18 kişi çalışıyor. Muş'taki bir işyerinde ise 15 kişi çalışıyor.

İmalathanelerin çoğu şehir pazarına yakın olmak için merkez ilçeye bağlı köylerde kurulmuştur. Erzincan, Elazığ ve Bitlis imalathanelerinin tümü merkez ilçeye bağlı köylerdeki. Adıyaman'da imalathanelerin %5'i Besni'nin köylerinde bulunurken, Antep'tekilerin %3'ü Araban'ın köylerinde idi.

Özetle tuğla-kiremit ve asbestli çimento boru tesislerinin durumu budur. Şimdi de seramik, cam ve metal dışı ürünleri üreten tesislerin yapısını inceleyelim:

Bu konudaki veriler oldukça kıt. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Sicil Dairesi'nin 1980 yılı verilerine dayanılarak hazırlanan Tablo 6, başlıca verilerdir.

Tablo'ya göre en fazla işyerinin bulunduğu il Van'dır. Van'ı sırasıyla 7 işyeriyle Malatya ve 6 işyeriyle Elazığ izliyor. Diğer illerdeki işyeri sayısı 4'ü geçmiyor. Van'daki 8 işyerinde 400 kişi çalışırken, Elazığ'dakilerde 843, Erzurum'dakilerde 680 ve Mardin'dekilerde 434 kişi çalışıyor. Tüm tesislerde çalışan 2896 kişinin %3,2'sinin mühendis veya teknisyen olması çalışanların kalifiyeli olduğunu gösteriyor. Kürdistan şartlarına göre bu oran yüksektir. Mühendis ve teknisyenler en fazla Elazığ (29) Erzincan (24) ve Van (20) işletmelerinde yoğunlardı. Çalışanlara göre en büyük işyerlerinin bulunduğu il Erzurum'dur. Erzurum'dan sonra 217 kişi ile Mardin ve 141 kişi ile Elazığ geliyor. Diğer illerdeki işyeri büyüklüğü 50'nin altına inmiyor. Ortalama işyeri büyüklüğü ise 83 kişiye yaklaşiyor.

TABLO 6- 1980'de Illere Göre Seramik, Cam ve Metal Dışı Ürünler Endüstrisinde İşyeri Sayısı, İstihdam, Çalışanların Ortalamasına Göre İşyeri Büyüklüğü ve Toplam Sermaye (Özel Sektör)

İller	İşyeri Sayısı	İstihdam				Çalışanların Ortalamasına Göre İşyeri Büyüklüğü	Toplam Sermaye (Mil. TL)
		Teknisyen ve Mühendis	Usta ve İşçi	İdari Personel	Toplam Çalışanlar		
Elazığ	6	29	712	102	843	141	176
Erzincan	3	6	94	6	106	35	24
Erzurum	3	24	565	91	680	227	298
Malatya	7		203	14	217	31	75
Maras	4	3	75	13	91	23	303
Mardin	2	6	370	58	434	217	313
Urfa	2	5	114	3	122	61	9
Van	8	20	383		403	50	201
TOPLAM	35	93	2516	289	2896	83	1400

Kaynak : Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Sicil Dairesi, aktaran: DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli İller (25) İl, Cilt 1.

Bu illerdeki işyerlerinin toplam sermayeleri oldukça büyüktür. En fazla sermayesi olan tesisler Mardin ve Maras illerindedir. Mardin'de toplam işyerlerinin %5,7'si bulunurken, bu işyerleri, toplam sermayenin %22,4'üne sahip bulunuyor. Bu oranlar sırasıyla Erzurum'da %8,6'ya karşılık %21,3 ve Maras'ta %11,4'e karşılık %21,6 civarındadır. Tüm işyerlerinin sermayesi 1,4 milyar TL'ye ulaşarak, çalışan başına yarım milyon TL ediyor.

II. İnşaat Endüstrisi

DİE'nin 1927 Sanayi Sayımı bilgilerine göre, 1927'de 123 işyeri vardı ve toplam 1.055 kişi çalışıyordu. Çalışanların %61'i ücretlidir. İşyerlerinin çoğunluğu küçüktür. Biri 11-20, 4'ü 21-50 ve 5'i 51-100 arasında kişi çalıştırırken, diğerlerinin tümü 10 ve daha az kişilikti. Büyük işyerlerinin 7'si Diyarbakır'da birer tanesi Elazığ ve Erzurum'da bulunuyordu. Büyük işyerleri merkez dışındaydı. Diyarbakır merkez ilçedeki 13 işyerinde 122 kişi, Çermik'teki 8 işyerinde de 445 kişi çalışıyordu. Hem Elazığ hem de Erzurum illerinin en büyük işyerleri merkez ilçede değildi. Elazığ'daki Maden'de, Erzurum'daki Pasinler'deydi. İlkinkide 82 kişi, ikincisindeki iki işyerinde ise 46 kişi çalışıyordu.

Kadın ve çocuk emeğininin sömürüsü, inşaat sektörünün 1920'li yıllarda önemli bir özelliği idi. Örneğin, Diyarbakır'da çalışanların 152'si 14 yaşından küçük ve 182'si de kadındı. Çocukların sayısı, Elazığ'da 8 ve Mardin'de 24'tü. (14)

1980'e dek yapılan Sanayi ve İşyerleri Sayımlarında inşaat sektörüne ilişkin bilgiler bölgesel olarak verilmiyor. 1980'dekilerin bölgesel bilgilerine ulaşılamadı.

İnşaat endüstrisinde istihdama ilişkin bilgiler "1985 Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri" kitapçıklarında veriliyor. Bu bilgilere göre, 1985'te inşaat ve bayındırlık işlerinde toplam 108.254'ü ücretli olmak üzere 113.804 kişi istihdam ediliyor. İşverenlerin sayısı 1981 olarak veriliyor; geriye kalanlar "kendi hesabına", "ücretsiz aile işçisi" veya "bilinmeyen" sınıfına dahildirler. Hem bunların hem de işverenlerin sayısının toplam içindeki payı %5'i geçmiyor.

Maraş'ta 12.422 kişi, Diyarbakır'da 12.353 kişi, Antep'te 13.337 kişi ve Urfa'da ise 10.362 kişi çalışıyor. Çalışanların %41,7'si bu dört ilde yoğunlaşırken, diğer illerde çalışanların sayısı 10.000'inin altına düşüyor. Erzurum'da çalışanlar 8.763, Malatya'da çalışanlar 7.756, Mardin'de 6.516, Elazığ'da 6.110, Van'da 5.876 ve Erzincan'da 5.207'dir. Geriye kalan illerde çalışanların sayısı, 1.850 ile 5000 arasında değişiyor.

"İşverenler" sayısı işyeri olarak görüldüğünde, Erzurum 235 işyeriyle birinci, Hakkari 50 işyeriyle sonuncu il durumundadır. Diyarbakır, en fazla işyerinin faaliyet gösterdiği ikinci yerdir. Diğer illerdeki işyeri sayısı 200'ün altına düşüyor. Örneğin, Malatya'da 172'ye, Elazığ'da 143'e, Antep'te 119'a, Mardin'de 115'e Urfa'da 111'e ve Maraş'ta 101'e iniyor.(15)

DİE'ce yayınlanan 1985 İnşaat İstatistikleri'nde inşaat sektörüne ilişkin diğer bilgiler veriliyor. Tablo 7'de illere göre bina sayısı, yüzölçümleri ve değerleri veriliyor. Bu verilerle inşaat endüstrisinin en önemli bazı özelliklerini değerlendirmek mümkündür. Yol, baraj ve belediyesi olmayan kırsal bölgelerdeki inşaat faaliyetleri bu verilere dahil değildir.

4.233 inşaat (yapı kullanma izin kağıtlarına göre) 1985 yılında tamamlanmıştır. Antep 605 ile başı çökerken, onu 531 ile Malatya izliyor. Bu illeri 394 ile Maraş, 266 ile Adıyaman, 224 ile Urfa ve 220 ile Siirt izliyor. Geriye kalan illerdeki sayıları 200'ün altına iniyor.

İnşaat sayısı fazla bir anlam ifade etmiyor. Esas önemli olan inşaatın yüzölçümü ve değeridir. Aynı yılda 60.991 milyon lira değerinde 1.431.709 m² inşaat tamamlanmıştır.

1.431.709 metrekare yapının en fazlası Antep'te gerçekleştirilmiştir. (%17,3) Antep'i %15,6 ile Erzurum, %13,4 ile Malatya, %10,8 ile Elazığ izliyor. Diğer illerin toplam içindeki payı %10'un altına düşüyor. Bunlar arasında %7,8 ile Maraş, %6,8 ile Van ve %6 ile Diyarbakır bulunuyor. Göze ilişen başka bir durum Hakkari'de bir yıl boyunca inşaat sektörünün 1000 metrekarenin çok altında kalmasıdır.

İnşa edilen tüm yapıların değeri yaklaşık 41,8 milyar lira üzerindedir. Bu değer 10,6 milyar (%17,4) Antep'te gerçekleştirilmiştir. Sonra en fazla değer gerçekleştirildiği iller sırasıyla Erzurum (%15,8), Malatya (%13,5), Elazığ (%10,9) ve Maraş'tır (%8,2). Bu meblağ, diğer illerde 5 milyarın altında kalıyor. Özel kesimin toplam içindeki payı %68,6 ve yapı kooperatiflerinin ise %23,1 civarındadır.

Bazı illerde yapı kooperatifleri hiçbir faaliyet göstermezken, Erzurum ve Erzincan'da ise yapı kooperatiflerinin payı özel kesiminkini aşıyor. Kooperatiflerin faaliyeti Antep ve Malatya'da 2 milyar lira civarındadır.

TABLO 7- 1985'te İller İtibariyle Tamamen veya Kısmen Biten Yeni ve İlave Yapıların Sayısı, Yüzölçümü ve Değeri (Yapı Kullanma İzin Kağıtlarına Göre)
Yüzölçüm: metrekare; Değer: Milyon TL

İller	Sayı	Yüzölçüm	Değer:		
			Toplam	Özel Kesim	Yapı Kooperatifi
Adıyaman	266	53271	2151	1821	316
Ağrı	17	2452	95	95	-
Antep	605	247101	10619	8019	1911
Bingöl	17	3975	161	135	-
Bitlis	18	3583	150	55	-
Diyarbakır	197	85776	3515	2765	313
Elazığ	483	155020	6620	5240	940
Erzincan	176	106453	4434	1649	2325
Erzurum	444	222573	9605	4337	4466
Hakkari	8	844	35	35	-
Kars	32	5012	199	199	-
Malatya	531	191317	8226	5806	2155
Maraş	394	112007	5015	3302	721
Mardin	135	17156	676	676	-
Muş	41	16308	713	280	-
Siirt	220	34534	1468	747	605
Tunceli	20	7915	369	264	-
Urfa	224	68580	2896	2789	100
Van	405	97932	4044	3614	245
Toplam	4233	1431709	60991	41828	14097

Kaynak : DİE, İnşaat İstatistikleri, İnşaat Ruhsatnameleri ve Yapı Kullanma İzin Kağıtları, 1985

Açıklama : Bu verilerde yalnız yapılar kapsamıştır; yol, baraj,=köprü gibi diğer=İNŞAAT türleri ile belediyesi olmayan bucak ve köy sayıları içindeki yapılar ve kentlerde yapılan "geçekondu"lara ilişkin bilgiler kapsamamıştır.

Bu verilere baraj, köprü ve yol gibi devlet inşaat çalışmaları dahil olmadığından dolayı özel kesimin ve yapı kooperatiflerinin toplam değer içindeki payı %91,7 gibi yüksek bir düzeye ulaşıyor. Bitlis, Muş ve Tunceli illerinde devletin payı, diğer illere göre, yüksektir. Sırasıyla bu illerde 28,2 milyon, 137,4 milyon ve 104,6 milyon lira değerinde "idari yapılar" inşa edilmiştir. Bitlis ve Tunceli'de birer, Muş'ta ise iki "idari yapı" inşa edilmiştir. Bitlis'tekinin yüzölçümü 600, Tunceli'dekinin 2.012 ve Muş'takilerin ise 2.986 metrekaredir.

Bunlar ya karakol ya da cezaevi olabilir. Devlet, karakol ve cezaevi yapımını son

yıllarda yoğunlaştırıyor. DİE'nin 1985 İnşaat İstatistikleri yayınında "İller İtibariyle Yeni ve İlave Yapıların Kullanım Amaçlarına Göre Dağılımı (inşaat ruhsatnamelelerine göre) " Tablo'da "idari yapılar" sınıfının Kürt illerinde oldukça yüksek olduğu görülüyor. Örneğin, İstanbul için 378 milyon değerinde iki "idari yapı" planlanmışken, Adıyaman için 435 milyon lira değerinde beş, Bitlis için 334 milyon TL değerinde 6, Erzurum için 1506,8 milyon TL değerinde 10, Muş için 898 milyon TL değerinde 3 ve Siirt için 694 milyon TL değerinde bir "idari yapı" planlanmıştır.(16)

"Günaydın" Gazetesi, 21 Ağustos 1989'da "Doğu'ya 45 milyarlık cezaevi ve karakol" başlıklı haberinde aşağıdaki grafiği vererek şu yorumu yapıyordu: "Devlet, Doğu'ya cezaevi ve karakolla gidiyor. 1989 sonuna kadar açılması planlanan 12 cezaevi için 40 milyar 820 milyon lira, 12 karakol için ise, 5 milyar 125 milyon lira harcanacak." (17)

Grafik : 1

Yeni Karakollar

Yeni Cezaevleri

Yeri	Maliyeti	Yeri	Maliyeti
Artvin/Şavşat	465 Milyon Lira	Van/Erciş	2 Milyar 285 Milyon L.
Bingöl/Genç	385 "	Muş	5 Milyar 250 "
Bitlis/Merkez	475 "	Sivas	5 Milyar 550 "
Bitlis/Merkez	430 "	Erzurum	2 Milyar 520 "
Bitlis/Hizan	500 "	Bitlis	4 Milyar 710 "
Bitlis/Mutki	470 "	Sivas/K.Hisar	670 "
Bitlis/Mutki	450 "	Bingöl	2 Milyar 550 "
Van/Gürpınar	450 "	Mardin	1 Milyar 990 "
Sivas/Divriği	435 "	Hakkari/B.Şebap	375 "
Sivas/Gürün	435 "	Muş(Açık)	3 Milyar 975 "
Sivas/Sarkışla	350 "	Siirt	7 Milyar 850 "
Sivas/ Zara	355 "	Siirt/Batman	3 Milyar 120 "

III. Özet ve Sonuç

Kürdistan'da endüstrinin en fazla gelişmiş dallarından birisi taş ve toprağa dayalı endüstri sektörüdür ve bunun da en gelişmiş olanı çimento sanayiidir. Modern bir teknoloji ile işleyen 10 çimento fabrikasında 4000 civarında kişi istihdam ediliyor. Bu çimento tesislerinin kapasitesi, yılda beş milyon ton olup, Kürdistan'daki çimento talebini karşılayacak düzeydedir.

Son 25 yılda çimento endüstrisinin gelişimi oldukça hızlıdır. Bunun nedenlerin-

den biri yapımına başlanan barajların çimento ihtiyaçlarını karşılamak, diğer bir nedeni ise Orta-Doğu devletlerine artan çimento ihracatının ulaşımında nakliye mesafesini kısaltarak belli bir tasarruf sağlamaktır.

Bu sektörün diğer dallarına gelince... Kiremit-tuğla tesislerinin sayısı giderek artmaktadır; ama bu tesislerin çimento endüstrisi gibi çağın en modern teknolojisiyle işlediğini söylemek güçtür. Bu alanda, sayısı 10'u geçen ve 50-100 arasında kişinin çalıştırıldığı fabrikalar bulunmaktadır. Bu sahada faaliyet gösteren irili-ufaklı 350 dolayında (Tablo 5) işletme vardır. Bunlara, köylerde faaliyet halinde olan 88 dolayındaki işletmeyi de eklemek gerekir. Bu alanda, 1960'lı yıllara göre önemli bir gelişme kaydedilmiştir, ama bu gelişme çimento endüstrisindeki kadar değildir. 1960'lı yılların ilk yarısına dek, bu sahada faal olan tesislerin sayısı 120'yi geçmiyordu. Birkaç büyük kiremit-tuğla fabrikası hariç (Elazığ, Erzincan), diğerlerinin tümü 1970'li yılların ikinci yarısından bu yana işletmeye açıldı.

Asbestli çimento boru üreten büyük işyeri sayısı, üç-beşi geçmiyor. Bunlardan özel sektöre ait olan biri Mardin-Kızıltepe'de, diğeryse Erzincan'dadır. Bunların dışındakiler küçük işletme niteliğindedir. Büyük tuğla-kiremit ve asbestli çimento boru tesislerinde çalışanların sayısı 1000'i aşıyor. Bu tesislerin tümünde ücretli işgücü kullanımı ağırlıktadır. Küçük çaplı işletmelerde aile emeği halen önemli bir yer alıyor.

Taş ocakçılığı eski önemini doğal olarak yitirmiş bulunuyor. Toz kirecin yerini, giderek metropolde üretilen veya ithal edilen plastik boyalar alıyor. Bu nedenle sadece Kızıltepe'de modern teknolojiyle 180 kişi çalıştırıp toz kireç üreten büyük bir fabrika bulunuyor. Bunun dışındaki tesislerin tümü ilkel yöntemlerle işleyen taş ocaklarıdır ve 1981 Köy Envanter Etüdüleri'nin verilerine göre sayıları 207 olup, toplam 854 kişi istihdam ediyorlar.

Bu sektörün diğer önemli bir dalı seramik, cam ve metal dışı ürünler endüstrisidir (Tablo 6). Bu işyerlerinin analizinde ilk anda göze çarpan husus, bunların çok sayıda işçinin yanı sıra, çok sayıda kalifiye eleman da çalıştırmaları ve çalışanların ortalamasının işletme sayısına oranla yüksek olmasıdır. Toplam 35 işyerinde 93'ü mühendis ve teknisyen olmak üzere 2896 kişinin istihdam edilmesi, bu saptamamızı kanıtıyor.

Mülkiyet ve çalışma ilişkilerine gelince;

Çimento tesisleri dışında, diğer işletmelerin tümü özel sektöre aittir. Özel sektöre ait olan büyük işyerlerinin diğer bir özellikleri de çok ortaklı olmalarıdır. İrili-ufaklı işyerleri hariç, 10'un üzerinde kişinin çalıştığı işyerlerinde, aile emeğinin hiçbir önemi yoktur. Çimento tesislerinin tümüne yakını devletin elindedir. Bu alanda da, Mardin örneğinde gösterildiği gibi metropole büyük bir kaynak aktarımı sözkonusudur. Zaten böyle olmasaydı TÜSİAD, Türkiye Çimento Sanayi TAŞ'nin hemen özelleştirilmesini istemezdi.(8) Bu işletmeler en karlı biçimde üretim yapmaktadırlar.

Taş ve toprağa dayalı tüm endüstride (1985 Genel Nüfus sayımı sonuçlarına göre) 7200 civarında kişi çalışıyor ve bunların %86,3'ü ücretlidir. Geriye kalan %13,7'si

"işveren" (152), "kendi hesabına" (679) ve "ücretsiz aile işçisi"dir.

İnşaat sektörü de, taş ve toprağa dayalı endüstrinin gelişimine benzer bir gelişme yolu izliyor. Konut yapımında özel kesimin ağırlığına karşılık diğer inşaat alanlarında devlet sektörü faaliyet göstermektedir. Barajlar, yollar, köprüler dışındaki inşaat alanlarında 1985'te 61 milyar TL değerinde yapımın gerçekleştirilmesi önemli bir gelişmedir. Yapılan tüm yapımların konut olduğu kabul edilirse bu, 45 metrekare büyüklüğünde 31.816 daire yapmaktadır. İnşaat endüstrisinde 1985 Genel Nüfus sayımı sonuçlarına göre yaklaşık 114.000 kişi çalışıyor. Buna göre İnşaat endüstrisi, endüstrinin en fazla işçi çalıştıran kesimi oluyor.

Devletin inşaat sektöründeki başlıca faaliyetlerini, güvenlik (karakol, cezaevi vb. idari yapılar) ile barajlar oluşturuyor. Güvenlik güçleri ve üst düzeydeki bürokratlar için yapılan konutları saymazsak, devletin konut sorunu konusunda doğrudan hiçbir faaliyeti görülüyor.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

METAL ENDÜSTRİSİ

Bu bölümün bir kesimini, metal eşya ve her çeşit makina, ötekisini buraya dek incelenmeyen diğer imalat endüstrisi oluşturuyor.

Metal eşya ve makina endüstrisi, metal işleyip her çeşit makina ve dayanıklı tüketim ürünlerini üreten endüstri dalıdır. Kısaca "metal endüstrisi" olarak adlandırılan bu sektör, ağır endüstri koludur. Kuyumculuk ve değişik spor aletleri gibi başka yerde sınıflandırılmamış atölyeler ise "Diğer İmalat Endüstrisi" kavramıyla adlandırılır.

I. Küçük Metal Eşya, Ana Metal ve Makina İşletmeleri

DİE'nin 1927, 1963 ve 1980 Sanayi Sayımları'ndan yararlanarak metal eşya ve makina endüstrisinin, kısa ismiyle metal endüstrisinin verileri, Tablo 1'de özetlendi. Metal endüstrisine ilişkin diğer veriler, belirtilen sayımlara dayanılarak, ancak tablosuz olarak verilecektir. Tablo'nun dip notunda belirtildiği gibi, 1927 yılı verilerinde 2-10 kişi çalıştıran işyerleri ile ilgili olarak verilen bilgiler, 2-9 kişi çalıştıran işyerleri kategorisine dahil edildi. Bu durum, sadece 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyeri sayısının birkaç sayı civarında azalmasına neden olabilir. 1927 yılı verilerine ayrıca maden işyerlerinin verileri de dahildir.

1. Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Durum Üzerine

1927'de faaliyet halinde olan 1.608 işyerinin 616'sı 1 kişi, 982'si 2-9 kişi ve gerisi 10 ve daha çok kişi çalıştırıyordu. (Tablo 1). İstihdam edilen toplam 3.920 kişinin 1250'si, yani %32'si ücretlidir. 1927 Sanayi Sayımı verilerine dayanılarak

metal işyerlerinin bölgesel dağılımı incelenebilir.

Sözkonusu dönemde 231 işyeriyle Erzurum en çok atölyenin bulunduğu bölgedir. Bu İşyerlerinin sadece 10 tanesi 6-9 kişilik, diğerlerinin tümü 5 ve daha az kişi çalıştırıyor ve işyerlerinin yarısından fazlası Erzurum merkezindedir.

10 ve daha çok kişi çalıştıran 10 işyerinden 5'i Antep, 3'ü Mardin, birer tanesi de Diyarbakır ve Urfa'dadır. Diyarbakır ve Urfa'daki bu işyerleri 21-50 arasında kişi çalıştırırken, Antep ve Mardin'dekiler 11-20 arasında kişi çalıştırmaktadırlar.

1927 yılına ait verilerde Mardin'e ait bilgiler dikkat çekiyor. Bu ildeki 124 işyerinin 41 tanesi 6-9 ve 4-5 arasında kişi çalıştıran atölyelerdir. İşyerlerinin 94'ü Mardin merkezindedir ve bu işyerlerinde toplam 509 kişi çalışmaktadır.

Diyarbakır'daki işyerlerinin çalışanlara göre büyüklüğü Mardin'inkine benzemiyor. Diyarbakır'daki 133 işyerinin sadece 5'i, 6-9 arasında, 22'si 4-5 arasında ve diğerleri daha az kişi çalıştırıyor. İşyerlerinden 113'ü Diyarbakır merkezinde faaliyet gösteriyor. Urfa'nın durumu da daha çok Diyarbakır'a benziyor.

Belirtilen dönemde çocuk emeğinin yoğun bir biçimde kullanılıp sömürüldüğü anlaşılıyor. Bu, 1927'deki metal işyerinin belirgin özelliklerinden biridir. Ücretlilerin %24'ü (303'ü) 14 yaşın altındadır. Bunların 99'u Mardin'de, 82'si Antep'te, 57'si Diyarbakır'da, 50'si Malatya'da, gerisi de diğer illerde. Bu çocuklar çırak olarak çalışıyor olabilirler.

1927 Sayımı'nda işyerlerinin üretim çeşidi üzerine bilgi verilmiyor. 1920'lerde bu işyerlerinin büyük kısmı demirci atölyeleri, bakır işleyen, mutfak eşyası ve kap üreten atölyelerdi. Gerek demir ve gerekse bakır atölyelerinin bazıları çok sınırlı da olsa demir ve bakırlarını da kendileri üretiyorlardı. Demirciler, tüm bölgelerde yaygın olup tarım araçları, kazı, kesici araç ve gereçler vs. üretiyorlardı. Bakırcı atölyeleri ise en fazla Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Antep ve Erzincan bölgelerinde bulunuyordu. Motorlu taşıt ve elektrikli cihazların üretimi ve dolayısıyla tamirâtı da sözkonusu değildi.

2. 1930-1970'li Yıllardaki Durum

1930'lara dek metal sektörünün durumu böyleydi. 1960'lı yılların ilk yarısına dek, metal sektöründe nasıl bir gelişme kaydedildi? Metal sektöründe köklü bir gelişme oldu mu? Bu ve değişik soruları cevaplandırmak üzere, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketinde yeterli bilgi veriliyor.

1963'te metal sektöründe yaklaşık 5.032 işyeri faaliyet göstermektedir. Bu işyerlerinde toplam 4.467'si ücretli olmak üzere 11.288 kişi çalışıyor (Tablo 1). İşyerleri ve toplam çalışanların sayısı yaklaşık üçer kat ve ücretliler sayısı da 3,6 kat artmıştır. 1927'ye göre bir gelişme sözkonusudur. Ancak 36 yıl gibi uzun bir dönem göz önünde bulundurulduğunda bu gelişmeyi fazla önemsememek lazım.

TABLO 1- 1927, 1963 ve 1980'de Metal Eşya ve Makina Endüstrisinde İstihdam, İşyeri Sayısı ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü,

Yıllar	İstihdam		Toplam İşyeri Sayısı	Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü		
	Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalışanlar		1 kişi	2-9	10+
1927*	3920	1250	1608	616	982	10
1963**	11288	4467	5032	-	-	-
1980***	16899	-	6034	1723	4311	***

Kaynak : DİE, 1927 Sanayi Sayımı(Fransızca baskı); 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi; 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri, 2. Küçük imalat Sanayi (Geçici Sonuçlar); 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (İkinci Aşama Sonuçları), 2. Küçük İmalat Sanayi, Türkiye ve Seçilmiş 10 İl

- * : Çalışanlara göre işyeri büyüklüğü için yapılan sınıflamanın uyumlulaştırılması için 10 kişilik işyerleri de 2-9 sınıfına dahil edildi.
- ** : 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinin bilgileri de dahildir.
- *** : Çalışanların sayısı, sınıf ortalaması (1, 2, 3-4, 5-9) üzerinden hesaplandı ve bunlara Antep bilgileri eklendi. Bu verilere, 10 ve daha çok kişi çalıştıran işyerlerinin bilgileri dahil değil.

Bu sayılar, kendi başına gerçekçi bir değerlendirme için yeterli değildir. Onları ek bilgilerle tamamlamak gerekiyor. 1963 Sayımı, işyerlerinin ekonomik faaliyetleri ile ilgili olarak da bilgiler içeriyor. Ekonomik faaliyet kolları, madeni eşya (taşıt araçları ve makina hariç) değişik makina ve taşıt araçlarıdır. Madeni eşya imalathaneleri en yaygın faaliyet koludur ve tüm bölgelerde mal üretiyor. 1963'teki toplam işyerlerinin %81'i (4.070) ve çalışanların %7'si (8.608) madeni eşya kolunda yoğunlaşıyor. Dönemin en gelişkin illerinde bile madeni eşya atölyelerinin işyerleri içindeki oranı %72'nin altına düşmüyor. Örneğin, Antep'te madeni eşya atölyelerinin ildeki işyerleri içindeki oranı %72 (674) olup, bu atölyelerde çalışanların %63'ü (1.525) ücretlidir. Diğer illerin durumu farklı değil, tersi bir yapı sergiliyor. Bu oranlar sırasıyla Diyarbakır'da % 55 (250) ve %75 iken, Erzurum'da %83 (5375) ve %78 (714), Urfa'da %77 (349) ve %75 (724), Elazığ'da %78 (223) ve %78 (467) civarındadır.

Elektrikli makina ve cihazları onarımı ile taşıt ve motor onarımı atölyeyeleri geriye kalan işyerleridir. Diyarbakır'daki 79 taşıt aracı onarımı atölyesinde yaklaşık 87'si ücretli olmak üzere toplam 194 kişi çalışırken, Elazığ'daki 53 atölyede 116 kişi (29'u ücretli), Erzurum'daki 52 atölyede 155 kişi (63'ü ücretli), Antep'teki 195

atölyede 728 kişi (436'sı ücretli) ve Urfa'daki 74 atölyede 190 kişi (78'i ücretli) çalışırdı. Elektrikli ve elektriksiz cihaz ve makina onarım atölyeleri, oto onarım atölyelerine göre daha azdır. 67 atölye ile Antep ilk sırayı alırken, bunu 31 atölye ile Urfa izliyor. Antep atölyelerinde 161 (74'ü ücretli) Diyarbakır'daki 22 atölyede 38 kişi ve Elazığ'daki 10 atölyede ise 15 kişi çalışıyordu.

1963 Anketi'nde taşıt araçları ve değişik makina imalathaneleri kategorisinde veriliyor. O dönemin Kürdistan ekonomisini, hem üretimi hem de işyerlerinin çalıştırdığı kişi sayısı bakımından tanıyanlar, bu kategorik nitelemenin doğru olmadığını hemen fark edebilirler. Çünkü sözkonusu işyerleri taşıt aracı ve makina üretiminden çok onların onarımını yapan atölyelerdi.

1963'te bu alanda birkaç büyük işyeri de vardı. Bu işyerlerinden biri Erzurum'da, diğeri de Diyarbakır'daki Karayolları Genel Müdürlüğü'ne bağlı Taşıt Araçları Bakım Atöyesi idi. Antep'te de sayısı saptanamayan benzer işletmeler vardı.

* * *

1963 ile 1927 verilerinin analizleri karşılaştırıldığında, süre içinde belli bir gelişimin olduğu görülüyor, ama bu gelişimin hızı çok düşüktür ve metal sektörünün 1920'li yıllardaki strukturünü değiştirememiştir. Yapısal bir değişim için oto onarım atölyeleri ile motor ve elektrikli cihaz atölyelerinin toplam işyerleri içindeki payının %20 civarına yükselmesi yeterli sayılmaz. İstihdam sayısı yükselmiş, ama ücretlilerin toplam çalışanlar içindeki oranı 1927'ye göre fazla değişmemiştir. Metal sektörü eski üretim dokusunu, yani taşıt araçları ve metal dışındaki metal eşya üretimine dayalı yapısını ağırlıkla sürdürüyor. Bu, analizin birinci sonucudur. Analizin diğer sonucu ise, metal sektörünün bir strüktürel çözülme sürecine girdiğidir.

3. Üretim Dokusunun Yapısal Değişimi Üzerine

1970'li yılların başında tarım makineleri ve taşıt araçlarının yaygınlaşmasıyla metal atölyelerinin üretim dokusu da değişmeye başladı. Bu değişim, 1980 Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı'nda belirgin bir şekilde görülüyor. Sektörün gelişimini daha iyi görebilmek için bugünkü metal sektörünün durumunu, küçük ve büyük işyerlerine ayırarak incelemek gerekir.

Küçük işletmelerin durumu Tablo 1'de görülüyor. Tablo'nun dipnotunda da görüldüğü gibi, istihdam, işyerlerinde çalışanların sayısına göre yapılan sınıflamanın ortalaması alınmak suretiyle hesaplandı. Açıktır ki bu yöntem ile sadece toplam istihdam hesaplanabilir, ücretlilerin sayısı ise hesaplanamaz.

1980'de ana metal hariç, toplam küçük işyeri sayısı 6.034 idi. Bunlardan 1.882'si birer ve 4.311'i de 2-9 arasında kişi çalıştırıyor. Toplam istihdam 16.899 kişidir. Ana metal dalında ise, yaklaşık 39 işyeri faaliyet halindedir. Ana metal

işyerlerinin 29'u 1-2, 5'i 3-4 ve diğerleri ise 5-9 arasında kişi çalıştırıyor.

1981 Köy Envanter Etüdleri bilgilerine göre demir metal kolunda işleyen 29 imalathanede 68 kişi çalışıyor. Bu imalathanelerin 11'i Antep, 5'i Mardin, 4'er tanesi ise Malatya ve Maraş köylerindedir.

Küçük metal sektöründe (ana metal hariç), işyerlerinin dağılımı şöyledir: Antep bölgesi 1.485 işyeriyle birinci sırayı alıyor. Bu imalathanelerin 320 tanesi 5-9 arasında, diğerleri ise daha az kişi çalıştırıyor. Diyarbakır'daki 385 işyerinin 38'i 5-9 kişilik iken, Erzurum'da toplam 362 işyerinin 45'i 5-9 arasında kişi çalıştırıyor. 5-9 arasında kişinin çalıştırıldığı işyeri sayısı Urfa'da 41, Malatya'da 75, Van'da 22, Mardin'de 21 ve Siirt'te 18 civarındadır.

İşyerlerinin faaliyet koluna gelince, 1963 yılına göre, metal eşya üreten işletmelerin toplam işyerleri içindeki oranı %45'e (2.719) inmiştir. Metal eşya işyerlerini, %30 (1.835) ile taşıt araçları işletmeleri izliyordu: Bu iki dalda faaliyet gösteren işletmeler, bölgelerdeki metal işyerleri sayısına uygun dağılıyor. Geriye kalan işyerlerinin önemli kesimi makine kolunda faaliyet gösteriyor.

Geçen süre içinde işyerlerinin ürettiği ürünlerin niteliği değişmiştir. Örneğin, metal eşya üreten işletmeler, eskisi gibi sadece mutfak eşyası üretmiyor; metal mobilya (dolap ve masalar vs.), modern kömür sobaları, kasa (özellikle Antep'te) vs. de üretiyorlar. Bakırcılık da önemli ölçüde süs ve turistik eşya üretimine dönüşmüştür. Bakır eşya üreten atölyelerin geliştiği başlıca bölgeler Elazığ, Erzincan ve Diyarbakır'dır. Erzurum metal eşya atölyelerinde zirai araç, çivi, soba vs. üretiliyor. Yurt Ansiklopedisi'nin verdiği bilgilere göre, Antep'te ise metal eşya dalındaki küçük işletmelerde kasadan ısıtma araçlarına, alüminyum doğramadan dikişli boru yapımına kadar mallar ve Maraş'ta değişik levha, kalorifer kazanı vb gibi eşyalar üretilmektedir. (1)

Oto atölyelerinde, oto tamirciliğinden, yedek parça yapımına, oto kaynakçılığına, oto döşemeciliğine, damper, radyatör, kaporta yapımıcılığına dek çeşitli işler yapılıyor.

Antep'te 1980'de ana metal dışındaki metal sektöründe faal olan 1520 işyerinde 1.047 milyon lira katma değer yaratıldı. Aynı yılda işletmelerin girdisi 1.010 milyon ve çıktısı 2.057 milyon lira dolayındadır. Buna göre ücretli başına yaklaşık 433.542 lira katma değer düşüyor. Ücretlilere 108,2 milyon lira ödeme yapılarak, 24 milyon lira brüt yatırım gerçekleştirilmiştir.(2)

1980 yılına ait veriler, küçük metal sektörü işletmelerinin üretim dokusunun değişik ürünlerinin çeşitlendiğini gösteriyor.

II. Büyük Metal Eşya ve Makina Endüstrisi

1970 -1980 arasındaki yıllarda orta ve büyük metal işletmelerinin durumuna gelince; bunların bir kısmı özel sektörün diğerleri de devletindir.

1. Özel Sektör İşletmeleri

1971'de Antep ilinin dışındaki hiçbir bölgede özel sektörün kuruluşları yoktu.3

Antep'te 6 işletme üretim yapıyordu. DİE'nin ilgili yayınında gizlilik nedeniyle bunlardan ancak üç tanesi hakkında bilgi veriliyor. Antep'teki bu üç işyerinde 47 kişi çalışarak 900.000 lira katma değer yaratmıştır. Bu işçilere yapılan toplam ödeme 300.000 liradır. 1980'de 10 ve daha çok kişinin çalıştığı işletme sayısı (devlet ve özel) 155'e yükselmiştir. DPT'nin 1982'de yayınladığı "İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri" adlı yayındaki bilgilere göre, Antep ve Elazığ hariç, 177 özel sektör tesisi faaliyet gösteriyordu. Bu işletmelerde çalışanların önemli bir kesimi kalifiye elemanlardan oluşuyordu. Toplam olarak çalışan 5.400 kişinin %4,4'ü mühendis ve teknisyen, %88'i işçi ve usta, gerisi ise idarecidir. Toplam sermayeleri 888 milyon lira olan bu işletmeler, Kürdistan şartlarında önemli bir sermaye biriktirmişlerdir. (3)

İşyerlerinin bölgesel dağılımı, üretim hacimleri üzerine bilgi edinmemizi de olanaklı kılmıştır. Diyarbakır'daki 9 işletmede 236 kişi çalışırken, Erzincan'daki 17 işletmede 399, Urfa'daki 5 işletmede 135, Maraş'taki 18 işletmede 1.490, Malatya'daki 21 işletmede 333 ve Erzurum'daki 21 işletmede ise 720 işçi çalışıyor (4). Elazığ bölgesine ilişkin bilgiler de aynı kaynaktan veriliyor. Elazığ özel sektör bilgilerinin devlet sektörüyle karıştırılmış olması ihtimali güçlüdür. Çünkü Elazığ'daki beş metal işletmesinde toplam 2035 kişi çalışırken, yine aynı ilin 10 metal eşya kolunda faaliyet gösteren işletmesinde bu sayı 121 olarak verilmektedir. Birincisinin sermayesi 407 milyon lira, ikincisinin ise 12 milyon liradır. (5)

DİE'nin yayınladığı Yıllık İmalat İstatistikleri (1983), metal sektöründeki büyük özel sektör işletmelerinin bazılarında ait bilgileri gizli tutmuştur. Antep'teki 5 büyük işletmeden birinin bilgileri gizli tutulurken, Elazığ'da 2, Malatya, Hakkari, Erzincan, Diyarbakır ve Adıyaman'da birer işletmenin bilgileri gizli tutulmuştur. Bilgileri gizli tutulmayan 4 Antep firmasında 367 (162'si ücretli) kişi çalışıyor. Bu işletmelerin girdisi 165 milyon ve çıkışı 416 milyon liradır. Buna göre işletmelerde toplam 253 milyon lira katma değer yaratılmıştır ve ücretlilere 47,2 milyon lira ödenmiştir. Ücretlerin üretim değeri içindeki oranı %11,4 iken, katma değer içindeki oranı ise %18,8'dir. Buna göre, ücretli başına yaklaşık 1,6 milyon lira katma değer yaratılırken, işçiye yapılan yıllık ödeme 291.136 liradır. (6)

DPT ve Yurt Ansiklopedisi'nin bilgilerinden yararlanarak, özel sektörün orta ve büyük metal kolunda faaliyet gösteren işletmelerinin ürün dokusunun durumunu analiz etmek olanaklıdır. Ürün dokusu analizi, daha sağlıklı bir değerlendirme yapmamızı olanaklı kılacaktır.

Malatya'daki iki işletmede akü üretiliyor. 1982'de, Maraş'taki üç işletmede 50 kişi çalıştırılarak tarım araç ve makinaları yapılmaktadır(7). Antep'teki iki fabrika 1979'da Almanlarla teknik işbirliği yaparak yürüyen merdiven yapmaktadır. İki fabrika, yılda toplam 150 merdiven üretme kapasitesine sahiptir(8).

2.Devlet Sektörü Tesisleri

Devlet tesisleri, çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedirler. Erzurum, Van, Elazığ

ve Diyarbakır'da, Kara Yolları Genel Müdürlüğü'ne bağlı birer Makine Bakım Atölyesi bulunmaktadır. 100-150 kadar kişinin çalıştırıldığı bu tesislerde sözkonusu devlet kuruluşuna ait makinaların bakım ve onarımı yapılmaktadır ve bu nedenle faaliyetleri hizmet niteliğindedir. DPT verilerine göre, bu dört tesis, 1980'de tam kapasiteyle çalışarak, 66 milyon liralık iş yapmıştır(9). Yine Devlet Demir Yolları'nın Erzincan, Erzurum ve Malatya'da birer Vagon İmal ve Onarım Atölyesi vardır. Bu tesisler de daha çok onarım işlerini yaptıklarından, faaliyetleri ağırlıklı hizmet olarak değerlendirilebilir. Bu atölyelerde 150-200 kadar işçi çalışmaktadır. Malatya'da Motor Sanayi tarafından vagon onarım tesisini büyüme çalışmalarının 1989'da bitirilip büyük ölçekli üretime geçilmesi planlanmıştır (10). Ayrıca Erzincan'da 3. Ordu araçlarını tamir eden Ağır Bakım Fabrikası, 1982'de 400 kadar işçi çalıştırıyordu. (11). Yine Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'nin Erzincan'da kurduğu Erzincan Makine Bakım Atölyesi, şeker fabrikaları için makine üretimine de başlamıştır. Bu tesis, 1983'te 350 civarında kişi çalıştırarak, 193 milyon TL'lik iş yapmıştır.

Türkiye Ziraat Kurumu'nun (TZDK); Diyarbakır, Urfa ve Erzurum'da birer Tarım Aletleri Makinaları Fabrikası ve Atölyesi faaliyet göstermektedir. Değişik tarım araçlarının üretildiği bu işyerlerinde 100-150 kişi istihdam ediliyor. Federal Almanya Gıda, Tarım ve Orman Bakanlığı'nin enformasyonuna göre, modern makina parkına sahip olan TZDK Urfa Fabrikasının, Alman işbirliğiyle büyük bir traktör fabrikasına dönüştürülerek, hem Türk ve Kürt tarımcıları, hem de Orta-Doğu'ya ihracat için Tarım makinaları üretmesi planlanmıştır.(12)

Van Gölü İşletmesi'ne bağlı Deniz Taşıt Araçları İmal ve Tamir Tesisi, yaklaşık 145 kişi çalıştırmaktadır. Tatvan'da olan bu tesis, 4000 tonluk tanker, 3000 tonluk yük gemisi ve 85 metre boyunda yolcu gemisi yapımı kapasitesine sahiptir. (13)

Tümüyle Elektromekanik Sanayi AŞ'nin (TEMSAN), Elazığ'da biri transformator, diğeri yüksek gerilim kesici, ayırıcı tesis yatırımları bulunmaktadır. Malatya'da TEMSAN'ın iştirak ettiği Malatya Makina Sanayi (Maksan), elektrik makinaları üretmektedir. Maksan, 1971'de İskoç Bonar Long Ltd. lisansı ile dağıtım, transformator üretimine başlamış, yılda 600 MVA gücünde ve çeşitli büyüklükte 2.400 transformator üretim ölçeğine sahiptir. Şirketin, 1981 yılı başında 90 milyon lira olan sermayesinin %11,66'sı TEMSAN AŞ'ine, %15'i TSKB'na %30' Yatırım Finansman AŞ'ne, %7'si Malatya İl Özel İdaresine ve %36,34'ü ise özel sektöre aittir. (14) Yurt Ansiklopedisi ise 1982'de yani bir yıl sonra, Maksan sermayesinin 200 milyon olduğunu ve bunun %10'unun DESİYAB'a (Devlet Sanayi Yatırım Bankası), %15'inin TSKB'na ait olduğunu ve yaklaşık 909 ortağının bulunduğunu yazıyor. Şirket 92 kişi çalıştırıyor. (15)

Bugün TEMSAN'ın en büyük yatırımları Diyarbakır'da sürdürülüyor (16). Diyarbakır Kompleksi, Buhar ve Su Tribünleri Fabrikası, Jeneratör ve Motor Fabrikası ile Küçük Su Tribünü ve Pompa Fabrikası'ndan oluşmaktadır.

Her üç şehirde (Malatya, Elazığ ve Diyarbakır) tesislerin bitip üretime geçmiş olması gerekir, çünkü 5. BYKP'ında Küçük Jeneratör ve Motor Fabrikası'nın

işletmeye açılması, yüksek gerilim kesici ve ayırıcıları üretim çalışmalarının tamamlanması planlanmıştır (17). Küçük Su Tribünü ve Pompa Fabrikası'nın yılda 150 mw'lık küçük su tribünü ve 900 adet pompa üretim ölçeği öngörülmüştür. Jeneratör ve Motor Fabrikası'nın üretim ölçeği yılda 100 mw'lık turbo- jeneratörü, 1134 mw'lık hidro jeneratörü ve 1.222 mw'lık elektrik motoru olarak planlanmıştır. Buhar ve Su Tribünleri Fabrikası ise, işletmeye açıldığında, yılda 1000 tane 1000 mw'lık buhar ve 1.139 mw'lık su tribünlerini üretebilecektir.

TEMSAN Diyarbakır Projesi, tam kapasiteyle işletmeye açıldığında 6.500 kişi çalıştırabilecektir. Kuruluşun Malatya'daki Buhar Kazanları Fabrikası'nın yapımı, 1983 yılı bilgilerine göre, daha sürüyordu.

TEMSAN Şirketi'nin Kürdistan kaderinde önemli bir rol oynayacağı açık. Bu nedenle bu şirketin kuruluşunu ve amaçlarını daha ayrıntılı bir şekilde incelemek lazım.

TEMSAN, 1975'te elektrik ürünleri üretiminde kullanılan çeşitli araç ve gereçleri üretmek amacıyla kuruldu. 1981 yılının başında 1 milyar TL sermayesinin %53,01'i Hazineye (devlete), %38'i TEK'e, %4,09'u DESİYAB'a, %2,9'u MKEK'ye, %1'i Şeker Fabrikaları'na ve geriye kalan %1'i ise Vakıflar Bankası'na aitti (18).

Metal endüstrisinde görülen bu büyük ve modern tesislerin amacı, Kürdistan'da çıkarılan madenlerin belli bir kısmının endüstriyel işlenmesinden sonra metropol aktarılmasıdır. Bu amaçla Elazığ'da çıkarılan madenleri işleyen Sülfirikasit Tesisleri, Ferrokrom Tesisleri, Bentonik Fabrikası gibi işletmeler kuruldu.

Ferrokrom Tesisleri, 1977'de Etibank tarafından işletmeye açıldı. Kuruluş, girdisini Elazığ'da çıkarılan kromdan sağlıyor ve Elazığ kromunun %60'ını işleme kapasitesine sahiptir. Bugün iki fırınla işleyen tesiste 662 kişi çalıştırılarak, 25.000 ton yüksek karbonlu ferrokrom üretiliyor. Tesislerin yıllık üretim kapasitesi, 150.000 ton yüksek karbonlu ferrokroma varıyor. Üretimin yaklaşık %75'i İskenderun Limanı üzerinden Avrupaya ihraç edilerek, Türkiye'ye büyük karlar sağlıyor. Alüminyum endüstrisi gibi yüksek miktarda enerjiye gereksinimi olan ferrokrom tesislerinin elektrik enerjisi, Keban Hidroelektrik Santrali'nden sağlanıyor. (19)

Önceleri Elazığ'da çıkarılan kromun önemli kısmı Antalya'ya aktarılarak, Eti-bank'ın Antalya Elektrometalurji Sanayi Tesisi'nde işlenirdi.

Elazığ Betonit Fabrikası, Elazığ Sarıyap ve Maden Tokat Reşadiye Köyü'nde çıkarılan metal dışı madenleri işlemek üzere Şark Kromları İşletmesi müessesesince kuruldu. Kuruluş yılda 20 bin ton üretim kapasitesine sahiptir. Bu, Türkiye'nin toplam kapasitesinin %40'ı yapıyor. Fiili üretim, 1973'te 4000 ton iken, iki yıl sonra 10.000 ton betonite yükseldi. DSI, MTA ve Shell Petrol şirketi, üretimin büyük kısmını satın almaktadır. (20)

Betonit maddesi, petrol ve su sondajlarında, deterjan ve seramik endüstrisinde kullanıldığı gibi, yağ ve şeker arıtılması ile sızdırmazlık, ve sıvıma özelliğinden ötürü baraj ve arklarda kullanılan bir maddedir.

Elazığ'ın Maden ilçesindeki Ergani Bakır İşletmesi Müessesesi, Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki bakır cevherini hem çıkarıyor hem de işliyor. Kuruluş, bir

sülfirikasit üretme ünitesiyle genişletilmiştir. Ergani Bakır İşletmesi Tesisleri'nde 1968'de 35 ton, 10 yıl sonra ise, 27.000 ton konsantre bakır üretildi. 1980 ise sülfirikasit üretimini 2.200 ton ve kilister bakır üretimi 6000 ton idi. Kuruluşun tüm tesislerinde aynı yılda 2.024 kişi çalışıyordu. 1981 yılına ait Köy Envanter Etütleri'nde, Maden ilçesinin bir köyünde, 75 kişinin çalıştığı bir demir metal imalathanesi bulunmaktadır. (21)

DİE verilerine göre, 1971 yılında bu kuruluş, 2.382 kişi çalıştırarak, yaklaşık 149 milyon TL katma değer yaratmıştı. Aynı yılda çalışanlara 56 milyon TL. ödeyen kuruluşun girdisi 37 milyon, çıktısı 186 milyon TL idi. Ücretlerin üretim değeri (çıktı) içindeki oranı %30 iken, katma değer içindeki oranı ise 37,6'ya yükseliyor. (22)

Devlet sektörünün 25 ve daha çok kişinin çalıştığı 5 işletmesinde (1983 yılında). 2.005 kişi istihdam edilerek, 445 milyon TL. katma değer yaratılmış ve çalışanlara 1.585 milyon TL ödenmiştir. İşletmelerin girdisi 2.740 milyon TL ve çıktısı da 3.185 milyon TL. dir. Görülüyor ki ücret ve maaşlar, üretim değerinin yarısına ve yaratılan katma değerinin 3,5 katına varıyor.

Yüksek gibi görünen bu oranlara dayanarak, sözkonusu 5 devlet kuruluşunun büyük sermaye birikimi sağladığını ve bu işletmelerde çalışan işçilerin yeterli ücret aldığını iddia etmek yanlıştır. Neden? Birincisi, bu meblağ içinde yüksek ücretle çalışan personelin maaşları da bulunuyor. İkincisi, sözkonusu yüksek maaşlılar hesaptan çıkarılmazsa bile, toplam çalışanların aylık kazançları çok düşüktür. Çalışanlara ödenen meblağ, kişi başına yılda 790.524 TL ve ayda ise 65.877 TL düşüyor. Bu cuzzi meblağ ile 1983'te bir aile değil, bir kişi bile güç geçinirdi.

Bu beş işletme içinde, Elazığ'daki bir maden işletmesi de bulunuyor ve yukarıda rakamlarıyla açıklanan durum aynen bu işletme için de geçerlidir.

* * *

Sanayi için ara mal üreten Elazığ'daki bu işletmenin durumu, sorunu bütün açıklığıyla gözler önüne seriyor: Devlet, planlı bir şekilde Türk sanayicilerin işletmelerine ucuz girdi sağlamak amacıyla işyerinde üretilen yarı mamul madenlerin fiyatlarını bilinçli olarak düşük tutuyor. Kürdistan'dan metropole sermaye aktarımı, bu yöntemle gerçekleştiriliyor. Fiyatların düşük tutulması, tüm Türk hükümetlerinin değişmez amacı olagelen Türk sanayicilerini güçlendirme politikasına tamamen uygundur. Devletin ekonomik faaliyetlerinin bu felsefesi, Cumhuriyet'in kuruluşundan bugüne dek, Türk hükümetlerinin ekonomik politikasına damgasını vuruyor. Sanayiciye ucuz girdi sağlama, sermaye aktarımının bir yöntemidir. Özellikle son yıllarda olduğu gibi, bazen de, ürettikleri temel ihtiyaç maddesi olduğu için, çoğunlukla halk tarafından satın alınan devlete ait kimi işletmelerin mallarına yüksek fiyatlar biçilerek, bu yolla biriktirilen sermaye, doğrudan sanayicilere sübvansiyonlar vergi kaçakçılığı vs. vasıtasıyla aktarılıyor. Kürdistan'daki devlet şirketlerinin verimliliğini gerçekçi değerlendirebilmek için, devletin açıklanan ekonomi politikası göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi halde doğru bir sonuç çıkarmak olanaksızlaşır. Bu konu Onüçüncü Bölüm'de ayrıntılandırılıyor.

III. Metal Endüstrisinde Çalışanların Sayısı

Buraya kadarki analizde metal endüstrisinde çalışanların sayısını, doyurucu olmasa da analiz etmeye çalıştık. Bir yandan bu dağınık sayıları toparlamaya, öbür yandan da 1985 Genel Nüfus Sayımı verileriyle bunları tamamlayarak eksiklikleri gidermeye çalışalım.

1980 Sanayi Sayımı verilerine göre, 1-9 arasında kişi çalıştıran işyerlerindeki toplam işçi sayısı 16.899'a varıyor. DPT'nin verilerine göre, Antep ve Elazığ hariç, özel sektör işletmelerinde çalışanların sayısı, yaklaşık 5.400'dür. Bu işletmelerin birkaçı dışında, diğerleri 10 ve daha çok kişi çalıştıranlardır. DPT'nin, Elazığ bölgesine ilişkin 2.035 kişilik saptaması gerçekçi sayılmaz. Yapılan analiz'de, devlet işletmelerinin kesin olarak saptanan istihdam sayısı ile kesin bilinmeyenlerin sayısını hesapladığımızda yaklaşık 5.250 gibi bir sonuç elde edilir. Görtlüyor ki, metal endüstrisinde çalışanların sayısı, 1980 yılında 1-9 arasında kişi çalıştıran işyerlerinde, yaklaşık 16.899, özel sektöre ait büyük işyerlerinde 5.400 ve devlete ait büyük işyerlerinde 5.200 kişi çalışmaktadır. Buna göre, metal endüstrisinde yaklaşık 27.500 kişi çalıştırılıyor. Bu sayı, mutlak doğru biçiminde yorumlanmamalıdır. Çünkü bu sonuç, daha önce açıkladığımız ve ilgili Tablo'nun dip notunda da verilen yöntemlerle hesaplandı. (Bkz. Tablo 1)

1985 "Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri" sonuçlarında, 18 Kürt ilindeki metal endüstrisinde çalışanların toplam sayısı 27.340 olarak veriliyor (23). Değişik kaynaklardan sağlanan bu sonuçlar uyum içindedir. Her iki sonuç da, yazarın ve Nüfus Sayımı'nın sonuçları, birbirini doğruluyor.

Öyleyse Nüfus Sayımı sonuçları ışığında, çalışanların ücretlilik durumu, faaliyet kolu ve bölgesel dağılımı değerlendirilebilir. Metal endüstrisinde çalışanların 17.965'i, yani % 66'sı ücretlidir. Ücretliler, ana metal ve metal eşya, makina vs. gibi kollara ayrıldığında durum değişmektedir. Ana metal kolunda bu oran, toplam 3.932 çalışanın %95'inin (3.741) üzerine çıkarken, metal eşya-makina vb. kolunda ise toplam 23.408 çalışanın % 60,8'ine (14.224) düşüyor. Diyarbakır ve Mardin'de ana metal kolundaki işyerlerinde çalışanların tümünün ücretli olması dikkat çekiyor.

Nüfus Sayımı'na göre, ana metal kolunda ücretle çalışanlar, tüm bölgelerde, daha önce verdiğimiz oranlarla çok az bir farklılık göstermekle beraber, esas olarak uyumluluk gösteriyor. Elazığ 2.460 kişiyle en fazla, Hakkari ise bir kişiyle en az kişi çalıştırıyor. Maraş, 584 kişiyle ikinci, Antep ise 344 kişi ile 3. sırayı alıyor. Diğer illerde çalışanların sayısı, 100 veya daha az civarında değişiyor. Buna karşılık, metal eşya-makina kolunda 6.054 ile Antep ilk, 3.718 ile Maraş ikinci, yaklaşık 1.755 ile Erzurum üçüncü sırayı işgal ediyor. Bu bölgeleri Malatya 1.741, Urfa 1724, Diyarbakır 1.611, Erzincan 1.452 ve Elazığ 1.212 ile izlerken, diğer bölgelerde çalışanların sayısı 100'ün altına iniyor. Ama Erzincan, ücretle çalışanlar bakımından ilk sıraya yükselirken, Antep %68 ile ikinci il durumuna düşüyor. Bu illerden sonra sırasıyla %65 ile Elazığ ve Maraş, %63 ile Malatya, %60'la Diyarbakır, % 59 ile Urfa ve Erzurum geliyor.

IV.Özet ve Sonuç

Küçük metal imalathaneleri, küçük endüstrili en yaygın bir faaliyet alanı sayılır. Bu kategorideki yaklaşık 6.200 işyerinde 16.900 kişi çalışıyor. Küçük metal imalathaneleri, dönemin ekonomik faaliyetlerine entegre olarak, üretim dokularını değiştirmişlerdir. Değişim, 1960'lı yılların ilk yarısında, taşıt ve tarım araçlarının yaygınlaşmasıyla başlamış ve 1970'li yıllarda yeni bir yapıya bürünmüştür. Bir yandan üretilen malın niteliği değişmiş, diğer taraftan üretim çeşitlenmiştir. Önceleri metal eşya imalathaneleri, çoğunluğu oluştururken, 1980'li yıllarda denge , ağırlıkla oto, makina, elektrik cihazları vs gibi imalathaneler lehine kaymıştır.

Küçük metal imalathaneleri, metropoldeki büyük endüstri tekellerinin mallarını girdi olarak kullandıklarından ağırlıkla onlara bağlanmış; onların adeta bir uzantıları durumuna gelmişlerdir. Bu işletmeler, ya tekellerin ara mallarını işliyor (örneğin, soba, kasa, metal mutfak eşya imalathaneleri),ya da tekellerin mallarını realize ediyorlar. (Örneğin, oto, motor, elektronik cihazları onarım atölyeleri)

Küçük metal işletmelerinin tümü özel sektörün, yani Kürt zanaatkarlarının mülkiyetinde iken, buna karşılık orta ve büyük işletmelerin en önemlileri devlet sektörüne aittir.

10 ve daha çok kişi çalıştıran işletme sayısı, 1920'de 10 civarındadır. Bu, yaklaşık 50 yıl sonra (1971'de), 14'e ve 1980'de de 155'e yükselmiştir. 1971'de özel sektörün Antep'teki tüm işyerlerinin sayısı 6 kadardı. 1983'te özel sektörün 25 ve daha çok kişi çalıştıran fabrika sayısı 12'ye çıkıyor. Özel sektöre ait büyük işyerleri, Antep, Malatya ve Maraş'ta yoğunlaşmaktadır. Buralarda Akü, yürüten merdiven, küçük motor, tribün, elektrik makinaları vs. gibi mallar üretiliyor.

Devlet sektörüne ait kuruluşlar; taşıt araçları onarımı, makina ve tarım araçları, elektrik araç ve gereçleri, ana metal imalı gibi alanlarda faaliyet gösteriyor. Devlet işletmeleri 1980'li yılların ilk yarısında 5000 den fazla kişi çalıştırmaktadır. Taşıt araçları onarımı alanında ise, Karayolları'na ait 4 atölye (Van, Erzurum,Elazığ ve Diyarbakır), TCDDY'na ait üç atölye (Erzincan, Erzurum ve Malatya) ve Erzincan'da 3. Ordu araçlarını onaran bir atölye bulunmaktadır. Bu sekiz işyerinin esas faaliyet özelliği üretim değil, hizmettir.

TZDK'nun makina üreten ve onaran Urfa, Erzurum ve Diyarbakır'daki üç tesisinin yanısıra, Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'nin de Erzincan'da bir motor onarım ve üretim tesisi bulunmaktadır. Ayrıca Bitlis'te (Tatvan) gemi onarımının yanısıra, deniz taşıtlarını da üreten bir tesis vardır.

Elazığ'da, krom ve bakır madeni işleyen iki büyük tesisin, 1970'li yıllarda işletmeye geçmesiyle Kürdistan'da, petrol dışındaki diğer madenlerin de, yerinde işleme süreci başlatılmıştır. Aynı dönemde, Elazığ bölgesinde metalik olmayan maddenleri işleyerek, betonit üreten başka büyük bir fabrika kuruldu. Bu gelişme, sadece metal sektörünün değil, aynı zamanda Türkiye'nin de üretim politikasında yeni bir moment sayılır.

TEMSAN'ın Elazığ, Malatya ve Diyarbakır illerinde elektrik araç ve gereçlerini

üretecek yatırım çalışmaları sürmektedir. Malatya üniteleri üretime geçmiş, diğerlerinin de 5. BYKP'na göre en geç 1989'da faaliyete geçmesi gerekiyordu.

Büyük endüstrinin en fazla yoğunlaştığı bölge Elazığ'dır. TEMSAN tesislerinin üretime geçmesiyle, Diyarbakır da önemli bir bölge durumuna yükseliyor.

Bugün aramal üretimi, devlete ait büyük metal işletmelerinin esas faaliyetlerini oluşturuyor. TZDK'nun Erzincan'daki tesislerinin motor veya makine üretmesi, devlete ait büyük metal işletmelerinin aramal üreten esas niteliğini değiştirmiyor. Özel sektör işletmeleri, bu niteliği değiştirecek kadar yaygın olmadıkları gibi teknolojik olarak da gelişkin değildirlir.

Devlet, aramaların bir kesimini büyük endüstri tekellerine ucuz girdi olarak aktarıyor, diğer kısmını ise ihraç edip sağlanan sermayeyi çeşitli sübvansiyonlar yoluyla metropoldeki Türk sanayicilerine aktarıyor. Devlet işletmelerinin ekonomik kar ve zararları değerlendirilirken, endüstrinin bu özelliği gözönüne alınmalıdır. Kürdistan'dan Türkiye'ye sermaye ve kaynak aktarımı, bir de bu yöntemle gerçekleştiriliyor.

Metal endüstrisinin çelik, otomobil ve ağır nakil araçları, makina, dayanıklı tüketim alanlarında işleyen işyerleri yoktur. Devlet, bilinçli ve planlı bir politikayla Kürdistan'da, metal endüstrisinin bu alt dallarının gelişmesini engellemiştir. Buna neden olarak, pazar darlığı veya altyapı yetersizliği gibi argümanların gösterilmesi ne inandırıcıdır ne de bilimsel bir dayanağa sahiptir. Kürdistan'daki madenler ve enerjinin aktarılmasıyla metropoldeki endüstri tesislerinin gelişimi sağlanmıştır. Bugün bilinen endüstri merkezleri olan birçok Türk şehri (Mersin, Eskişehir, Kocaeli), 1920'li yıllarda, Kürt şehirlerinin çoğundan ne daha hammaddeye, ne de daha elverişli altyapıya sahipti. İstatistiki veriler, bu tespiti doğruluyor. Kürdistan'da metal sektörünün gelişmemesinin ana nedeni, ekonomik koşulların olumsuzluğundan değil, sömürge-sömürgeci ilişkilerinden kaynaklanıyor.

ONİKİNCİ BÖLÜM

İMALAT ENDÜSTRİSİNİN YAPISAL GELİŞİMİ VE TÜM ENDÜSTRİDE ÇALIŞANLAR

Önceki bölümlerde endüstri sektörlerinin gelişimleri ayrı ayrı analiz edildi ve spesifik yapıları değerlendirildi. Bu bölümde endüstrinin en önemli sektörü olan imalatın yapısal gelişiminin yanısıra, tüm endüstride çalışanların toplu bir değerlendirmesi yapılıyor. Değerlendirme, endüstriyel gelişimin ve yapının, özellikle imalatın, bir özeti olarak da görülebilir. Önce küçük ve büyük imalat endüstrisinin yapısal gelişimi; sonra da tüm endüstride çalışanlar üzerinde duruluyor. Veriler, tersi verilmedikçe, ekteki tablolardan alınıyor.

I. İmalat Endüstrisinde İşyerleri, İstihdam, Sektörel Dağılım ve Üretim Yapısı

Tablo 1'de imalat endüstrisinin işyerleri ve istihdam üzerine bilgiler özetlenmiştir. İşyerleri 1-9 ve 10 ile daha fazla kişilik olmak üzere sınıflara ayrılıyor. Bilgilerin özetleme metodu Tablo'nun altında açıklanıyor. Daha ayrıntılı bilgiler bu bölümün ekinde veriliyor.

Tablo 1- Yıllara Göre İmalat Endüstrisinde İşyerleri, İstihdam ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü (1927-1985)

Yıllar	İstihdam		İşyeri Sayısı	Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü	
	Ücretle Çalışanlar	Çalışanlar Ortalaması		1-9	10+
1927 (1)	13218	26329	8775	8614	161
1963	33618	59025	18308	18308	18*
1971(2)	24024	24314	170	-	170
1980(3)	( )	87391	18529	18198	331
1983(4)	36497	36657	166	( )	166
1985(5)	23439	57919	21186	21186	( )

Kaynak :DİE, 1927 Sanayi ve İşyerleri Sayımı (Fransızca Baskı); 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi; 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Yıllık İmalat Sanayi Anketi,(İller) 1971; I. Büyük İmalat ve II. Küçük İmalat (Geçici Sonuçlar); 1983 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri; 1985 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (İkinci Aşama sonuçları, II. Küçük İmalat Sanayi, Türkiye ve İller.

Açıklama: 1.) 1-9 sınıfına 10 kişi çalıştıran işyerlerinin bilgileri de dahil edildi. Bu verilerin karşılaştırılması için yapıldı.

2.) Veriler 10 ve daha fazla kişiyi çalıştıran işyerlerini kapsıyor.

3.) Küçük işyerlerinde çalışanların sayısı sınıf ortalaması (1-2, 3-4, 5-9), Maraş'ın ise (1, 2-9) üzerinden hesaplanarak Antep verileri eklendi.

4.) Veriler, 25 ve daha fazla kişiyi çalıştıran işyerlerinin bilgilerini kapsıyor.

5.) Veriler, sadece 1-9 kadar kişiyi çalıştıran işyerlerinin bilgilerini kapsıyor.

( ) : Veri Bulunamadı.

* : Devlet Sektörüne ait işyerleridir.

1. Küçük İmalat Endüstrisi

Tüm işyerlerin %98'i 1927 yılında 1-9 kişilik olup mutlak sayısı 8.164'e varıyor. Bu küçük işyerlerinin %73,7'si 1-3 kişilik, %15,9'u 4-5 kişilik ve %10,4'ü 6-9 (10) kişiliktir ve en fazla gıda (4093) ve dokuma (1859) alanında yaygınlar. 1927 Sanayi Sayımı'nda küçük ve büyük işyerlerinde çalışanların sayısı 26.329 olarak veriliyor. Sınıf ortalaması metoduyla bu bilgi yaklaşık edinebilir. Buna göre küçük işyerlerinde çalışanlar 22.443, yani toplam istihdamın %85,2'si civarındadır. (Ek Tablo 1) (*) 1927'de işleyen 8.775 işyerinde 26.330 kişi çalışıyor ve bunların yarısı ücretlidir. Tüm işyerlerin %49,9'u ve çalışanların %53,5'i gıda sektöründe yoğunlaşırken, dokuma sektöründe işyerlerin sırasıyla %21,5 ve %21,7'dir.

1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi'nde İşyerleri, "küçük" ve "büyük" olarak sınıflandırılmadıkları gibi, sektörel olarak da oldukça karışık sınıflandırılmışlardır.

Yaklaşık 35 yıl sonra işyerleri 2 kat ve çalışanlar 2,5 kat yükselmiştir. Ücretlilerin tüm çalışanlar içindeki oranı aynı hızla yükselmüyor. 1927'de ücretle çalışanların oranı %50,2 iken, bu oran 1963'te %6,8 artarak %57'ye varıyor.

1963 Sayımı'nın ekinde verilen verilerden yararlanarak büyük devlet işyerlerinin

(*) Ek Tablolarda bu bölümün sonunda verilmiştir. Bakınız. S. 173 -180

sayısı ve bu işyerlerinde çalıştırılan işçi sayısı hesaplanabilir. Devlet sektörü dışındaki tüm işyerlerinde 20.161'i ücretli olmak üzere toplam 45.568 kişi çalışıyor.

İşyerlerin 1963'teki sektörel dağılımı dokuma ve metal sektöründe yaygınlaşıyor. Gıda ve orman-mobilya işyerleri ise üçüncü sırayı alıyorlar. Dokuma sektöründe faaliyet gösteren işyerlerinin oranı %43'e varırken, metal sektörün %28'e, gıda ve orman-mobilya sektöründe %12 dolayına iniyor. İstihdam edilenler bakımından dokuma sektörü tekrar ilk sırayı alıyor. Sonra gıda ve metal geliyor.

Küçük işyerlerinin sayısı 1980'de 18.200'e varıyor ve bu işyerlerinde 51.200 kişi çalıştırılıyor. Maraş dışındaki küçük endüstride toplam işyerlerinin %58,8'i 1-2 kişilik, %28,5'i 3-4 kişilik ve %12,7'si 5-9 kişiliktir. Maraş da dahil küçük işyerlerinin sektörel dağılımında metal 6.000 ile ilk sırayı alırken, onu 4.900 ile dokuma sektörü izliyor. Sonra orman-mobilya sektörü (3236) ve daha sonra gıda sektörü (2518) geliyor. Diğer alanlarda işleyen işyerlerinin sayısı en az 38 ile en fazla 435 arasında değişiyor. (Ek Tablo 3)

Çalışanların endüstri dalları arasındaki dağılımını incelemek yeni veya ek bir bilgi ortaya çıkarmaz, çünkü bu veri sınıf ortalaması metoduyla hesaplandı. Sonuç olarak işyerlerinin oranına uygun bir sayı ortaya çıkar; bu ise yukarıdaki bilgiyi tamamlayamaz.

Küçük imalat endüstrisinde işyeri sayısı beş yıl sonra -1985 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı verilerine göre- %16,4 artarak 21.186'ya çıktı ve bu küçük işletmelerde 23.439'u ücretli olmak üzere 57.919 kişi çalıştırılıyor. (Tablo 1) Antep endüstrinin en fazla geliştiği bölge (%26) sayılır. İkinci sırayı %10,3 ile Maraş alırken, bu bölgeyi %9,3 ile Malatya, %8,3 ile Urfa, %7 ile Diyarbakır, %5,6 ile Erzurum ve %5,5 ile Elazığ izliyor. Diğerlerinin işyeri sayısı binin altındadır. Bölgeler, yaratılan katma değer açısından yerlerini koruyor, yalnız Siirt üçüncü sıraya yükseliyor. (Ek Tablo 4)

Kürdistan'daki tüm küçük imalat endüstrisi işletmelerinin 1985 girdisi 172.257,5 milyon ve çıktısı 266.940,6 milyon lira olup 94.683 milyon lira civarında katma değer yaratılmıştır. Verimliliğin bir kriteri sayılan kişi başına katma değer, Kürdistan'da 1,6 milyon liradır. Üretim teknolojisinin bir kriteri sayılan kişi başına düşen çevirici güç, Kürdistan'da 13,6 BG, Türkiye'de ise 15 BG dolayındadır. Bölüşümün bir kriteri olarak kabul edilen ücretlerin katma değer içindeki oranı, Kürdistan'da %11 iken, Türkiye ortalamasında ise bu oran %14,3'tür. Üretim yapısını belirleyen önemli bir kriter işyeri başına düşen çalışan miktarıdır. Kürdistan'da küçük imalat endüstrisinde işyeri başına 2,7 kişi düşerken, Türkiye'de 2,9 kişi düşüyor. Kürdistan'da yaratılan katma değer, işyerlerinin toplam işyerleri içindeki payına uyuyor: toplam işyerlerin %11,6'sına karşılık katma değerlerin %11,2'si duruyor. (Ek Tablo 4)

Görülüyor ki, işleyen küçük endüstri işletmelerinde, teknolojik durum, üretim ölçekleri ve verimlilik bakımından Kürdistan ve Türkiye ortalaması arasında büyük bir fark yok. Kürdistan'daki tüm alt yapı yetersizliğine rağmen Kürdistan'dakiler Türk küçük işletmeleri kadar verimlidirler.

2. Büyük İmalat Endüstrisi

İşletmenin büyük veya küçük olduğunu saptamak için işletmelerde "çalışan" sayısı önemli bir ölçüdür. Bu incelemede 1-9 kişilik işyerleri küçük, 10-25 kişilik işyerleri orta ve 25 ve daha fazla kişilik işyerleri büyük olarak kabul ediliyor.

Tablo 1'de orta ve büyük işletmelerin sayısı veriliyor. Daha ayrıntılı bilgiler ek tablolarla var. 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyerlerinin sayısı 1927 yılında 161'dir. (Tablo 1) Bunlardan 124'ü orta ve 33'ü büyük işletmedir. Orta ve büyük işyerleri, gıda ve dokuma alanında faaliyet gösteriyorlar. Gıda alanında 109 ve dokuma alanında ise 27 işletme var. Orman ürünleri alanında 902 işletmeden biri orta, dördü ise büyüktür. (Ek Tablo 1)

1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi verilerinde devlet sektörüne ait büyük işyerlerinin sayısı 18 olarak tespit edildi. Bu sayı daha da fazla olabilir, sayımda işyerleri büyüklüğe göre sınıflandırılıyor. Özel sektöre ait büyük işyerlerinin sayısı hiç verilmiyor. Devlet sektörüne ait 18 işyerinde toplam 13.457 kişi çalıştırılıyor. İşyerlerinin üçü dokuma (Malatya, Erzincan, Diyarbakır) ikisi çimento (Antep, Elazığ), biri petrol (Siirt) endüstrisi ve dokuzu gıda alanındadır. Gıda alanındaki işyerlerinin dördü şeker fabrikası (Erzurum, Malatya, Elazığ, Erzincan), ikisi içki fabrikası (Diyarbakır, Elazığ) ve diğer ikisi ise Malatya Sigara Fabrikası ile Adıyaman'daki Tütün Bakım Evi'dir. Diyarbakır Bakır Sanayi'nde 1962 kişi ve Erzurum Madenler Ana Sanayi'nde 210 kadar kişi çalışıyor.

Şeker fabrikalarında çalışanların sayısı 979 ile 1774 arasında değişirken, üç dokuma fabrikasında çalışanlar ise 500 ile 3125 kişi arasında değişiyor. İki çimento fabrikasının herbiri 300'ün üzerinde işçi çalıştırıyor.

1963 yılında gıda sektöründe büyük işyerleri üretim yaparak devlet sektöründeki tüm işçilerin %48'ini (6.169) çalıştırıyorlar. Sonra dokuma geliyor. Üç dokuma fabrikasının tüm çalışanlar içindeki payı %31'e (4.180) ulaşıyor. Geriye kalanlar diğer sektörler arasında dağılıyor. (1)

1971 Verileri sadece 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyerlerinin bilgilerini kapsıyor. DİE'ce yayınlanan "Yıllık İmalat Sanayi Anketi (İller) 1971" istatistiklerinde 1-9 kadar kişilik işyerlerine ilişkin bilgiler verilmiyor.

1971 yılında işleyen toplam 170 işyeri, 24.024'ü ücretli olmak üzere toplam 24.314 kişi çalıştırıyor (Tablo 1). Bunlardan devlet sektörüne ait olan 38 işyerinin toplam çalışanlar içindeki payı %82'ye ulaşıyor. (Ek Tablo 5) Devlet sektörüne ait 37 işyerinin 18'i gıda, içki ve tütün, 5'i dokuma ve giyim eşyası, 3'ü çimento ve 9'u metal alanında işlemektedir.

Devlet işletmelerinde çalışan 19.881 kişinin %33,8'i gıda, içki ve tütün, %25,3'ü dokuma-giyim ve %16,7'si ise metal işyerlerinde çalışıyordu. (Ek Tablo 5) 1971 yılında, üç çimento fabrikası 1637 kişi çalıştırırken, Batman Petrol Rafinerisindekilerin sayısı yaklaşık 3.200 idi.

Aynı dönemde özel sektöre ait işyerlerinin bilgileri yalnız il toplamı olarak veriliyor. Özel sektörün 133 işyerinin 76'sı Antep'te olup istihdam edilen 4.433 kişinin

2.688'ini çalıştırıyorlar. Bu ili 15 işyeriyle Erzurum, 12 ile Maraş, 7 ile Erzincan, 6 ile Diyarbakır, 5'er ile Elazığ ve Van, 4 ile Malatya ve 3 ile Kars izliyor. Bu bölgelerin hiçbirinde çalışanlar sayısı 500'ü geçmiyor. 459 kişi ile Elazığ en fazla, 56 kişi ile Kars en az kişiyi çalıştırıyor. İşyeri başına ortalama 33 kişi düşüyor. (2)

DPT bilgilerine göre, yedi yıl sonra, 1978'de, 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyerlerinin sayısı %45 artarak 35.271'e varmıştı. Ağrı'da yalnız 18 kişinin çalıştığı bir işyerine karşılık, Tunceli, Hakkari ve Bingöl'de 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı tek bir işletme bile yoktu. (3)

Orta ve büyük imalat endüstrisinde 1980 yılında işyeri sayısı 331'e yükseliyor. Bu işletmelerde 35.490'ını ücretli olmak üzere 36.148 kişi çalışıyor (Tablo 1). 1971 ve 1978 ile karşılaştırıldığında istihdamın 1971 yılına göre %11 civarında arttığı, ama 1978'e göre ise artmadığı ortaya çıkıyor.

İşletmelerin 270'i devlet ve 61'i ise özel kesime aittir. İlkinde çalışanların %29,3'ü (10.596), ikincisinde %70,7'si yoğunlaşıyor.

Devlet işletmelerinde işyeri başına 419 kişi düşerken, özel kesimde bu sayı 39'a iniyor.

İşletmelerin bölgesel dağılımında Antep ilk (151), Erzurum ikinci (137) ve Elazığ üçüncü (25) sırayı alıyor. Bu bölgeleri 22 ile Malatya, 19 ile Maraş, 16 ile Erzincan, 14'er ile Van ve Diyarbakır izliyor. Diğer bölgelerdeki orta ve büyük işletme sayısı 10 ve daha azdır. Antep, Malatya ve Elazığ bölgelerinde orta ve büyük işletmelerde çalışanların sayısı 5.000'i aşarken, Erzincan, Erzurum ve Siirt'tekilerin sayısı 2.000 ile 3.000 arasında değişiyor. Diğer bölgelerde bu sayı 2000'in altına düşüyor. (Ek Tablo 6)

1983 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri, 25 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyerlerine ilişkin bilgiler veriyor.

Bu bilgilere göre, 166 büyük işyerinin 69'u devlet ve 97'si özel sektörün mülkiyetindedir. Özel sektöre ait 36 işletmeye ilişkin bilgiler gizlilik nedeniyle verilmiyor. Devlet veya il toplamında veriliyor. Hakkında bilgi verilen 60 kadar özel kesim işletmesinde, 1983'te toplam 36.657 kişi çalışıyor. (Tablo 1) Çalışanların %25,5'i özel kesim ve %74,5'i de devlet işletmeleri arasında dağılıyor.

Devlet tesislerinin 47'si gıda, 9'u dokuma, 5'i çimento ve 3'ü kimya alanında faaliyet gösteriyorlar. Buna karşılık özel kesimde 32 işletme ile dokuma ilk sırayı alıyor. Sonra 28 işletme ile gıda geliyor. Diğer işletmelerin 11'er tansı kimya ve metal, 8'i taş ve toprağa dayalı endüstri, 4'ü kağıt-kağıt ürünleri, birer tanesi de orman-mobilya ürünleri ve diğer endüstri sektörlerinde faaliyet gösteriyor. (Ek Tablo 6).

Devlet tesislerinde en fazla kişinin istihdam edildiği sektör gıdadır. Özel kesimde ise dokuma gelir. Sonra devlet sektöründe dokuma (6902) ve kimya (4196), özel kesimde ise gıda (1371) geliyor (Ek Tablo 6). Özel kesime ait işletmelerin önemli bir kesimi Elazığ ve Antep bölgelerindedir. Taş ve toprağa dayalı işletmelerin yarısı Elazığ'da faaliyet gösteriyor.

Orta ve büyük işyerlerinin sektörel dağılımı ve çalışanlar bakımından analizi,

işyeri ve çalışanlar sayısının yükseldiğini gösteriyor. Yükselme hem özel sektör hem de devlet sektörü için geçerlidir. 1971'de toplam 171 işyerinde 24.318 kişi çalıştırılırken, 1980'de işyeri sayısı 331'e ve çalışanlar sayısı 36.148'e yükselmiştir.

İşyerlerinin artış oranı %94 iken, buna karşılık çalışanlar sayısındaki artış oranı %47 civarında olmuştur. Devlet ve özel sektör işletmelerinin artış oranları sırasıyla %61 ve %58'dir. Aynı dönemde devlet tesislerindeki çalışanlar sayısı %29 artmıştır. Özel sektörde ise bu oran %139'a varıyor. Gelişimin bir yanısıdır bu. Diğer yanı ise işyeri başına çalışan kişi sayısıdır. Bu miktar 1971-1980 arasında 142'den 109'a düşmüştür. Azalma devlet sektöründen kaynaklanıyor. Devlet tesisleri başına düşen kişi sayısı 33'ten 39'a yükseliyor. 1983 verileri 25 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerini kapsadığından 1971 ve 1980 verileriyle karşılaştırılmaz. Bu büyük işletmelerde işyeri başına çalışan ortalaması 221 kişiye varıyor. Bu, devlet ve özel işyerlerinde ise sırasıyla 397 ve 95 kişidir. (Tablo 1 ve 2)

Tablo 2- 1971, 1980 ve 1983'te Orta ve Büyük İmalat Endüstrisinin Yapısı

	1971 (*)			1980(*)			1983(**)		
	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel
a) İşyeri Sayısı	171	38	133	331	61	270	166	69	97
b) İşyeri Başına Çalışanlar Ortalaması	142.2	523.3	33.3	109.2	418.9	39.2	220.8	397.1	95.4
c) Çevirici Güç Ortalaması (BG) (***)	734	2824	137	-	-	-	2036	3506	990
d) İşçi Başına Katma Değer	62.03	68.78	29.7	645.2	722.6	446	1894	2129	1159
e) Çıktı İçinde Ücretlerin Payı (%)	13	14.4	6.3	18.7	21.7	9.4	11.7	12.2	9.9
f) Katma Değer İçinde Ücretlerin Payı (%)	29.4	29.4	29.3	52.5	57	33.8	35.4	35.2	36.4

Kaynak : DIE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi (İller) 1971; 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı I. Büyük İmalat (Geçici Sonuçlar); 1983 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri verilerinden yararlanılarak hazırlandı.

Açıklama: *) 10 ve daha fazla kişiyi çalıştıran işyerlerinin bilgilerini kapsıyor.

*) 25 ve daha fazla kişiyi çalıştıran işyerlerinin bilgilerini kapsıyor ve özel sektöre ait 36 işyerine ilişkin bilgiler gizlilik nedeniyle verilmemiş veya çok azı (6 kadar) il toplamına dahil edilmiştir.

***) Bin TL olarak hesaplandı.

Üretim teknolojisinin bir kriteri sayılan çevirici güç ortalaması 1971'de 734 BG'dür. Devlet ve özel sektör işyerlerinde sırasıyla 2.824 ve 137 BG'dür. Toplam 125.540 BG'nün %85'i devlet ve geriye kalan %15'i de özel sektör işyerleri arasında dağılıyor. 1983 yılında işletmelerin çevirici güç ortalaması 990 BG'ye ulaşıyor. 1983 verileri 25 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerini kapsadığından dolayı artış oranı fazla görülüyor. (Tablo 2)

Yıllara göre işçilere ödenen ücretleri, üretim değeri (çıkıtı) ve katma değer gelişimini karşılaştırma yöntemi tartışma konusudur. Kamu sektöründe fiyatlar devlet tarafından ve genellikle maliyetin altında saptanıyor. Bunun yanı sıra fiyatlama sorununu belirleyen diğer nedenler de var. Başka veri de yok. İşçi başına düşen katma değer, verimliliğin bir ölçüsü olarak kabul edilir. Tablo 2'de devlet ve özel kesim işletmelerinde işçi başına düşen katma değer bin lira olarak veriliyor. 1971'den 1983'e dek yapılan hesap, devlet tesislerinin özel kesim işletmelerinden yaklaşık iki kat daha verimli olduklarını gösteriyor. Bu durum büyük özel kesim işletmeleri için de geçerlidir. Özel kesim işletmelerinin içinde bulunduğu teknik olanaksızlıklar nedeniyle başka bir sonuç beklenemez.

1971'de tüm çalışanlara 437,7 milyon TL ödeme yapılarak 3.369,9 milyon lira değerinde üretim gerçekleştirilmiştir. Yaratılan katma değer 1.470,5 milyon liraya yaklaşıyor. Üretimin (çıkıtının) %83,1'i ve katma değer %91,8'i devlet tesislerinde yaratılmıştır.

Devlet tesislerinde gerçekleştirilen üretim ve katma değer büyük bir kesimi Batman Petrol Tesisi'nde ve gıda tesislerinde gerçekleştirilmiştir. Batman Petrol Tesisinde gerçekleştirilen üretim payı %25,5 ve katma değer payı %25,5 civarındadır. Gıda sektörünün payı ise %47,8 ve %43,3'tür. Batman Petrol Tesi'nin toplam üretim ile katma değer içindeki payı sırasıyla %21,2 ve %23,3 civarındadır. Özel sektör işletmeleri üç bölgede (Antep, Elazığ ve Erzurum) yoğunlaşıyor. Bu üç bölgenin çalışanlara verilen toplam ücretler içindeki payı %68,3 ve yaratılan katma değer içindeki payı %79,7 dolayındadır. Sadece Antep bölgesinin üretim içindeki payı %52,5 ve katma değer içindeki payı %62,8'dir. (Ek Tablo 5) 1971'deki orta ve büyük işyerlerinin durumu budur.

Aynı büyüklükteki işyerlerinin 1980'deki durumuna gelince... Tüm işletmelerde (devlet ve özel) çalışanlara 12.024,1 milyon lira ödeme yapılarak 64.397,2 milyon lira değerinde üretim ve 22.899,2 milyon lira katma değer gerçekleştirilmiştir. Devlet tesislerinin toplam ödemeler içindeki payı %87,6'dır.

Toplam üretim ve katma değer payları %75,3 ve %80,6'dır. %21,9 ile en fazla üretimin yapıldığı bölge Siirt olduğu halde, aynı ilin yaratılan toplam katma değer payı %8,7 ile Antep, Elazığ ve Erzurum ve Malatya'dan sonra gelmektedir. Malatya ve Antep, toplam üretim değeri içindeki %18'er paylarıyla ikinci sırayı alıyorlar. Bu bölgeleri %12,7 ile Elazığ, %10 ile Erzurum ve %5,3 ile Erzincan izliyor. (Ek Tablo 6)

1983'te büyük işletmelerde (25 ve daha fazla kişi çalıştıran) çalışanlara 24.427 milyon lira ödenerek 208.031 milyon lira değerinde üretim yapılmıştır. Tüm

işyerlerinde yaratılan katma değer 69,109,9 milyon lira civarındadır. Devlet sektörünün ödemeler içindeki payı %83,9, üretim içindeki payı %84,4'tür. Devlet tesislerinde en fazla üretim ile gıda sektörü ilk sırayı alıyor. Sonra kimya ile taş ve toprağa dayalı (çimento) sektörü geliyor. Gıda sektörü, devlet tesislerinde üretilen malların yarısından fazlasını (%57) gerçekleştirirken, kimyanın payı %24, dokumanın payı %11 ve çimento fabrikalarının payı %7'ye varıyor. Katma değer bakımından da aynı sıra değişmiyor. Özel kesim işletmelerinde dokuma %34 ile ilk sırayı ve gıda ise %28 ile ikinci sırayı alıyor. (Ek Tablo 6)

Bölüşümün birer ölçüsü olan ücretlerin üretim ve katma değer içindeki payı Tablo 2'de hesaplanarak verilmiştir.

1971'de üretim (çıktı) içindeki ücretlerin payı %13 ve katma değer içindeki payı %29,4'tür. Özel ve devlet sektörü arasındaki fark ise şöyledir: Devlet ve özel kesim işletmelerinde katma değer içinde ücretlerin payı %29'u aşıyor. Ama üretim payları devlet tesislerinde %14,4 ve diğerinde %6,3'tür

1980 yılında üretim içinde ücretlerin payı %18,7'e ulaşıyor ve katma değer içindeki payı ise yarıyı aşıyor. Artışın büyük kesimi devlet işletmelerinde olmuştur. Örneğin, üretim içinde ücretlerin payı %21,7 ve katma değer içindeki payı ise %57'dir. Özel kesimin işletmelerinde bu paylar sırayla %9,4 ve %33,8'dir.

Üç yıl sonra, yani 1983 yılında, çalışanların üretim ve yaratılan yeni değerden aldıkları payda büyük bir azalma olmuştur. Ücretlerin üretim içindeki payı %11,7'ye ve katma değer içindeki payı da %35,4'e düşüyor. Devlet ve özel sektör karşılaştırıldığında, özel sektörde, ücretlerin aldığı payın düştüğü hemen göze iliyor. Azalma devlet sektöründen kaynaklanıyor.

Bu durum, 12 Eylül 1980 faşist sömürgeci darbeyle açıklanabilir. Darbeden sonra "ekonomik istikrar" programı yürürlüğe konularak emekçi halkın yaşam düzeyi en asgari geçim sınırına düşürüldü. İşçilerin üretimden aldığı payın düşüş nedeni, KİT'lerin 1980'de verimli ve karla çalışmaya başlamalarıyla da açıklanabilir. TÜSİAD verilerine göre, hazine desteği dönem karından çıkarılmadığı zaman KİT'lerin 1980'de karla işlemeye başladıkları görülür; hazine desteği çıkarıldığında zarar ettikleri görülüyor. (4) Peki özel kesimdeki yükselmenin nedeni ne olabilir?

En uygun iki nedeni var: Özel kesimde çalışanların, üretimden aldıkları pay o kadar azdır ki, Kürt burjuvazinin ücreti azaltacak durumu yoktu. Bu, Kürtleri sevmeyen bir Türk ekonomisinin karşı gerekçesi olabilir. Anti-demokratik şartlar altında bile Kürt kapitalisti, Kürt emekçilerinin üretimden aldıkları payı azaltmamış, tersine yükseltmiştir. Kürt kapitalisti, Türk devlet kapitalizmine tercih edilmelidir.

II. Tüm Endüstride Çalışanlar

Tablo 3'te tüm endüstride 1970, 1975 ve 1985 yıllarında çalışanların sayısı veriliyor. Geçen süre içinde tüm endüstride çalışanların sayısı yükseliyor.

Çalışanların sayısı 1970-1985 yılları arasında 177.092'den 278.574'e yükselmiştir. Artış oranı %57,3 civarındadır. Yalnız Endüstri dallarına göre gelişim farklı olmuştur. 1970 ile 1975 yılları arasında, inşaat hariç, diğer endüstri dallarında

çalışanların sayısı yükselmemiştir. İmalat dalında istihdam edilenlerin sayısı yaklaşık 1.500. azalmıştır. 1975 yılındaki yükselme inşaat endüstrisinde olmuştur. Bu durum, 1970'li yılların ilk yarısında uluslararası ekonomik krizden kaynaklanıyor. Türkiye'de de etkileri görüldü. Bazı economiciler, petrol fiyatları yükselişine dayanarak bu krize "petrol krizi" adını veriyorlar. İnşaat sektöründeki yükselme ancak devletin baraj yapımına daha yoğun eğilmesiyle açıklanabilir. Görülüyor ki, 1975 verileri üzerinde gelişmenin değerlendirilmesi objektif olamaz. Bu ekonomik kriz çok geniş ve derindi. Bu nedenle 1970 ile 1985 verilerinin karşılaştırılması doğrudur.

Tablo 3-1975 ve 1985 Yıllarında Tüm Endüstride Çalışanlar ve artış oranı

Endüstri Dalları	Y ı l l a r			Artış 1975-85 (%)
	1970	1975	1985	
Maden	7966	7942	11065	38.9
İmalat	107495	105976	150605	40.1
Elektrik, Gaz ve Su	802	1317	3100	200.9
İnşaat	60829	94493	113804	87.1
TOPLAM	177092	209728	278574	

Kaynak: DIE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 20.10.1985, Yayın No: 1369, Ankara, Nisan 1989, Tablo 50 veya aynı yayımın tek tek illere ilişkin kitapları, Tablo 6.

Endüstri dallarında çalışanların sayısı (1970 ile 1980 yılları arasında) maden endüstrisinde %38,9, imalat endüstrisinde %40,1, elektrik endüstrisinde %200,9 ve inşaat endüstrisinde %87,1 artmıştır. (Tablo 3) Endüstride çalışanların büyük bir kısmı (%40,9) 1985'te inşaat sektöründe yoğunlaşıyor. Aynı yılda imalat endüstrisinin payı ise %54,1 civarındadır. Diğer ikisinin payı %5 civarında kalıyor. Maden, elektrik ve inşaat endüstrisi sektörlerinde bu bölümler incelenirken görüldüğü gibi, çalışanların tümü ücretlidir. Buna karşılık imalat endüstrisinde çalışanların %72,3'ü 1985'te ücretli durumundadır. Aynı yıla ilişkin Türkiye ortalaması ise imalat endüstrisinde %79,1'dir. (5)

Kürdistan ve Türkiye'de faal olan imalat işyerlerinde ücretli işgücü satın alımı arasında fazla bir fark yoktur. Aradaki fark, önce de görüldüğü gibi, bu endüstri sektörünün yaygınlığı ve dayanıklı tüketim ve üretim malları alanındadır.

Ek tablo 7 verilerine göre, 1985'te işle ilgisi devam eden faal nüfusun, yani tüm çalışanların sayısı 4.035.061'dir. Çalışanların 278.574'ü, yani %6,9'u endüstride çalıştırılıyor. İmalat endüstrisinin payı ise ancak %3,7'dir. Kürdistan'da tüm çalışanlar içindeki ücretlilerin payı %22,5 (905.662), kendi hesabına çalışanların payı %22,5 (909.672) ve ücretsiz aile işçisi olanların payı ise %54,7'ye ulaşıyor. İşverenlerin sayısına gelince 14.097 (%3,5) civarındadır. (6)

Kürdistan'a ilişkin bu verilerin Türkiye ortalamasıyla karşılaştırılması, gerçekçi

bir değerlendirmeye yardım edcr.

1985 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de çalışanların sayısı 20.556.786 civarında ve bunların %34'ü ücretlidir. Tüm çalışanların %15,1'i (3.096.265) endüstride çalışıyor. İmalat endüstrisinin payı %10,6 (2.185.369) dolayındadır. Kendi hesabına çalışanların payı %22,7 ve ücretsiz aile işçilerinin payı %42,4'tür. (Ek Tablo 7)

Önceki genel nüfus sayımlarına göre ise Türkiye'de faal nüfus içinde ücretlilerin payı 1955'te %13,3 iken, bu pay 1960'ta %18,8'e, 1965'te %22,4'e, 1970'te %27,6'ya, 1975'te %31'e ve 1980'de ise %35'e yükselmiştir.

Ücretlilerin iller arası dağılımı oranı en fazla %36,7 (Antep'te) ile %11,3 (Bingöl) arasında değişiyor. Bingöl'ü %12,4 ile Muş, ve %13,7 ile Adıyaman izliyor. Bitlis, Kars, Tunceli ve Van illerinde ücretlilerin tüm çalışanlar içindeki payları :16 ile %19 arasında değişirken, geriye kalan illerin payı %20'nin üzerindedir. (Ek Tablo 7) Bu oranlara işsiz olup iş arayanların sayısı dahil değildir. İşsizlik oranının %20 civarında olduğu düşünöldüğünde, faal nüfus içinde işgücünü satanların oranı Kürdistan'da %45'in üzerine çıkıyor. Buna metropolde ve Avrupa'da ücretle çalışan Kürtlerin sayısı eklendiği zaman faal Kürt nüfusun % 50'si geçimini sağlamak için işgücünü satmak zorunda olduğu ortaya çıkıyor. Bir toplumda faal nüfusun %50'si ücretle işgücünü satmak zorundaysa, bu toplumdaki ilişkiler feodal veya yarı-feodal olarak değerlendirilemez. Değerlendirme objektif olmadığı gibi bilimsel bir incelemeye dayandırılmaz. Türkiye ile Kürdistan arasındaki farka dayanılarak yarı-feodal tez ileri sürülemez, çünkü gerçekçi olmaz. Türkiye ile Federal Almanya karşılaştırıldığında, Türkiye ve Kürdistan arasındakinden çok daha büyük bir fark ortaya çıkıyor. Federal Almanya ve Türkiye arasındaki ekonomik gelişme düzeyi, Türkiye'deki üretim ilişkilerinin yarı-feodal olduğunu göstermediği gibi Kürdistan ve Türkiye arasındaki ekonomik fark ta Kürdistan'daki toplumsal ilişkilerin ne kapitalist ne de yarı-feodal olduğuna dair gerekçe gösterilemez. Türkiye ve Kürdistan arasındaki ekonomik gelişme dengesizliği, sömürge-sömürgeci ilişkileri açıklıyor, bu ilişkilerin pratik bir kanıtı olabilir. Her ne kadar bu sömürge-sömürgeci ilişkilere önce değinildiyse de, şimdi bu ilişkilerin kaynak aktarma, sömürücü ve yatırımlar mekanizmasını tahlil edip değerlendirelim.

EK TABLO 1- 1927'de, Tüm Endüstride İstihdam, ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü (Sektörel Dağılımı)

Sektör	İstihdam		İşyeri Sayısı	Çalışanların Ortalamasına Göre İşyeri Büyüklüğü						
	Çalışanların Ortalaması	Ücretle Çalışanlar		1-3	4-5	6-10	11-20	21-50	51-100	101+
İnşaat Sektörü	1055	641	115	60	30	15	1	4	5	-
Madencilik	901	847	70	24	4	19	6	12	4	1
Makina, Maden İşletmesi	3920	1258	1608	1335	183	80	8	2	-	-
Diğer İmalat	40	-	9	7	1	1	-	-	-	-
Gıda sektörü	14088	8024	4202	2795	736	562	92	13	3	1
Dokuma Endüstrisi	5708	2968	1886	1296	397	206	14	3	9	1
Kimya Endüst.	589	380	156	118	11	17	9	1	-	-
Kağıt ve Basım Endüstrisi	49	30	12	6	3	3	-	-	-	-
Orman Ürünleri	1935	558	901	792	82	23	1	3	1	-
TOPLAM	28285	14706	8960	6433	1407	926	131	38	22	3

Kaynak : DIE, 1927 sanayi ve İşyerleri Sayımı (Fransızca Baskı)

EK TABLO 2- 1963'te, İmalat Endüstrisinde İşyerleri ve İstihdamın Sektörel Dağılımı

Sektörler	İşyerleri	İSTİHDAM	
		Ücretle Çalışanlar	Çalışanlar Ortalaması
Gıda İçki ve Tütün	2295	11174	14795
Dokuma Giyim Eşyası ve Deri End.	7814	12121	22364
Kağıt ve Kağıt Ürünleri Basımı	2133	2219	4284
Orman Ürünleri ve Mobilya	127	358	771
Kimya, Petrol Kömür ve Plastik	128	711	920
Taş ve toprağa Dayalı Sanayi	156	1611	1839
Metal Ana Sanayi Metal Eşya ve Tec	5032	4467	11288
Diğer İmalat	682	179	1036
İMALAT ENDÜSTRİSİ	18308	33618	59025

Kaynak : DIE, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, ilgili İller.

- 1) 16 büyük işyerinde 6491'i ücretli olmak üzere 6506 kişi paylaşıyor. Küçük işyerlerinde ise 2279 işyeri var ve burada 4.683'ü ücretli olmak üzere 8.289 kişi çalışıyor.
- 2) 1963'te 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı 4 işyerinin 3'ü Siirt ve diğerleri Erzincan' daydı.

EK TABLO 3- 1980'de Küçük İmalat Endüstrisinde İşyerleri ve Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü (Sektörel Dağılım)

	İşyeri Sayısı	Çalışanlara Göre İşyeri Büyüklüğü		
		1-2	3-4	5-9
Gıda, İçki, Tütün	2304	851	751	702
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Endüstrisi	4691	3184	1148	359
Orman Ürünleri ve Mobilya Endst.	2933	1938	792	203
Kağıt, Kağıt Ürünleri ve Basım	190	89	73	28
Kimya, Petrol, Kömür ve Kauçuk	397	332	98	67
Taş ve Toprağa Dayalı sanayi	259	67	117	75
Metal Ana Endüstrisi	38	29	5	4
Metal Eşya ve teçhizat	5328	3057	1642	629
Diğer İmalat Endüst.	209	168	34	7
TOPLAM	16349	9615	4660	2074

Kaynak : DIE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, II. Küçük İmalat Sanayi (Geçici Sonuçları)

Açıklama: Maraş dahil değildir.

EK Tablo 4- 1985'te İllere Göre Küçük (1-9) İşyeri İmalat Endüstrisinde İşyeri Sayısı, İstihdam ve Ödemeler, Çevrimsel Güç Sabit sermayeye yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler, Girdi, Çıktı ve Katma Değer TL Milyon

İller	İşyeri sayısı	İstihdam ve Ödemeler			Yıl Sonunda Çevrimsel Güç kapasitesi (BG-HP)	Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler (Mtl. TL)	Girdi Mtl. TL	Çıktı Mtl. TL	Katma Değer Mtl. TL
		Ücretler Çalışanlar Ortalaması	Çalışanlar Ortalaması	Ücretler Çalışanlara Yapılan Ödemeler (Mtl. TL)					
Adıyaman	685	495	1851	190.20	18375	654.9	6035.3	12184.5	6149.2
Ağrı	431	249	1192	116.9	7284	137.3	1315.3	2110.9	795.6
Ankara	5503	8313	16392	3945.9	84313	7.1	39966.5	63408.4	23441.9
Bingöl	113	112	263	42.8	424	-	490	920.3	430.4
Bitlis	411	241	1207	133.3	5885	42.5	1217.7	2088.4	870.7
Diyarbakır	1488	1506	4198	755.9	14207	84.6	12201.3	19524.6	7323.3
Elazığ	1167	1025	2825	412.1	12686	19.4	2122.2	3686.1	1563.9
Erzurum	575	203	1135	65.2	14956	-	990	1690.3	700.3
Hakkari	113	720	2717	357.6	17569	29.5	6764.7	9698.3	2933.6
Kars	929	161	366	69.1	4400	-	728.2	884.6	156.4
Malatya	1979	427	2008	217.1	8509	101.5	3591.6	5935.3	2343.7
Marş	2188	3512	6894	1401.8	31223	547.9	41300.7	59519.1	18218.4
Marş	942	2917	6249	1118.9	27809	25.5	4907.6	63435.8	14359.8
Muş	281	753	2079	411.9	8876	196.9	2416.7	5374.2	2957.5
Siirt	623	137	569	36.2	1019	9.3	233.5	532.5	299
Tunceli	155	446	1525	187.8	8489	309.9	16075	6511.6	8119.1
Urfa	1765	108	388	45.7	126	99	481.4	895.3	413.8
Van	663	1903	4758	789.5	17982	251.3	4018.5	6562.5	2544
Toplam	21186	23439	57919	87.7	4095	22.5	915.4	1977.9	1062.5
Türkiye	183106	258073	526436	120643	2269003	30496.4	1281152.4	2123382.9	842230.5

Kaynak : DİE, 1985 Genel Sayısı ve İşyerleri Sayımı (İkinci Aşama Sonuçları) II. küçük İmalat Sanayi Türkiye İller, Ankara, Mayıs 1989

EK TABLO 5- 1971'de Büyük İmalat Endüstrisinde İşyeri Sayıları, İstihdam ve Ödemeler, Çevirici Güç, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler, Giriş- Çıkış ve Karına Değerin Sektörel Dağılımı (Büyük İmalat 10+)
(Devlet : Ö, Özel : Ö, TL: Milyon)

	İşyeri sayısı	İstihdam ve Ödemeler			Yıl Sonunda Çevirici Güç kapasitesi (BG-HP)	Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler (Mtl. TL)	Giriş Mtl. TL	Çıkış Mtl. TL	Karına Değer Mtl. TL	
		Ücretle çalışanlar Ortalaması	Çalışanlar Ortalaması	Ücretle Çalışanlara Yapılan Ödemeler (Mtl. TL)						
Grıda	D	19	6079	6709	113.3	28299	20.63	748	1339.5	591.6
Doküma	D	5	5028	5028	87.2	37712	5.52	143.4	332.4	189
Kimya	D	2	3193	3193	94.9	8545	76.5	366.3	714.9	348.6
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	D	3	1637	1637	25.9	18459	24.8	110	187.1	77.1
Ana Metal ve Metal İşya ve Teçhizat	D	9	3314	3314	78	14289	7.3	64.6	225.6	161
TOPLAM (Devlet)		38	19881	19884	339.3	107304	134.7	1432.3	2779.5	1367.2
TOPLAM (Özel)		133	4143	4433	36	18236	11.1	447.3	570.2	122.9
KÜRDİSTAN		171	24024	24314	435.3	125540	145.8	1879.6	3369.7	1490.1

Kaynak: DİE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi (İller) 1971
Açıklama : 1971 Sayımında devlete ait işyerlerinin tümü, özel sektörden 10 ve daha fazla kişi çalıştırılan işyerlerini kapsıyor.

EK TABLO 6- 1983'te Büyük İmalat Endüstrisinde İşyeri Sayıları, İstihdam ve Ödemeler, Çevirici Güç, Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler, Girdi- Çıktı ve Kamna Değerin Sektörel Dağılımı (Büyük İmalat 25+) TL - Milyon

	İşyeri sayısı	İstihdam ve Ödemeler		Yıl Sonun- da Çevirici Güç kapasitesi (BG-HP) İlaveler (Mtl. TL)	Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler (Mtl. TL)	Girdi Mtl. TL	Çıktı Mtl. TL	Kamna Değer Mtl. TL	
		Ücretle çalıştırılanlar Ortalaması	Çalışanlar Ortalaması						Ücretle Çalıştırılan Yapılan Ödemeler (Mtl. TL)
I. DEVLET									
Gıda İçki ve Tütün	47	12519	12519	9154.5	110001	1813.5	58332.7	95889.2	37556.5
Doküman, Tekstil	9	6902	6902	4900.8	26187	215.2	10067.4	17932.3	7861.9
Kimya	3	4196	4196	3560.2	3099	2994.1	30464.4	40238	9773.6
Taş ve Toprakta Dayalı Sanayi (Çimento)	5	1779	1779	1300.7	40012	576.6	8589.9	11276	2686.1
Ara Metal ve Metal Eşya ve Teçhizat	4	2005	2005	1584.7	37376	1958.1	2740.1	3185.4	445.3
DEVLET SEKTÖRÜ TOPLAMI	68	27401	27401	20500.7	216675	7557.5	110194.5	168520.9	58362.4
Gıda, İçki ve Tütün	28	1293	1371	716.4	11621	784.9	9442.9	11024.1	1581.2
Doküman, Tekstil (*)	32	4102	4135	1581.4	125856	2402.6	7936	13529	5593.5
Kimya (*)	11	249	263	75.4	1635	392	2152	2625.1	473.2
Taş ve Toprakta Dayalı Sanayi (**)	8	273	276	128.4	906	62.9	243.4	499.4	255.9
Ara Metal ve Metal Eşya ve Teçhizat (*)	11	162	167	47.2	3296	27.3	164.9	415.9	251
ÖZEL SEKTÖR TOPLAMI	60	6079	6212	2548.8	43314	3669.7	19939.2	28093.5	8154.3

Kaynak: DİE, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1983, İlgili İller.

* : Tümü Anlepte

** : Tümü Elazığ'da

EK TABLO 7- Nüfusun İler, İşteki Durumunu ve Cinsiyetine Göre Dağılımı (12 yaş ve daha yukarı yaşta ki çalışan veya işle ilgili devam edenler ve işsiz olup iş arayan nüfus.

İler	İşteki Durumunu ve Cinsiyetine Göre Dağılımı										İşsiz Olup İş Arayan Nüfus*
	Toplam		Ücretli		İşveren	Kendi Hesabına Çalışan	Ücretli Aile	Bililmeyen	Toplam		
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın					Toplam	Toplam	
Adıyaman	172220	95367	76853	20475	3141	408	42685	105494	17	9727	
Ağrı	170109	96460	73649	31395	1767	353	34701	101891	2	7390	
Anıep	316577	221515	95062	105199	11059	2905	76721	120680	13	23137	
Bingöl	103799	53642	50157	10939	818	221	21986	69832	3	5431	
Bitlis	112455	65220	47235	17195	1367	406	24573	68909	5	8885	
Diyarbakır	326498	200137	126361	76456	11405	1044	70116	167476	1	23529	
Elazığ	179751	107915	71836	44853	4045	918	38439	91474	22	11396	
Erzurum	135067	83292	51775	36364	3043	568	29968	65112	12	4176	
Hakkari	81091	50694	30397	18677	526	198	14857	46829	3	2315	
Kars	341257	187152	154105	52886	3781	565	76194	207805	26	9600	
Malayya	263914	159199	104715	58793	6227	1363	59512	138000	19	14859	
Maras	338706	199929	138777	68587	15345	950	77005	176815	4	17668	
Mardin	247267	144379	102888	42342	4394	614	57474	142443	-	12587	
Mus	142699	77161	65538	16570	1177	181	30090	94681	-	4488	
Sirt	177866	106567	71299	34095	2411	532	41357	99467	4	13127	
Tunceli	67833	36408	31425	10602	1297	208	15415	40310	1	2903	
Urfa	287417	182193	195224	62236	5632	1014	72356	146136	33	17884	
Van	208012	119516	88496	33953	2229	443	47770	123611	6	8993	
Kiriridlian	4035061										
Türkiye	20556786	13064053	7492733	5905700	1072481	192948	4662181	8721860	1616	1023210	

Kaynak : DİE, Gene nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 20.10.1985, Ankara Nisan 1989,
 Tablo No: 53, sf. 136-137
 * : DİE, Aynı Eser, Tablo No: 45'ten, sf. 155

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜRDİSTAN'DA SÖMÜRÜ VE TÜRKİYE'YE KAYNAK AKTARMA MEKANİZMASINA BİR BAKIŞ

Araştırmanın bu alt başlığında sömürü ve kaynak aktarma politikasının bir analizi yapılıyor. Analiz, Türklerin endüstri alanındaki sömürsünün ana yöntemleriyle sınırlıdır. Kürdistan'ın sömürülmesine burada Türklerin Kürdistan'daki sömürü ve kaynak aktarımı sisteminin genel hatlarının yanında emperyalizmin bu sömürü ve kaynak aktarımı sistemindeki rolü konusu da inceleniyor.

I. Türk Ekonomik Politikasının Amacı: Modern Bir Endüstri Burjuvazisi Yaratmak

Cumhuriyet 1923 yılında kurulurken, Türk endüstri burjuvazisinin sermaye birikimi endüstri deneyimi ve kapitalist girişimciliği cılızdı. 1915 ve 1921 Sanayi Sayımları bu saptamayı doğruluyor. 1915'te işleyen 282 işyerinde 14.060 kişi çalıştırılırken, 1921'de işgal altında olmayan illerde işyeri sayısı 33.058'e ve çalışanlar sayısı ise 76.216'ya çıkmıştı. İmalat sanayinin yoğunlaştığı İzmir, İstanbul, Adana işgal edilmişti.

Başlıca sanayi tesisleri gıda alanındaki atölye ve değirmencilik; Beykoz'daki deri fabrikaları, İzmir ve Sinop'taki motorsuz tekneler ve motoru ithal edilen küçük buharlı gemi yapımı; tütün atölyeleri; tuğlacılık işletmeleri ve iki çimento fabrikası ve İstanbul'daki top silah bakım ve onarım atölyelerinden oluşuyordu.(1)

Türk economicileri, bu verilere dayanarak, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu zaman, yeni devletin sınırları içinde sanayi tesislerin yok denecek kadar az olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğundan yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne bir endüstri

mirası kalmadığını belirtiyorlar. Veriler saptamalarını doğruluyor.

Cumhuriyet'in kuruluşundan dört yıl sonra yapılan 1927 Sanayi Sayımı verilerine göre, işyeri sayısı 65.245'e yükseliyor ve 256.855 kişi çalıştırılıyordu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır, Erzurum, Antep vs. çok sayıdaki Kürt şehri bugün birer endüstri ili durumunda olan Türk şehirleriyle aynı gelişme düzeyindeydiler, hatta daha da ilerdeydiler. Ankara, İzmir, İstanbul ve Bursa gibi birkaç il dışındaki diğer tüm Türk bölgelerinin gelişme potansiyeli, Kürt bölgesinden farklı değildi. Örneğin, işyerlerinin dağılımı bakımından Antep, 1927 Sanayi Sayımı verilerine göre, 7. büyük il durumundadır.

İçpazarın darlığı ve sermaye birikimi yetersizliği nedeniyle Türk burjuva çevreleri, devletin büyük teşvik çabalarına rağmen ilk yıllarda ticaret, inşaat, hizmet gibi alanlarda girişimlerde bulunuyordu, endüstri alanında yatırımı hem riskli hem de az karlı buluyorlardı. Devlet, modern yeni tip Türk sanayici burjuvazisini yaratmak için her alanda faaliyet gösterip uygun ekonomik politika geliştirdi, deyim uygunsuzsa Türk milli burjuvazisinin gelişip güçlenmesine öncülük etti; devletin tüm olanakları onlara sunuldu. Bir yandan bu yeni sınıfın Türk bölgesinde sermaye birikimi sağlanması için onlara karlı alanlar bırakıldı; karlı inşaat ve ticaret siparişleri verildi. Diğer taraftan da özel sermaye yatırımlarının endüstri alanlarında karlı duruma getirilmesi için Türk bölgelerinde yoğun alt yapı yatırımları gerçekleştirildi. Ucuz girdi, ucuz kredi, vergi iadesi ve indirimleriyle özel kesim yatırımları özendirildi.

Devletçilik politikası da bu amaca hizmet için yürürlüğe konuldu, çünkü özel sermaye Cumhuriyet'in ilk döneminde büyük ölçekli yatırımlara girişmiyordu. "Devletçilik", İ. Tekeli'ye göre "özel girişimcilğe yol göstermekle görevliydi." Devletçilik hiçbir zaman Türk hükümetlerince özel sermayeye bir alternatif olarak görülmedi. Dönemin uluslararası bir heyeti ve İngiliz dergisi "Ekonomist" de Atatürk'ün devletçilik politikasını bir kapitalist devlet girişimi olarak değerlendiriyordu. "Devletçilik, özel mülkiyete karşı bir düşmanlıktan ya da muhalefetten doğmuyordu. Gerçekte, bu, özel mülkiyete sempatinin, birçok alanda ona yardım sağlamanın belirtisiydi." Heyet, Sümerbank örneğini haklı olarak gerekçe gösteriyor: "Banka kaynaklarının yarısının özel işletmelere borç sağlanmasında kullanılabilmesini öngörüyordu." "Ekonomist" in gerekçesi ise : "Devletçilik, özel sermaye sahiplerini ortadan kaldırmadı, yalnızca, Türkiye'de endüstriye sermaye yatırımı için sermayelerin yetersizliğine Atatürk'ün uzak görüşlü bir yanıtıydı. Aksilik, özel sermaye sahibinin, ayrıcalıklı durumdaki devlet endüstrisi ile yarışmak biçimindeki elverişsiz koşullarda kalmalıydı." (2)

Bu belgeler resmi değil. Öyleyse resmi belgeler devletçilik ve amacı üzerine ne diyor?

1930'da hazırlanan Türkiye'nin ilk sanayi planı aynı tezi doğruluyor:

"Bu programa hususi teşebbüs erbabı tarafından tesisine imkan görülmeyen sanayi şubeleri ihmal edilerek devlet veya milli müesseselerin teşebbüsü olarak kurulmaları düşünülmüştür. Ancak bu ana sanayi hususi teşebbüs ve sermaye erbabına da çok geniş ve faydeli 'industrie' imkanları bahşedeccektir. Devlet teşebbüsü ile kurulacak ana demir sanayii, hususi müteşebbislerin yeniden tesis edecekleri makina, tel, çivi,

döktüm, boru, civata, vida ve saire fabrikalarına ve sanayiye ucuz ve kolay tedarik edilir yarı mamul emtia verecektir. Yeni bez dokuma sanayimiz, mevcut milli fabrikalarımızın inkişafına bir pay bıraktığı gibi pamuk, ip ve halat, kadife, pelüş, kordele, şerit, pasmanteri eşyası ve pamuk örme sanayiine de yeni faaliyet imkanları bahşedecektir. Bunlar gibi etrafında hususi teşebbüslerle takviye edilebilecek ve memleketin sınaî inkişafı ile mütenasip olarak yükselip kuvvetlenecek birçok sanayi şüabâtı doğacaktır ki, bunların hakkı hayatları da bugünkü şartlar altında tessüs eden mümessillerine kıyasen daha ziyade emniyette olacaktır. Sanayi programımızın tahakkuku neticesi olarak husul bulacak servet terakümünün sanayide plasman arayacağına ve yukarıda bahsettiğimiz müştaq sanayiîni sùraatle inkişaf edeceğine muhakkak nazarıyla bakılabilir." (3)

Dönemin Başkanı Celal Bayar ise 8 Kasım 1937 yılında sunduğu hükümet programında bu ekonomik politikanın sürekliliğini şöyle ifade ediyordu:

"Fert tarafından yapılabilecek işlerin fertlerce yapılmasını himaye ve teşvik edeceğiz. Fakat ferdi mesai veya sermayenin bugün için yetmediği veya gidemediği işlerde, milli korunmanın gerektiği hususlarda, milli emniyeti ve umumi menfaati temin etmek, ferdi mesai ve sermayenin çetinleşip büyümesini kolaylaştırmak için devlet işbaşına gelecektir. Bu bakımdan Kemalist rejimin karakteri, yapıcı ve yaptırıcı olması ve bazı memleketlerde olduğu gibi mevcut sınıflar menfaati arasındaki mücadeleleri uzlaştırmak değil, umumi ve ferdi çalışmaya ve menfaate hizmet gayesi gütmesidir. Temeli: Türk milletinin umumi menfaati, Türkiye'nin ekonomik kabiliyeti ve imkanları, ahenkli bir milli ekonomi manzume ve cihazlanması Türk vatandaşında doğup serpilmesi milli idealdir. Şefin (Atatürk - Ö.T.) bize verdiği emir ve ideoloji budur." (4)

Bugün de devletin ekonomik politikasının yönelimi özünde değişmemiştir. Aynı politika sürdürülüyor. Devlet, devletin ekonomik faaliyetleri, özel sermayeye kaynak aktarımını kolaylaştırmak, devlet firmalarını ya özelleştirmek ya da karlı alanlardaki yatırımlarını sınırlamak amacıyla geri çekmektedir. Özel sektörü teşvik eden bir ekonomik politika sürdürülüyor.

V. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın 5. ve 155. maddelerinde devletin ekonomik faaliyetlerinin hedefi üzerine şu şekilde saptama yapıyor:

"İhracatı artıracak projeler ekonomik ve sosyal gelişmeyi destekleyici alt yapı tesislerinin yapılmasına öncülük verilecek şekilde tespit edilecek, özel sektör yatırımlarının payının artırılması sağlanacaktır." (5)

Aynı planın 155 ve 156. maddelerinde ise:

"Kamu İktisadi Teşekküllerine bağlı bazı işletmelerin hisse senetleri satışıyla halka (burjuvaziye diye okuyun- Ö. T.) açılması sağlanacaktır.

"Kamu İktisadi Teşebbüsleri yatırımlarını, plan hedefleri doğrultusunda enerji, madencilik, ulaştırma, haberleşme sektörleri ile rehabilitasyon ve darboğaz giderme alanlarında yoğunlaştırılacaklar, özel sektörün yeterli olduğu alanlarda yeni yatırımlardan kaçınacaklardır." (6)

Devletçiliğin, devlet yardımıyla yerli veya ulusal endüstri burjuvaziye yetiştirip güçlendirme olduğu resmi belgeler gösterildi. Araştırmayı ilgilendiren yönüne açıklık getirildi. konunun gelişim aşamaları, teorik-politik tartışmalar analizinin konusunu aşılıyor (7). Devlet eliyle ulusal endüstri burjuvazisi yetiştirmede Kürdistan'ın rolü nedir? Kürdistan'ı sömürüp Türkiye'ye kaynak aktarma, hangi mekanizmalarla

ve hangi biçimlerle gerçekleştirildi, gerçekleştiriliyor? Niye Kürdistan geri kalmış, niye Türkiye gelişiyor?

II. Sermaye Birikimi ve Kaynak Akımı İçin İşleyen Bir Altyapının (İnfrastüktür) Yapımı Üzerine

Devlet sermaye birikimine başlıca iki yol ile yardım edebilir. Biri dolaylı, diğeri dolaysız. Kamu kuruluşlarının sabit sermaye yatırımları, özel sermaye birikimini dolaylı teşvik politikası ve uygulamaları ise dolaysız olarak hızlandırıp güçlendiriyor.

Altyapı tesislerinin yapımı devletçe Türkiye'de, yani metropolde yoğunlaştırıldı. Altyapı, dolaylı veya dolaysız bir katkısı olan faktörlerin tümüdür. Ulaşım (yol, köprü, liman, demiryolu vs.) haberleşme (iletişim) ve enformasyon ağı, enerji üretimi (özellikle elektrik ve petrol) ile sağlık, eğitim ve bilim kurumları (hastahane, ilk ve orta dereceli okullar, üniversite vs.) altyapının birer parçasıdır, ve birbirini karşılıklı etkilerler. Ekonomik büyüme, altyapısız gerçekleşmez. Örneğin, enerjisiz ne endüstri makinaları çalışır ne de altyapının enformasyon, ulaşım vs. gibi dalları işleyebilir. Buna karşılık onlarsız da üretim sürecindeki işbölümü sağlanamaz.

Görülüyor ki işleyen bir altyapının bulunmadığı bir bölge veya ülke endüstrileşip kalkınamaz. Enerji, kalifiye işgücü, tamamlayıcı endüstri işletmelerin bulunmadığı bir bölgede sermaye durmaz, kaynak birikimi sağlanamaz, tersine sermaye uygun bölge arar ve bölge dışına akar. Sermaye karın en çok olduğu bölgeye yatırılır.

Türk sömürgecileri infrastüktürün bu yaşamsal fonksiyonunu iyi biliyorlar. Kaldı ki 20 yüzyılın başından beri biraz endüstri deneyimleri birikmişti, ekonomik bilgileri çok zayıf değildi. Ülkelerinde kaynak akımını sağlamak ve sermaye birikimine uygun koşullar yaratmak amacıyla Türkiye'de altyapı yatırımlarına girildi.

Ulaştırma sistemi, demir ve karayolu ağı, ekonomik büyüme ve özellikle gelişimin bölgesel dağılımı arasında önemli bir etki yapıyor.

1920 ve 1930'lu yıllarda metropolde yoğun bir kara ve demiryolu yapımı başlatıldı. Bir taraftan uzak Orta Anadolu şehirleri demir ve karayolu ile Ankara, İzmir, İstanbul gibi şehirlere bağlanırken, diğer taraftan yabancı firmaların elinde bulunan imtiyazlı demiryolları devletleştirildi. Kemalistler, "demirağlarla ördük anayurdu dört baştan" sloganıyla bu politikayı propaganda ediyorlardı.

Cumhuriyetin ilk 10 yılında Ankara-Sivas, Fevzi Paşa-Malatya, Irmak-Zonguldak, Samsun-Sivas demiryolu hatları döşendi. Ankara-Sivas ve Sivas-Samsun demiryolu, Ankara'ya Orta Anadolu'nun önemli tahıl merkezlerini bağlarken, Marmara ve Ege bölgeleri hem İzmir hem de İstanbul'a daha önce bağlanmışlardı. Kayseri de Ankara üzerinden demiryolu hattına bağlandı. Konya ise zaten Bağdat Demiryolu üzerindediydi. Kürdistan ise, 1930'lu yıllarda iki hat ile (Sivas-Erzurum, Ergani-Diyarbakır-Kurtalan) hem güneye hem de Ankara'ya bağlandı.

Demiryoluna paralel olarak karayollarının yapımına da başlandı. Yalnız karayolu yapımı, demiryolu gibi (ilk 20 yılda) aynı hızla sürdürülemedi. Mevcut kaynaklar

yetersizdi. Karayolu yapımı için 1925'te çıkarılan 542 Nolu "Yol Mükkelefiyeti Kanunu" yetişkin erkek vatandaşları yılda 6-12 gün arasında yol işinde çalışmaya veya bunun karşılığında vergi ödeme yükümlülüğünü getiriyordu.

Bu politikanın sonuçları ortada: 1923'te 3.756 km. olan demiryolu, 1930'da 5.639 km'ye, 1940'ta 7.381km'ye, 1950'de 7.671 km'ye ve 1960'ta ise 7.895 km işletilen demiryoluna ulaşı. Bu, 1980'de 8.000 km'yi aşıyordu. Devlet ve il karayollarının uzunluğu 1923'te 18.335 km iken, 1930'da 29.636, 1940'ta 41.582, 1960'ta 55.008 ve 1984'te 59.112 km'ye yükseldi. 1980'de bu yolların yaklaşık %13'ü Kürdistan'daydı. Türkiye ekonomisini 1923-1929 yılları arasında inceleyen Ç. Keyder, yolların coğrafi dağılımında Aydın, İzmir, İstanbul ve Trabzon gibi zengin bölgeler lehine eğilimi ve Ankara'nın yoğun karayolu çalışmalarına sahne olduğunu saptıyor. (8)

Kürdistan'daki kara ve demiryolları, ülkedeki madenleri (örneğin, Ergani Bakır (9), Şırnak Kömürleri) ve ürünleri metropole taşıma işlerini görüyordu. Bugün bile Türkiye kara, demir ve havayolları haritasına bakınca hemen şu göze iliyor: Yol hatları Kürt şehirlerini birbirine bağlamıyor; Kürt şehirlerini büyük Türk şehirlerine bağlıyor. Örneğin, Erzurumu Diyarbakır'a veya Antep'e bağlayan bir yol yoktur. Veya Elazığ'ı Urfa'ya vs. Bağlantılar hep metropole doğru veya tersi.

Neden? Kürdistan'daki infrastrukürün içeriği, yönelimi ve gelişim hızı Türk sömürgecilerinin sömürü ve kaynak gereksinimine göre planlanıyor. Infrastrukürün yatırımları sömürü ve askeri amaçlara hizmet edecek şekildedir.

Yapılan ulaşım ağı sonucu içpazar genişledi, ürünlerin transport masrafları ucuzladı. Örneğin, eskiden Amerika'dan getirilen ürünler, Anadolu'daki pahalı transport fiyatları nedeniyle daha ucuza pazarlanırdı. Haziran 1924'te Newyork'tan İstanbul'a bir ton buğdayın nakil fiyatı 5,06 dolar iken, Ankara'dan İstanbul'a taşınması için 8,84 dolar ödenirdi. Yeni Türkiye hükümeti yeni taşıma fiyatıyla bu durumun önüne geçerek, tahıl, un, canlı hayvanlar, inşaat malzemesi, kömür, şeker pancarı, vs. ürünler için 3,3 ile 5,25 krş. (ton-km) arasında doğışen fiyat tarifesi uyguladı (10). Bu durumdan en fazla yararlananlar, ulaşım ağına kavuşan Sivas, Konya, Manisa, Ankara, Adana, vs. (11) gibi illerdeki Batı Anadolu ziraatçılarıdır.

Aynı durum enerji ve diğer altyapı tesisleri için de geçerlidir. Petrol ve elektrik enerjisinin durumunu tekrar etmeye gerek yok. Bu, daha önceki bölümlerde analiz edildi. Sağlık ve eğitimle ilgili durum da aynı, hatta daha kötüdür. Kürdistan'ın ilk üniversitesi sayılan Erzurum Üniversitesi, 1958'de açıldı.

III. Teşvikler ve Yatırımlar Politikası Üzerine

Türk hükümetleri, bir taraftan devlet yatırımlarını ülkelerinde yaparken, diğer taraftan da özel Türk girişimcilerini dolaylı ve dolaysız yollarla özel sektör yatırımları teşvik önlemleriyle özendiriliyorlar. Bu geniş konunun ayrıntılı analizi, araştırmanın çerçevesini aşar, burada sözkonusu politikanın başlıca bazı yönlimleri ve önlemleri irdeleniyor.

1. Yatırım ve Teşvik Kavramları

Yatırım, mevcut tesis kapasitesi ve stokların gelişmesi için yatırılan sermayedir. Ekonomik literatürde yatırım hem sabit sermaye yatırımlarını, hem de stok değişimlerini kapsıyor. Araştırmada üretim araçlarına yapılan ekleme olarak tanımlanan sabit sermaye yatırım kavramıyla özdeş kullanılıyor. Sabit sermaye yatırımı veya yatırım "gayri safi yatırım" ve "safi yatırım" ayırımı da önemlidir. Çünkü, ekonomik büyümenin esas itici gücü safi (net) yatırımlar ve safi yatırım, gayri safi yatırımdan amortisman harcamaları (makina ve tesisin eskime, aşınma değeri) çıkarıldıktan sonra kalan bölümdür.

Teşvikler, ekonomik faaliyetlerin ve özellikle yatırımların maliyetini düşürerek karlılığını sağlayan önlemlerin tümüdür. Ekonomik literatürde teşviklere "sübvansiyon" da denir.

Devlet, ekonomik ve mali politikası vasıtasıyla özel sektörü çok çeşitli yöntemlerle teşvik ederek, yatırımların hacmini, temposunu, niteliğini ve bölgesel dağılımını etkiliyor. Örneğin işleyen bir altyapı, bankacılık sisteminin geliştirilmesi, düşük faizli orta ve uzun vadeli kredi politikası, vergi iadesi ve indirimleri, ucuz girdi, özel sektör yatırımları veya diğer ekonomik faaliyetler (ihracat, ticaret vs.) özendiriliyor.

2. Yatırımların Bölgesel Dağılımı

Türkiye'de yatırımları devlet ve özel kesim gerçekleştiriyor. Devlet ve özel kesim yatırımlarının bölgesel dağılımına ilişkin veriler çok azdır. Yalnız planlı dönemle birlikte yatırımlar üzerine bilgiler, önceki yıllara göre, sistemli olmasa da, veriliyor.

1923-1940 yılları arasında Kürdistan'da devletin sabit sermaye yatırımları endüstri alanında yok denecek kadar azdır. 1920'li yıllarda yatırım yapılmamış, 1930'lu yılların ikinci yarısındaki ilk yatırım Elazığ Bakır ve Krom Madenleri ile Divriği demir madenlerini söküp metropole aktarmak olmuştur. Yalnız 1940 yılına doğru Malatya'da biri sigara diğeri bez olmak üzere iki fabrika kurulup işletmeye açılmıştır. Başka da devletin sanayi alanında bir yatırım çabası olmamıştır.

Ne var ki 1930'lu yıllar Türkiye endüstrisinin hızla büyüdüğü ve temellerinin atıldığı bir sürece tekabül ediyor. Devlet, hem özel sermaye birikimini çeşitli yollarla destekliyordu, hem yabancılara ait işletmeleri devletleştiriyordu. 1923-1930 yılları arasında yatırımlar, 1948 fiyatlarıyla 219 milyon liradan 648 milyon liraya yükselmiştir. Demek ki 1923'te ulusal gelirin %7,5'i, 1930'da ise %12'si yatırımlar için harcanmıştır. 1931-1939 yılları arasında yatırım fonu 461 milyon lira ile 965 milyon lira arasında değişiyordu, yani 1939'da ulusal gelirin yaklaşık %11'i yatırım fonuna ayrılmıştı. (12)

Bu verileri fabrika sayısıyla verirsek; bu dönemde 20'den fazla büyük çaplı fabrika Türk bölgelerinde işletmeye açıldı. Bu yeni kurulan fabrikaların 5'i gıda 7'si doku-ma, 2'si kimya, biri cam, 3'ü ana metal ve makina ve diğer sektörlerde üretim yapıyordu.

1941-1962, yani I. Plan Dönemi'ne kadar Kürdistan'daki yatırıma ilişkin sayısal

veri elde edilemedi. 1940'lı yıllarda devletin endüstri alanında tüm yatırımı Elazığ ve Diyarbakır'da birer içki fabrikasından ibarettir. 1950'li yılların ortasında ise dört Şeker Fabrikası (Malatya, Elazığ, Erzincan ve Erzurum), iki dokuma (Diyarbakır ve Erzincan) ve 2 çimento fabrikası (Elazığ Antep) kuruldu.

1940'lı yıllarda sabit sermaye yatırımları yine 1948 sabit fiyatlarıyla 1 milyar lira ve 1950'li yıllarda iki milyar lira sınırını çok aşmıştı. Örneğin, 1941 yılında sabit sermaye yatırımının ulusal gelir içindeki oranı %9, 1950'de 912, 1955'te %15 ve 1962'de %14'tü. Aradaki yatırım farkını görmek için 1963 yılındaki devlet sektörüne ait işletmeler ve istihdam sayısını aktarmak yararlı olur. 123 işletmede toplam 92.308 işçi çalışıyordu. Bu işyerlerinin %13,8'i (17'si) ve çalışanların %12,2'si (11.278'i) Kürdistan'daydı. (13)

1923-1940 döneminde özel sektör yatırımlarının hemen tümü metropolde yoğunlaşıyordu. Kürdistan'da özel sektör yatırımlarının sayısı, il merkezlerinde sayısı bir veya ikiyi geçmeyen motor gücüyle işleyen küçük un işletmeleriydi. Antep'te pamuklu dokuma ve iplik işleyen 6 işyeri açılmıştı. Aynı dönemde metropolde özel sermaye birikimi güçleniyordu. 1939'da 1144 özel işletmenin toplam sermayesi 104 milyon TL civarındaydı. (14)

Tablo 1'de devlet yatırımlarının I. ve II. Plan dönemlerindeki bölgesel dağılımı veriliyor. Yatırımların Kürdistan aleyhine olan durumunu sürdürdüğü görülüyor. Türk bölgelerine kişi başına imalat sektörüne yapılan yatırım Kürdistan'da yapılan yatırımın 3,7 katıdır. Tarım sektöründe de Kürdistan aleyhine bir durum var. Hem tarım hem de imalat sektörün tüm bölgeler arasında en fazla yatırımların yoğunlaştığı bölge Akdeniz Bölgesi'dir. Bu iki plan döneminde Türkiye'de kişi başına yapılan yatırım, teknik altyapı hariç, Kürdistan'dakilerin 1,4 katıdır.

Tablo 1 : I ve II. Plan Döneminde Devlet Yatırımlarının Kişi Başına Bölgesel Dağılımı

Bölgeler	Genel Toplam	SEKTÖRLER				
		Teknik Altyapı	Sosyal Yapı	İmalat	Tarım	Turizm ve diğeri
Türkiye	1941	471	453	638	271	108
Kürdistan	1735	645	563	172	266	89
Türkiye Ortalaması	3676	1116	1016	810	537	197

Kaynak : TIP Demokratikleşme İçin Plan 1978-1982, İstanbul 1978, sf 208
Açıklama: Tablodaki bölgeler Türkiye ve Kürdistan aritmetik ortalama metoduyla bu duruma getirildi.

Tablo 2 : Devlet Yatırımları ve Kürdistan (1963-1988)
Değer : Mil. TL

Türkiye ve Kürdistan	I. Plan (1963-1967)	II. Plan (1968-1972)	III. Plan (1973-1977)	IV. Plan (1978-1981)	(1984-1988)
Türkiye Toplamı	36.580	70.508	342.541	1.364.475	15414.0
Kürdistan:	4.334	8.405	24.374	98.281	2180.0
Kürdistan'ın Payı %:	11.85	11.92	7.11	7.20	14.2
Dağılım %					
Enerji :	24.1	40.0	16.0	19.8	55.0
Madencilik :	9.6	6.0	4.0	11.8	*
Tarım :	13.2	14.6	9.4	8.4	21.7
İmalat San. :	8.0	11.0	27.4	23.2	3.0
Ulaştırma :	11.2	7.3	13.6	8.0	*
Eğitim :	17.0	11.8	15.0	11.3	*
Sağlık :	5.0	3.0	2.9	2.5	*
Diğer :	11.9	6.3	11.7	15.0	*
Toplam :	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak : DİT, Kamu yatırımlarının kalkınmada öncelikli yöreler ve diğer iller itibarıyla dağılımı, Ankara 1982; DİT, Kalkınmada Öncelikli Yöreler Raporu, Ankara 1989; aktaran : M. Sönmez, Doğu Anadolu'nun Hikayesi (Ekonomik ve Sosyal Tarih), sf. 158 ve 159

Teknik altyapı, elektrik ve ulaşım sektörünü kapsıyor. Bu sektörlerde, Kürdistan'da kişi başına yapılan yatırımlar Türkiye'dekilerden daha yüksektir. Enerji

ve ulaşım sektörleri altyapının çok önemli faktörleridir. Bu alanlarda yapılan yatırımlar, ülkenin ekonomik gelişmesine hizmet edecek biçimde değil, Kürdistan'dan metropole kaynak aktarmak amacıyla uygun bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Kürdistan'da en fazla enerji üretiliyor, ama bu enerji hep metropole nakil ediliyor. Bu, hem elektrik hem petrol, hem de linyit kömürleri için geçerlidir.

Tablo'nun alındığı eserin yazarları, "ulaşım yatırımları içinse aynı şey söylenemez. Ulaşım yatırımlarının dolaylı ve dolaysız faydaları hem o bölge için, hem de tüm bölgelere için sözkonusudur " diyorlar. (15) Genel olarak bu saptama doğrudur, ama bazı spesifik durumlarda, özellikle sömürge ülkelerde, bu genel doğru eleştirel değerlendirilmek durumundadır. Altyapı'yı irdelerken, önceki alt başlıkta, demir, kara ve havayolların Kürt bölgelerini birbirine değil, bu bölgeleri büyük Türk metropol şehirlerine bağladığı gösterildi. Demek ki altyapı tesisleri, idelolojik ve politik amaçlara göre de geliştirilebiliyor. Böylesi durumlarda altyapı tesislerinin bölge için faydası optimum değil, minimum duruma iner. Örneğin, bugün Kürdistan'daki petrol boru hatlarının Kürtlere bir yararı olduğu ileri sürülebilir mi?

DPT verilerine göre I. Plan Dönemi'nde, nüfusun %29'unun yaşadığı "Doğu Anadolu", özel sektörün imalat endüstrisi yatırımlarından ancak binde 5 oranında pay alabilmiştir. (16)

1960'lı yılların ortasında ise yatırım kredilerinin ancak binde 9'u Kürdistan'da dağıldı. (17)

1971 yılında 10 ve daha fazla kişi çalıştıran devlet işletmeleri Kürdistan'da 134,1 milyon lira sabit sermayeye gayri safi ilaveler yapmıştı ve bunun %57,1'i Batman Petrol Rafinerisi'nce gerçekleştirilmişti. Buna karşılık Türkiye'de devlet işletmelerinin gayri safi ilaveleri 1901,3 milyon lira, yani Kürdistan'ın 14,2 katı olmuştu. Özel sektör şirketlerinin yatırım farkı ise 281,2 kata varıyordu. (18) 1983 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri'ne göre aynı durum devam ediyordu. Kürdistan'da 25 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerinde gayri safi ilaveler yaklaşık 11.842 milyon liradır. Bunun %36,2'si (4285,9 milyon TL) özel sektör ve geriye kalan %63,8'i (7.556,1 milyon TL) devlet sektörü tarafından gerçekleştirildi. Aynı yılda, Türkiye'de Kürdistan'ın 25 katından fazla gayri safi ilaveler yapılmıştır. Kısaca özel sektör ve devlet sektörü, sırasıyla Kürdistan'dakinin 49,3 katı ve 11,5 katı gayri safi ilaveler yapmıştır. (19)

Tablo 2'de yatırım verileri veriliyor. Ticari fiyatlarla devlet, I. Plan döneminde Türkiye'de yaklaşık 36,6 milyar TL yatırım gerçekleştirildi. Devlet yatırımları II. Plan döneminde 70,6 milyar liraya, III. Plan döneminde 342,4 milyar liraya yükseliyor. 1364,5 milyar TL ile IV. Plan döneminde yükselme sürüyor. 1984-1988 yıllarında 15414,0 milyar TL ile en yüksek düzeye ulaşıyor.

I ve II. Plan döneminde devlet yatırımlarının ancak % 12,9'u Kürdistan'da gerçekleştirilmiş. III. ve IV. Plan döneminde Kürdistan'ın payı % 7,7'ye düşüyor. 1984-1988 döneminde ise bu pay yaklaşık olarak iki katına çıkıyor.(Tablo 2)

Yatırımların sektörel dağılımına bakıldığında, enerji sektörünün payının yüksek

olduğu görülüyor. Enerjinin payı, 1984-1988'de tüm yatırımların yarısını aşıyor. Diğer önemli bir moment ise ayrı dönemde imalat endüstrisi payının % 3'e inmesidir.

Fikret Bila, Kürdistan'daki yatırımlar üzerine 5 Temmuz 1987 tarihli "Milliyet" gazetesinde V. BYKP üçüncü uygulama yılının yarılanmasına rağmen GAP dışındaki yatırımların durakladığını ve bölgeler arası dengesizliğin giderek büyüdüğünü yazıyordu. Aynı haberde yatırım dengesizliğinin yanında Kürdistan'daki yatırımların askeri özelliğine dikkat çekilerek şöyle deniyor:

"1987 yılı yatırım programı uygulamasında dikkati çeken en önemli özellik, yatırımların bölgeler arasında dengesiz bir şekilde dağıtılmış olması. Bu yılın programında yer alan yaklaşık 5 trilyonluk yatırımın ancak %13'ü olan 650 milyar liralık kısmı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne ayrılmış durumda. Geriye kalan %77'lik bölüm ise gelişmiş bölgelere aktarılacak. Doğu ve Güneydoğu'ya ayrılan kaynağın yarısı da GAP projesine yatırılıyor.

"Geri kalmış yörelerimizdeki yatırımların bir özelliği de GAP projesi dışındaki üretime, eğitime, sağlığa yönelik olmayan yatırımların planlanması.

"Doğu ve Güneydoğu'ya ayrılan toplam yatırım kaynağı 657 milyar lira civarında. Bu paranın yaklaşık 450 milyar lirası genel ve katma bütçeli kuruluşlardan, geri kalan yaklaşık 200 milyar lirası ise özel bütçeli kuruluşlardan sağlanıyor.

"Genel ve katma bütçeli kuruluşlardan sağlanan 450 milyar liralık paranın büyük kısmı eskiden beri devam etmekte olan yatırımlara kullanılıyor.

"Bu bölgede yeni yatırım olarak dikkati çeken nokta cezaevi ve karakol gibi güvenlik hizmetlerine yönelik yatırımlar. Bu yatırımlar sadece genel bütçeden bu bölgeye yapılan yatırımların %20'sini oluşturuyor. Örneğin Doğu ve Güneydoğu'da yapımı sürdürülen 32 cezaevi ve 58 polis karakolu için 1987 yılında 20 milyar liradan fazla para ayrılırken, aynı bölgede yapımı sürdürülen hastahanelere ancak 5 milyar lira para ayrıldı. bu durumda cezaevi ve karakol yapımına ayrılan kaynak, hastahane yapımına ayrılan kaynağın 4 katı oluyor. Kaynak miktarlarındaki dengesizlik birçok Doğu ve Güneydoğu ilinde cezaevi ve karakol yapımının daha hızlı ilerlediğini gösteriyor." (20)

Kürdistan'daki yatırımların askeri amaçlara hizmet fonksiyonunu bugünkü dönemin bir momenti değil, yatırımlardaki bu moment Cumhuriyet'in kuruluşundan beri Türk hükümetlerinin ekonomik politikasına eşlik ediyor. Örneğin, Kürdistan'daki ilk devlet yatırımları arasında sayılan Diyarbakır Dokuma Fabrikası, ordunun kumaş gereksinimini karşılamak amacıyla kuruldu. Aynı durum Erzurum Et Kombinasyonu, Erzincan Makina Tamir Onarım Fabrikası vs. için de geçerlidir. (21) 18 Ağustos 1986 tarihli "Hürriyet" gazetesinin haberine göre Kürdistan'da yatırım halindeki 17 fabrikanın (Ağrı İplik, Erzurum Sigara, Bingöl Çimento, Erciş Şeker, tortum yünü Dokuma vs.) yatırımlarını devlet durdurmuştur.

3. Teşviklerin Bölgesel Dağılımı

1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu (TSK), yeni Türk devletinin en eski teşvik yasası sayılır. TSK, Osmanlı İmparatorluğunun özellikle Teşvik Kanun-u Muvakkatı'ndan esinlenerek yürürlüğe girdi ve 1942'de yürürlükten kaldırıldı.(22) Yasa, Endüstrinin kapsamlı bir şekilde sübvansiyonunu öngörüyordu. Vergi

bağışıklığından, yatırım mallarının gümrüksüz ithalına, taşıma fiyatlarının indirimine vb.'ne dek çok sayıda kolaylıklar getiriyordu. (23)

TSK'dan çok sayıda işyeri yararlandı. 1932'de 1473 işyeri ve 1941'de 1.052 işyeri TSK sübvansiyonlarını aldı. TSK sübvansiyonlarını 1932'de alan işyerlerinde 52.172 kişi çalışıyordu. Yurt Ansiklopedisi verilerine dayanarak yapılan hesaplama göre aynı yıllarda sırasıyla Kürdistan'da teşvik edilen işyeri sayısı 45 ve 55 civarındadır. Teşvik edilen bu işyerlerin yarısına yakını küçük motorla çalışan un değirmenleri, dokuma atölyeleri ve birkaçı belediye elektrik santralıydılar. 1932'de 20 değirmen, 4 dokuma ve Antep'teki 14 sabun atölyesi yardım alırken, 1941'de ise 13 değirmen, 6 elektrik tesisi, 10 dokuma işyeri vardı. 1941'de teşvik edilen işyerlerinin bir kısmı devletin kurduğu Malatya Dokuma ve Sigara Fabrikası, Elazığ Krom ve Bakır İşletmeleri ile Diyarbakır İçki Fabrikası da vardı.

Endüstri sektörünün durumu böyle... Tarım alanında getirilen özendirilmelerin durumu neydi? Aşar, yeni Türkçe ile öşür vergisi kaldırıldı ve tarım kredileriyle tarım kesimi özendirildi. Bu özendirmeden Kürtler, daha doğrusu Kürt ağaları da Batı'daki büyük toprak sahipleri kadar yararlandı mı? Türk ekonomistleri, en başta sosyalist olanları (Örneğin Y. Küçük, bkz. Türkiye Üzerine Tezler Cilt 1, sf. 53, 94-103 ve 182-196), soruyu olumlu cevaplandırıyorlar, hatta bu yasanın -Şeyh Sait direnişine atıf yaparak- Kürt ağaları için çıkarıldığını ileri sürüyorlar.

Bu tez hiçbir bilimsel zemine dayanmıyor ve Türkiye'nin 1920'li ve 30'lu yıllarındaki gerçeği ile çelişiyor. Ancak bunu açıklamadan, konuyla ilgisi nedeniyle öşür vergisinin ne olduğunu açıklamak gerekir. Özur bir toprak vergisinin adıdır ve Tanzimat'tan önce dirlik sahiplerine ödenirdi. Oranı bölgelere göre ürünün 1/2'si ile 1/10'u arasında değişirdi. Osmanlı hükümeti Tanzimat döneminde Tımar sistemini kaldırarak yerine öşür vergisini uygulamaya soktu. Toplanması mültezimler tarafından sağlanıyordu. Mültezimler, ürünün %10 kadarını devlete ödeyip öşürü aynı biçimde köylülerden toplama hakkını elde ederlerdi. Kar amacı üstlenen bu "iltizam" sisteminde köylüler, sonuçta daha yüksek vergiler ödemek zorunda kalıyorlardı. (24)

Herşeyden önce Cumhuriyet yeni kurulurken Kürtler devlet erkinin dışında bırakıldı. İktidardaki Türk bürokratları, devletin ekonomik olanaklarını çevrelerindeki yakınlarına sundular. Kısa bir zaman sürecinde Batı Anadolu'da büyük servetli kapitalistlerin ortaya çıkması bu politikanın bir sonucuydu. Kürtler bir taraftan iktidardan uzak tutulurken, diğer taraftan tüm ulusal ve demokratik hakları kaldırıldı. Özellikle Kürt beyliklerin kendi içlerindeki sınırlı özerkliklerine de son verildi. Deyim uygunsu Kemalistler, "tüm iktidar Türklere" politikasını uyguladılar. Kürtler meşru davaları için 1920'li ve 1930'lu yıllarda (1925 Şeyh Sait, 1926-1930 Ağrı, 1937-38 Dersim) devlete karşı silahlı olarak savaştılar. Savaşa sadece halk değil, ağalar da katıldı. Kürdistan'ın büyük bir kesimi Türk devletine karşı mücadele veriyordu. Bunların tarım teşviklerinden yararlandırılmaları beklenemezdi.

21 Haziran 1934 İskan Kanunu'na uygun olarak yüzlerce Kürt ağasının toprakları devletleştirildi, sahipleri ise Batı Anadolu'ya zorla mecburi iskana tabi tutuldular.

İskan Kanunu'nun 10. maddesi bunu açıkça belgeliyor :

"Kanun aşiret hükmü şahsiyet tanımaz. Bu hususta herhangi bir hüküm, vesika ve ilama müstenit de olsa tanınmış haklar kaldırılmıştır. Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların veya bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilat ve tevazuları kaldırılmıştır.

"Bu kanun neşrinden önce herhangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve adete aşiretlerin şahsiyetlerine veya onlara izafetle Reis, Bey, Ağa ve Şeyhlerine ait olarak tanınmış , kayıtlı, kayıtsız bütün gayri menkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere, naklonulanlara topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanır (..)

"Bu kanun neşrinden önce aşiretlere reislik, beylik, ağalık, şeyhlik yapmış olanları yapmak isteyenleri ve sınırlar boyunda oturmasında emniyet ve asayiş bakımından mahsur bulunanlara, aileleriyle birlikte, münasip yerlere nakletirilip yerleştirmeğe İcra Vekilleri Heyeti kararı ile Dahiliye Vekili selahiyetlidir."(25)

Sürgün edilen Kürtlerin topraklarına 1934-1938 arasında 41.000 göçmen ve 48.000 yerli topraksız aileye toplam 2.900.000 dönüm kadar arazi dağıtıldı.

Yine İskan Kanunu'nun uygun olarak Maliye Bakanlığınca 1940-1944 yılları arasında 619 köyde 197.000 nüfuslu 53.000 aileye toplam 12 milyon değerinde toprak dağıtılmıştır.

İskan Kanunu'ndan önce 1926'daki bütçe kanununun ve 2 Haziran 1929 tarih ve 1505 Sayılı "Şark Mıntukası Dahilinde Muhtaç Zürra Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun" gereği hükümet, Kürdistan'dan sürgün edilen Kürtlerin arazisini tüm göçmenlere dağıtıyordu. (26)

Dağıtılan kredi ve diğer kaynaklardan Kürt halkı ve Kürt ağaları en az yararlananlar arasındaydı. 1929'da alınan 2000 civarındaki traktör, Çukurova, Ege gibi gelişmiş bölgelerde kullanılmış, tarım kesiminde alınan tüm önlemlerden daha çok bu çiftçiler yararlanmıştı (27). 1950 yılında toplam 9.905 traktörün 495'i, yani %5'i Kürdistan'daydı (28). Kürt tarımının ürünleri (buğday, canlı hayvan vb.) tüccarlar tarafından metropole nakil ediliyordu. (29)

Doğrusu toprak reformunun engellenmesinin arkasındaki güç 1920-1940 yılları arasında büyük Türk toprak sahipleriydi, Kürtler değil. Türk toprak ağaları hükümetin karar organlarındaydı, o döneme dek Kürt ağalarının önemli kesimine kuşkuyla bakıldığı gibi sürgündeydiler.

1933-1939 yılları arasında TBMM'de toprak dağıtım yasanına Kürtler değil, büyük çiftliklerin sahibi Milletvekili Halil Mentеше, Eskişehir Milletvekili Emin Sazak (MHP Genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak'ın babası) ve manisa Milletvekili Refik Şevket İnce, sert bir biçimde karşı çıkarak engellediler. Bilsay Kuruç'un önceki paragrafta atf yapılan eserinde bu konuşmalar verilmiştir.

Karşı tez ve gerçekler bunlar... Kürt ağaları savunur görünüyor, hatta onlar için bir türkü, ama o dönemin objektif politik gelişimi böyle idi.

Planlı döneme gelince; DPT bilgilerine göre, 1965-1975 arasında özel kesime verilen sübvansiyonların sadece %8,5'i Kürdistan bölgesine dağıtılmıştı ve bu planlanan yatırım değeri toplam plan yatırımlarının ancak %9,4'üne ulaşıyordu.(30) Planlar da programlanan yatırımlardır, gerçekleşip gerçekleşmedikleri konusunda bir

bilgi yok. Deneyime göre Kürdistan'da planlanan yatırımların önemli bir kesimi gerçekleşmemektedir- hem özel hem de devletin.

DPT Teşvik Uygulama Başkanlığı, teşvik kapsamına giren yatırımlar üzerine yaptığı bir değerlendirmede 1981-1986 arasında 11.896,6 milyon TL yatırımın yapıldığını söyledi. Teşvik edilen yatırımların yarısından fazlası (%56,3) endüstrinin en fazla geliştiği Ege ve Marmara bölgelerinde yapılmıştı. Güneydoğu ve Doğu Anadolu, yani Kürdistan'ın toplam içindeki oranı %9 dolayındaydı. Bu yatırımlarca yaratılan toplam 569.160 işyerinin ise %9,9'u (56.161'i) bu bölgededir. 1987 yılının Ocak-Ağustos döneminde teşvike bağlanan yatırımlar içinde ise Doğu Anadolu'nun %1,2 ve Güneydoğu Anadolu'nun payı ise %7,4 hesaplanmıştı. Oysa bu 8 ayda yatırımlar 4.557 milyar lira tutuyordu. (31)

Özal hükümeti döneminde kurulan değişik fonlar, 1988 yılının ilk beş ayında Kürdistan'daki değişik devlet ve özel şirketlere yaklaşık 15 milyar 979 milyon lira işletme ve yatırım kredisi dağıtmıştır. Ve bu tür fonlardan sağlanan kaynakların propagandası yapılıyor. Oysa bu kredinin 7 milyar 794 milyonu, KİT'lerin özelleştirme programı çerçevesinde, Kars'ta dokuma fabrikasının satıldığı İbrahim Aydın'a verilmişti. Bu kişi "ben MHP'liyim arkadaş" diyordu. Aydın, fabrikanın kaynak yetersizliğinden iflas ettiğini, Ağustos 1989'da bildiriyordu. Ama bu arada İbrahim Aydın, Çerçezköy'de Form Ayakkabı Fabrikası'nı kurdu. (32)

Devlet yatırımı yapanlara destek veriyor, bu yatırım bugün sözde "Kalkınmada Öncelikli Yörelere"de ise daha yüksektir. Teşvik, yatırım aşamasında %108,6'yı, işletme aşamasında ise %103,6'yı buluyor. Gelişmiş endüstri bölgelerinde teşvikler sırasıyla %76,5 ve %56,6 civarında. Buna rağmen sermaye gelişmiş bölgeleri işletme yeri olarak tercih ediyor, çünkü altyapının gelişiminden dolayı orası daha karlı oluyor. Alt yapının gelişmemesinden dolayı zamanla işletmenin girdi maliyeti metropole göre yüksek oluyor, kar şansı düşüyor. Bunu politik durum da etkiliyor. Teşvikler bir Kürde verilmez. Yatırım veya işletme kredisi almak isteyenler, devlete bağlılığını belgelemek durumunda. Metropol ile Kürdistan arasındaki yaklaşık %30'luk teşvik farkı altyapının uygunsuzluğu nedeniyle ne devlete karşı loyallıkla Kürtlere ne de Türk sanayicilerine cazip geliyor, çünkü mallarını Kürt pazarına sürüyor. Gümrük duvarı yok. Bu farkı endüstri için altyapının uygunsuzluğundan, vergi iadeleri, ihracat, teşvikleri vs fonlardan sağlar. Örneğin 1988'de bir dolarlık ihracat başına yaklaşık 986,3 lira teşvik veriliyordu. (33)

IV. Ucuz Girdi, Ortaklılar Vasıtasıyla Kaynak Aktarımı Üzerine

Kaynak aktarımının en yaygın bir yolu metropoldeki işletmelere ucuz girdi sağlamak ve ortaklıklar vasıtasıyla sağlanıyor. Bunun en uygun araçları Kürdistan'da faaliyet gösteren Kamu İktisadi Teşebbüsleridir. Endüstri alanında öncemlileri arasında TEK, TPAO, Etibank, Sümerbank, Tekel, Türkiye Çimento Sanayi, Doğu Linyitleri İşletmeleri, Divriği Demir Madenleri Müessesesi, Et ve Balık Kurumu vs. gibileri

sayılabilir.

Önceki bölümlerde yukarıdaki kuruluşların ve onlara bağlı müesseselerin (şirket) kuruluş amaçları, görev alanları ve gelişimleri araştırılarak değerlendirildi.

Bu işletmelerin ürettiği ürünler "temel mal ve hizmet" olarak değerlendiriliyor. "Temel mal ve hizmet" olarak değerlendirilen ürün ve hizmetlerin fiyatları bakanlar kurulu tarafından, maliyetin altında saptanarak, metropoldeki endüstri işletmelerine üretim maliyetleri düşürülüyor. KİT'lerin bu açıkları "görev zararı" olarak kabul edilerek bütçeden ödeniyor.

"Temel mal ve hizmetler" kapsamına alınan ürünler, dönemlere ve hükümetlerin eğilimlerine göre değişmektedir. Süreç incelendiğinde, fiyatları düşürülen ürünlerin genellikle özel endüstri sektörünün kullandığı girdiler olduğu görülür. Endüstri hammaddeleri veya yarı işlenmiş mallar temel mallar kapsamına alınmaktadır. Örneğin, enerji ürünleri (elektrik, kömür, fuel-oil, kükürt, bakır, çimento vb. (34)

1976'da bakır 4.411 lira maliyetinin altında endüstri işletmelerine satılırken, bu görev zarar çimento için 4 bin, linyit için 430 ve fosfat için 765 liraya iniyordu. 1963-1980 arasında görev zararlar (1963 fiyatlarıyla) 26 milyar 396,7 milyon lira yapıyordu. Türkiye Kömür işletmeleri görev zararlarında 7.817,2 milyon lira ile ilk sırayı alırken, bunu 7.523,9 milyon lira ile Türkiye Zirai Donatım Kurumu, 2.083,8 milyon lira ile Türkiye Şeker Fabrikaları, 1.279 milyon lira ile EBK, 246,4 milyon lira ile TEK, 133'er milyon lira ile Etibank ve Çimento Sanayi izliyordu.

1985 yılında hazineden KİT'lere aktarılan görev zarar ve diğer sübvansiyonların toplamı 441 milyar liraya varıyordu.

Bunlar sadece bazı örneklerdir. Toptan eşya fiyat endeksi ile endüstri hammaddeleri ve yarı mamüllerin fiyat endeksi karşılaştırıldığında, hükümet endüstri ürünlerinin maliyetinin düşürülmesi için hammadde ve yarı mamüllerin fiyatlarına yaptığı zamu toptan eşya fiyatları artışının çok altında tutmaya özen göstermektedir. Örneğin 1970 yılında toptan eşya fiyatları 1972'de %36,8, 1975'te %135,6 ve 1979'da %744,7 yükselirken motorinin fiyatına aynı yıllar için sırasıyla %10,1, %94,6 ve %597,7 zam yapılmış. Diğer ürünlerin fiyatlarına yapılan zamlar motorininkinden farklı sayılmaz. Görülüyor ki devlet, Kürdistan'da ürettiği malları metropole aktararak, diğer özel kesimlere dağıtmaktadır. Kürdistan'daki endüstrisi de teorik olarak yararlanabilir ama, özel endüstri girişimciliğinin çok cılız olduğu önceki bölümlerde görüldü. Böylece bu tür sübvansiyonlardan Türk sanayicileri yararlanıyorlar.

Devletin metropole Kürt zenginliklerini aktarmasının diğer enteresan bir yolu da ortaklıklar vasıtasıyla gerçekleştiriliyor. Kürdistan'da ekonomik faaliyet gösteren Etibank, Türkiye Şeker Fabrikaları, TPAO, Sümerbank vb. metropolde bir dizi özel kesim kuruluşu ile ortaklıklara girişmişler, devletin ekonomik felsefesine uygun olarak özel Türk sanayicilerine Kürdistan'da topladıkları zenginlikleri aktarıyorlar. Resmi dilde buna "bağlı ortaklık" ve "iştirak" denir. Sermayesinin en az %15'i ve en fazla %50'si KİT'lere ait olan şirketlere "iştirak", sermayesinin %50'sinden fazlası KİT'lere ait olan şirketlere ise "bağlı ortaklık" denir.

Önce Kürdistan'daki devlet işletmelerine katılanları, sonra ise Kürdistan'da

faaliyet gösteren devlet işletmelerinin metropoldeki özel kesimle işbirliğini araştıralım.

Yapılan araştırma özel Türk sanayicilerin Kürdistan'daki devlet işletmelerine ortak olmaktan şimdilik çekindikleri ortaya çıkıyor. Devletin işleyip onlara aktarmasını kendileri için daha karlı buluyorlar.

Kürdistan'daki ortaklıklar konusunda sadece Alarko, OYAK ve Türkiye İş Bankası biraz aktiftirler. Muş Meyan Ltd. ve Van Çimento sermayelerinin %10'u Türkiye İş Bankası'na, Mardin Çimento'nun %48'i OYAK'a ve Siirt SİSTAŞ'ın %35'i Alarko'ya aittir. Ayrıca İş Bankasının Keban Holding ve Ortaklığı Ağın Deri Sanayi AŞ %14'üne ve Keban Holding ve Ortaklığı Plastik Sanayi AŞ %32'sine sahiptir. Kürdistan'daki durum bu. Metropolde ise yaygın bir iştirak ağı bulunuyor.

Yalnız Kürdistan'da yapılan baraj gibi büyük inşaat faaliyetleri Türk inşaat firmalarına veriliyor. Örneğin Ata İnşaat 'a Atatürk Barajı, DOĞUŞ'a ise aynı barajın tünel kesimi verildi.

Kürdistan'daki tüm elektrik tesislerine sahip TEK, 1981'in başında metropolde özel kesimin yarısından fazlasına sahip olduğu on şirkete iştirak etmiştir. TPAO da TEK kadar işletmeye iştirak etmiş, ama ikisi dışında diğerlerinin sermayesinin çoğunluğu kendisince kontrol ediliyor. Sermayesinin %50'sinden fazlası özel kesimce kontrol edilen İPRAGAZ AŞ çok sayıda ortaklık kurmuş. TÜMDAŞ-Türk Mühendis Müşavirlik AŞ %10 payla iştirak etmiş. Bu şirketin %40'ı özel kesimin elindedir. Kıbrıs Türk Petrolleri'ne de %34 ile katılmış. TPAO'nun metropoldeki iştirakleri Kürt zenginliklerinin metropole aktarılmasını en yalın bir şekilde belgeyor; iştiraklerinin devlet veya özel sektör olması fark etmez. Enerji sektörünün iştirakleri özette budur.

Madencilik dalındaki durum nedir? Madencilik dalında kaynak akımı için Etibank'ın iştiraklerini irdelemek gerekir. Etibank ağırlıklı maden çıkarıp işleten tesisler işletiyor. Batı Anadolu'da özel kesimin sermayesinin yarısından fazlasını kontrol ettiği Ankara Anonim Türk Sigorta Şirketi'ne iştirak etmiş. Sermayesinin %35,5'i özel kesime %19,75'i İşbankası'na ait olan Ankara Anonim Türk Sigorta Şirketi'ne %29,75 pay ile katılmış.

Gıda alanında Et ve Balık Kurumu ile Şeker Fabrikaları'nın iştiraklerine de değinmek gerekir. Türkiye Şeker Fabrikaları, özel sektörün ortak olduğu 8'den fazla işletmeye iştirak etmiştir. Örneğin, Koç Gurubu'nun sermayesinin %77,5'ini kontrol ettiği Tat Konserve Sanayi'ne %22,5 pay ile katılmıştır. EBK Antalya, Balıkesir vb. şehirlerde 4 özel şirkete iştirak etmiştir.

Sümerbank metropolde sermayesinin yarısından fazlası özel sektöre ait olan işletmelere iştirak etmiştir. İştirakları arasında bankalar da var. Metropolde batı Almanya'nın BASF ve Mannesmann tekellerinin de ortağı olduğu şirketlere iştirak etmiş bulunuyor. Görev alanı olmayan Ankara Çimento Sanayi'nde %5 gibi bir paya, 1981 yılının Ocak ayında ortaklığının %37,9'u özel sektöre ait olan Ereğli Demir Çelik Fabrikası'nda ise %25,5 iştirak payına sahiptir.

V. Emperyalizmin Payı

Bu bölümde irdelenmesi gereken başka bir konu da **emperyalizmin payıdır**. Kimin emperyalist olup olmadığını, somut ekonomik ve politik ilişkileri tahlil ederek değerlendirmek gerekir. Emperyalizm; ekonomik, politik ve kültürel ilişkiler sürecinde bir tarafın diğer tarafa çıkarlarını dikte ettirmesidir. Bu sebeple, Batı veya Doğu devletleriyle kurulan her ilişkiyi olumlu veya olumsuz görme anlayışları itibar görmez; bu anlayışlar politik değil, ideolojiktirler.

Siirt ve Muş Meyan Kökü işletmeleri ile petrol dışında Batı ülkelerinin Kürdistan'da bir yatırımları yoktur. Petrol sözkonusu bölümde incelendi. Siirt'teki işletme sermayesinin %39,9'u (175 milyon TL) ve Muş'taki işletmenin %26,1'i (24 milyon TL) 1980'li yılların ilk yarısında Federal Almanya'ya aitti. Mardin Asbest İşletmesi'nin %30'u (370 milyon TL) ve Van Yün İpliği Tesisi'nin %9'u İslam Kalkınma Bankası'nın elindedir. Bunların dışında Batı ülkeleri Kürdistan'da bir yatırım yapmamış. Yatırımları metropoldedir.

Türk Devleti, Kürdistan'daki bazı önemli yatırımları için Dünya Bankası vb. uluslararası mali kuruluşlardan, tekellerden proje kredileri vb. kaynaklar alıyor. Bu kaynaklar Batılı ülkelerin Kürdistan yatırımları sayılmaz, Türk devletindedirler. Nedeni ise açık: Sağlanan kaynaklar faizle verilen bir kredidir ve kredi veren kuruluşun sözkonusu proje üzerinde bir mülkiyet hakkı bulunmuyor. Kürt madenlerinin ihraç edilmesi, emperyalizmin Kürdistan'ı sömürdüğü şeklinde değerlendirilemez. Kürdistan'daki yatırımlarına ilişkin bu veriler, Batı'nın Türk egemenliği altındaki Kürdistan parçasına ilişkin çıkarları ekonomik olmaktan çok güvenlik-politiktir.

VI. Sonuç

İşleyen bir ulaşım ağının yaratılması yeni Türk devletinin ilk ekonomik faaliyetleri arasında sayılıyor Altyapı, ülkede içpazarın gelişmesi, sermaye birikimi için gerekiydi. Metropolde yeni bir Türk endüstri burjuvazisinin yaratılması ve güçlendirilmesi için sistemli bir politika geliştirildi. Bir taraftan metropolde özel kesimler, özellikle bürokrasinin yakın çevreleri, teşviklerle desteklenirken, diğer taraftan tüm kaynakların metropole, yani Türk bölgelerine akmasına uygun bir altyapı politikası geliştirildi.

Kürdistan'da gerçekleştirilen altyapı yatırımları, Kürt kaynaklarının metropole akıp, orada sermaye birikiminin sağlanmasına hizmet edecek bir şekilde düzenleniyordu.

Kürt şehirleri birbirlerine değil, metropol kentlere demir, kara ve havayolu ile bağlandılar. Oysa metropol'de durum tersidir. Hem önemli şehirler birbirlerine yeterli ulaşım ağıyla bağlıdır ve hem de İstanbul, Ankara, Adana, İzmir gibi büyük kentlere bağlanmışlardır. Ulaşım ağının yetersizliğinden dolayı İstanbul veya Ankara ile ekonomik alışveriş Diyarbakır'a göre daha karlı ve pratiktir.

Araştırmanın ortaya çıkardığı diğer bir sonuç, hem devlet hem de özel sektör yatırımlarının planlı olarak metropolde yoğunlaştırıldığıdır. İlk yirmi yılda yatırımların tümü Türk bölgelerinde gerçekleştirilmiş, Kürt madenleri ise ucuz girdi olarak kullanılmıştır. 1940'lı yılların yarısından 1960'lı yıllara kadar Kürt tarım ürünlerinin bir kesimi Kürdistan'da yarı mamul ürün durumuna getirilirken, petrol ve hidroelektrik enerjisi metropole nakil edildi.

Bugün de devlet yatırımları ve dağıtılan teşvik belgeleri metropolde yoğunlaşıyor. Sözüm ona Kürt bölgelerinin öncelikli iller arasına alınması ve buradaki yatırımları daha fazla özendirmesi altyapı nedeniyle metropol kadar karlı olmuyor. GAP projesinin dışında diğer tüm devlet yatırımları durdurulmuş, yenileri planlanmamıştır.

Metropole kaynak aktarımının en önemli araçları Kürdistan'da işleyen KİT'lerdir. Endüstri alanında Kürt kaynakları KİT'ler vasıtasıyla metropole aktarılıyor ve özel Türk kapitalist işletmelerine ucuz girdi olarak veriliyor. Özellikle KİT'lerin özelleştirilmesi veya KİT'lerin yapılacak zamlarla karlı duruma geçmeleri kaynak aktarımının bu anlatılan biçimini ilerde değiştirebilir. O zaman özel sermaye ya Kürt zenginliklerini doğrudan sömürür ya da devlet Kürdistan'da topladığı kaynakları mali politikasında kullandığı araçlar (vergi iadesi, ihracat teşviki, gümrük indirimi vs.) vasıtasıyla aktarabilir. Ekonomik gelişme sürecini iyi izleyip değerlendirmekte fayda var. Türk hükümet değişiklikleri de kaynak aktarma biçim ve araçlarını ekonomik-politik anlayışına denk düşecek biçimde değiştirebilir. Sömürü ve kaynak aktarımı araç ve yöntemleri mutlak değil, dinamiklerdir.

Araştırma, halkın büyük bir özlemi olan Toprak reformunun 1950'li yıllara dek Türk ağalarınca engellendiğini ortaya koyuyor. Kürt ağalarının engellemesi olanaksızdı, çünkü onların bir kısmı Türk devletine karşı yükselen direnişlere katıldı ve bu yüzden mallarına el konulup sürgün edildiler. Diğer taraftan Türk devleti iktidarını onlarla paylaşmıyordu ve böylece devletin politikasını kendi çıkarları yönünde etkilemeleri de olanaklı olmuyordu. Bugün durum değişmiş, onların toprak reformu konusunda etkileri var.

Batılı devletlerin, petrol dışında Kürdistan'da yatırımları hemen hemen yoktur. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Avrupalıların elindeki demir yolları ve Elazığ madenleri devletleştirildi. En azından "emperyalistler" in Türk egemenliği altındaki Kürdistan parçasını sömürdüğünü, eskisi gibi, sesli iddia edilemez. Türklerle ticari ilişkileri, daha doğrusu Türklerin madenlerimizi bu devletlere ihraç etmesini, onların Kürdistan'ı sömürdüğü şeklinde yorumlamak yanlıştır. Türkler istediği devlete sözkonusu malları ihraç edebilir. Madencilik bölümünde bunların Doğu devletlerine, Çin'e ihraç edildiği saptandı. Batı'nın, özellikle NATO üyesi ülkelerin, Kürdistan'a ilgilerinin asıl nedeni ekonomik değildir, askeri-stratejiktir. Son yumuşama, silahsızlanma, yakınlaşma Kürtler için daha olumlu koşullar yaratmıştır; yeter ki Kürtler bu koşulları iyi değerlendirebilsinler ve buna uygun politika yapabilsinler.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK-POLİTİK SONUÇLAR

Bu bölümde araştırmanın bir genel özeti yapılmıyor. Endüstri sektörlerinin spesifik özellikleri incelendikleri bölümün sonunda ve bundan önceki iki bölümde ise genel olarak değerlendirildiler, metropole kaynak aktarımı mekanizması ortaya çıkarıldı.

Bu bölümde araştırmanın kimi ekonomik-politik sonuçları üzerine tartışılarak yeni bir ekonomik politik perspektifin çıkarılmasına yardımcı olmaya çalışılıyor. Geliştirilen fikirler, işaret edilen perspektifler ve eleştirel değerlendirilen kimi eski konular, bir tartışma taslağı olarak görülmelidir; üzerinde tartışılarak Kürt politikası daha sağlam yeni bir yere oturtulabilir.

* * *

Araştırma, Kürdistan'da kapitalist üretim biçim ve ilişkilerin egemen olduğunu gösteriyor. Bugün Kürtlerin çoğunluğu doğrudan kapitalist endüstri işletmelerinde çalışarak işgücünü satmıyor, ama pazar ilişkileri üzerinde sermaye ile ilişkiye geçip etkisi altındadır ve sermaye tarafından sömürülüyor. Aile emeğinin önemli bir rol oynadığı küçük imalathaneler bile (örneğin, metal, dokuma, terziler vs.) endüstri sermayesinin mallarını girdi olarak işliyor. Bu sömürü ve etki, küçük imalatçılarla sınırlı kalmıyor, yüzbinlerce Kürt tarımcısını kapitalist pazar ilişkileri vasıtasıyla sermaye tarafından etkiliyor. Endüstri sermayesiyle ilişkiye geçme, küçük buğday üreticisinden başlayarak, tütün, pamuk, şeker pancarı, süt üreticileri, hayvan besleyicisine dek uzanıyor.

Bu durum, bir taraftan kırsal bölgedeki Kürt nüfusunun farklılaşma sürecini hızlandırarak kapitalist pazar koşullarına uygun üretim yapmayan küçük üretici ve imalathaneleri iflase iterken, diğer taraftan da onlar arasındaki uzmanlaşmayı, üretimin çeşitlenmesini birlikte getiriyor. Aynı durum küçük imalat endüstrisi

işyerleri için de geçerlidir, bunlar da büyük endüstri sermayesine göre üretim dokularını değiştiriyor, kendilerini ona uyarlıyorlar. Endüstri, girdisini tüm bölgelerden sağladığı gibi ürünlerini de tüm bölgelerde pazarlıyor. Bu, hem kapitalist devlet hem de özel sektörün büyük firmaları için geçerlidir.

Küçük üreticilerin bu durumuna ücretliler de ekleniyor. Bir toplumda faal nüfusun %50'ı işgücünü satmak zorundaysa, bu toplumdaki ilişkileri feodal veya yarı-feodal olarak değerlendirmek gerçekçi olamaz. Ücretli işgücü satın alımı aynı zamanda ekonomik sektörleri arasında kapitalizmin gelişme düzeyini de belirleyen önemli bir kriterdir. Bu kriterle göre, kapitalizmin en fazla geliştiği alan toptan ve perakende ticaret değildir, endüstrinin en önemli sektörü imalat (enerji, madencilik, inşaat hariç), ticareti geçiyor. 1985 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, imalat endüstrisinde çalışan ücretlilerin sayısı toptan ve perakende ticarettekilerin 5,5 katıydı. İnşaat sektörüyle karşılaştırmada da farklı bir durum ortaya çıkmıyor.

1985 yılında Kürdistan'da işle ilgisi süren ücretli nüfusun toplam nüfus içindeki oranı (%22,5) Türkiye'nin 1965 yılındaki ortalamasıyla (%22,4) çakışıyor. 1965 yılında Türkiye'nin yarı-feodal olduğu ileri sürülebilir mi? Türkiye ve Kürdistan arasındaki farka dayanarak Kürdistan'daki toplumsal ilişkilerin ne kapitalist, ne de yarı-feodal tezlerine gerekçe gösterilemez. Sömürge-sömürgeci ilişkilerin yüzeysel gözleme dayanan bir kanıtı olabilir.

Endüstrinin bölgelere dağılımı dengesizdir ve en fazla geliştiği bölge Antep'tir. Sonra Elazığ, Maraş ve Malatya bölgeleri geliyor. Hakkari, Bingöl, Bitlis ve Muş, endüstrinin en az geliştiği bölgeler sayılır. Büyük endüstri işletmelerinin hemen hemen tümü il merkezlerinde veya merkeze yakın yerlerdedirler. Endüstrinin bu dağılım biçimi, Afrika'daki sömürgelerde feodal toplum düzeni içinde "kapitalist adalara" veya plantajlara benzemiyor, pazar ilişkileri vasıtasıyla tüm bölgeler endüstri işletmelerine (özellikle gıda ve dokuma) bağlandı, bağlanıyor. Son 20 yılda ulaşım ve enerjinin gelişimi, bu süreci hızlandırmaktadır.

Kürdistan deniz aşırı bir sömürge değil. Türk toplumu ve devletindeki tüm gelişmeler aynı anda Kürt toplumuna yansıyor ve onu etkiliyor. Etkileme, altyapı kurumları için geçerli olduğu kadar üst-yapı kurumları için de geçerlidir.

Türkiye'nin çıkarlarına kapalı veya dar bir pazar ekonomisi uygun düşmüyor, sömürgeciler mal sürüp kaynak aktarmak için pazarı genişletiyorlar. Zaten pazarın dar olduğu dönemlerde sömürgeciler, köylüleri mallarını devlete satmaya kanunla zorluyorlardı.

Kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olmaya başladığı zaman için 1970'li yılların ikinci yarısı verilebilir. Kapitalist üretim ilişkileri, 1980'li yıllarda gelişip derinleşme aşamasına geçti. Kürdistan'ın kimi bölgelerinde yarı-feodal ilişkiler varlığını koruyor ama, belirleyiciliğini ulusal düzeyde yitirdi.

***

Kürdistan'daki endüstri, Türkiye'nin çıkarlarına uygun olarak geliştiriliyor.

Endüstriyel üretim, yatırım ve dayanıklı tüketim malları yerine, tüketim ve ara malı alanında (hafif endüstri) yoğunlaşıyor. Büyük endüstri işletmelerinin çoğunluğu devletindir.

Küçük endüstri ise bir bütün olarak Kürtler tarafından işletiliyor. Ama bu endüstri alanının önemli kesimi Türk endüstrisinin bir uzantısı durumuna getirilmiştir, üretim dokuları buna göre yapılıyor. Bu durum en açık biçimde metal sektöründe görülüyor.

Bu nedenle metal alanındaki endüstri işletmelerinin 2000'li yıllara dek dayanıklı tüketim ve yatırım malları üretimi aşamasına geçmesi olanaksızdır. Metropoldeki rekabet de bunu daha da zorlaştırıyor. Aynı şey kimya işletmeleri kağıt ve basım vb. dallar için de söylenebilir. Rekabet, bu alanların büyük çaplı üretime geçmesini engelliyor. Kürtlerin bu alanlarda deneyimi olmadığı gibi yeterli sermayeleri de yoktur.

Gıda, dokuma, taş ve toprağa dayalı (çimento hariç) endüstri dallarında durum değişiktir. Bu alanlarda özel sektörün, yani Kürt girişimcilerinin enerjik endüstriyel faaliyetleri var. Un ve unlu ürünler endüstrisi, dokuma vb. (özellikle Antep'te) önemli bir payları var. Bunlar metropoldeki şirketlerle pazar kapma mücadelesini veriyorlar. Kürt girişimcileri, bu alanlarda yatırım yapıp, hem devlet hem de Türk kapitalistleriyle yarış etme şansına sahiptirler.

Bu yarışın, kısa zamanda konfeksiyon alanında yayılma olanağı güçlüdür. Kürt pazarının özelliklerini iyi tanımaları, durumu kendi lehlerine hızla değiştirmeleri ve pazarı ellerine geçirmeleri için önemli bir avantajdır.

GAP projesi, hafif endüstri (dokuma, konfeksiyon, gıda) alanında Kürt girişimcileri ile Türk sömürgecileri arasında bir pazar kavgasının maddi temelini oluşturuyor, altyapının önemli eksikliklerini gideriyor.

Türk devleti bu durumu görüyor ve pazar kavgasını önleyecek önlemler alıyor. Bir kere Kürtlerin iç tüketime yönelik, yani Kürt pazar taleplerine cevap veren yatırım yapmalarını istemiyor, daha fazla sermaye ve know-how (ekonomik, teknik bilgi, deneyim, uluslararası ilişki vb.) gerektiren, ihracata yönelik yatırımları özendirme politikası güdüyor. İkincisi Türk devleti, Kürdistan'daki endüstrileşmenin metropole bağımlı ve Türk kapitalistleriyle işbirliği halinde, bir pazar çatışmasına girmeden geliştirilmesini istiyor. Ağır şartlarla Kürt girişimcilerini buna zorluyor.

Kısaca bu alandaki sorun şudur: Kürt tarımı geliyor. Kürdistan'da geniş bir pazar ve ucuz işgücü var. Türk devleti bunu optimal değerlendirip ülkelerine aktarmak istiyor. Ama Kürtlerin de hafif endüstri alanında endüstri deneyimleri birikmiş, bu alanda yatırımlar gerçekleştirmek istiyorlar. Bu ekonomik faaliyetleri, onları Türk sömürgecileriyle bir pazar kavgasına sürükleyebilir. Bu, Türk devletinin çıkarlarına uymuyor ve bunu başında engellemek istiyor. Kürt girişimcilerini Türk kapitalistleriyle işbirliğine zorluyor. Tersisi durumda zora baş vurur.

Kürt politikası, bu gelişim sürecini iyi analiz ederek, sağlıklı bir politika ile sömürgecilerle savaşımını bir ulusal düzeye yükseltebilir. Başarılı bir politika, sömürgeci statükonun sonunu getirebilir. Kürtler sürece müdahale edip işbirliğini

engelleyebilirler, engellemelidirler. Kürt politik hareketi; kendi girişimlerinin çıkarlarını da programlaştırmak ve onları da safalarına kazanmaya çalışmalıdır. Kendi kapitalistlerini düşman görme tutumları, işlemediği gibi, Kürt politik güçlerin marjinal bir çevre olarak kalmasının çok önemli bir nedendir. Politika, ideolojik darlıktan kurtarılmalıdır. Halkı, ülkenin kurtarılmasından sonra verilen vaatlerle, çizilen güzel tablolarla kazanma politikası yeterli olmuyor, hatta işlemiyor.

***

1940'lı yılların sonuna dek Kürt zenginlikleri işlenmeden metropole aktarılıyordu. Ama bugün sömürgeciler Kürt zenginliklerini endüstriyel işleyip, endüstri girdisi durumuna yükselttikten sonra metropole aktarıyor. Bu süreç, bir iki istisna hariç, 1950'li yıllarda başladı ve sonraki yıllarda genişleyip derinleşiyor. Petrolün bir kesiminin yanısıra Elazığ bakır ve kromları işleniyor. Aynı şey gıda ve dokuma alanı için de sözkonusudur. Ama fosfat ve demir cevherleri için aynı şey söylenemez, bu madenler metropole işlenmeden aktarıyor.

Kaynakların metropole aktarılmasında, özellikle endüstri alanında, KİT'ler bugün de belirleyici bir rol oynuyorlar. KİT'ler vasıtasıyla metropole ucuz girdi, vergi iadesi, iştirak ve ortaklıklar, devlet yatırımları, altyapı yapımı vb. gibi yöntemlerle aktarıyor.

KİT'lerin zararlı faaliyet göstermelerinin başlıca nedeni devletin "temel mal ve hizmet" olarak gördüğü ürünlerin -ki bunlar endüstriye ucuz girdi sağlıyor- fiyatı maliyetin altında saptanmasından kaynaklanıyor, yani resmi ismiyle "görev zararlar"dır. Başka bir ifadeyle KİT'lerin zararları, ucuz girdi amacıyla planlanan bir politikanın sonucudur.

Görülüyor ki, KİT zararları, ne sömürgecilik tezine karşı çıkanlar, ne de Kürdistan'daki devlet tesislerinin geri teknolojisiyle işlediğini ileri süren Kürtler için geçerlidir. Bir yandan KİT'lerin zararlı işlediğini, diğer taraftan sömürgecilik tezini savunmak mantuki değildir, kendi kendisiyle çelişiyor. Gerçekten zararlı faaliyet gösteren tesisler vasıtasıyla kaynak aktarımı olanaklı mı? Besbelli değil.

Ne var ki kaynak aktarımının bu yönelimi değişebilir. Devlet, tersi veya ara çözüm yolları da seçebilir, bazen yüksek fiyatlar saptayarak büyük karlar elde edebilir ve sonra bu karları metropole değişik sübvansiyonlar, yatırımlar, iştirakler vb. yollarla aktarabilir. KİT'leri yeniden düzenleyen Bakanlar Kurulu'nun 8 Haziran 1984'teki 233 Nolu KHK'de saptandığı gibi, "milli ekonomi ile uyum içinde çalışarak sermaye birikimine yardım etmektir" ve "bu suretle daha fazla yatırım kaynağı" sağlamaktır. (Madde 1) Türk hükümetleri, metropole kaynak aktarımının -duruma göre- optimal biçimini seçiyor.

Demek ki, Türk apologetlerin ve ekonomik bilgisizlikleri yüzünden etkilerinde kalan Kürtlerin ileri sürdükleri iddialar, ne objektiftir ne de bir bilimsel araştırmaya dayanıyor. Araştırma, bu tezlerin yanlışlığını gösteriyor.

Kürdistan'dan metropole kaynak aktarımının düzeyini sayısal olarak

saptamak güçtür, ama aktarılan kaynağın Türk ekonomisi için yaşamsal değerde önemi var, yoksa Türkiye'deki sermaye birikimi ve ekonomik büyüme imkansızlaşır; en azından bugünkünün çok gerisinde kalır. Önemli cevherler (krom, demir, bakır) ve enerji (petrol, elektrik) Kürdistan'dan aktarıldı, aktarılıyor. Örneğin, Kürdistan'da çıkarılan petrol olmasaydı, Türkiye petrol ihtiyacını karşılamak için döviz bulamayacaktı ve bu alanda yaratılan değerlerin sadece %2,7'si maaş, ücret ve sosyal yardım olarak Kürdistan'da kalırken, gerisi metropole akmayacaktı. Alman ekonomisti Hirsch, tüm sektörlerde yaratılan değerlerin yaklaşık %1'inin Kürdistan'da kaldığını söylüyor.

Bir taraftan metropole kaynak aktarılırken, diğer taraftan sermaye birikimi ve ekonomik büyüme için metropolde elverişli bir altyapı yatırımı gerçekleştirildi, gerçekleştiriliyor. Kürdistan'daki altyapı yatırımları ise bu hedefe hizmet edecek biçimde düzenlendi. Kara, hava ve demiryolları, Kürt şehirlerini birbirine değil (örneğin, Diyarbakır-Erzurum, Van-Mardin vs.) , Türk metropol kentlerine bağladılar. Bu infraqrütür yüzünden Erzurum ile İstanbul'un ekonomik ilişkileri, örneğin Mardin'e göre daha ekonomik ve pratiktir. Böylece sermaye bunu tercih ediyor.

Elverişli infraqrütür yüzünden sermaye Türk bölgelerine akıyor, orada yatırımlar gerçekleştiriliyor. Üretilen ürünler ise arada gümrük engelinin olmaması nedeniyle Kürdistan'da karla pazarlanmasını sağlıyor. Böylece Kürdistan ile Türkiye arasında metropol-koloni başka bir ifade ile sömürge sömürgeci ilişkiler yaratıldı.

Objektif düşünen herkes iyi bilir: İşlenen petrol ürünleri ile ham petrolün nakli arasında bir fark yok, hatta Batman'da demir ve karayolunun olması ve ham petrol nakli için Batman-Dörtüyol Boru Hattı'nın yapılması daha fazla ekonomik masrafa neden olmuştur. Başka bir örnek. Alüminyum ve demir çelik, en fazla enerjinin harcandığı endüstri alanları sayılırlar. Oysa enerji ve demirin bol olduğu bölgelerde bu işletmeler kurulmuyor, metropolde kuruluyor ve Kürdistan'dan enerji ve demir oraya nakil ediliyor.

Görülüyor ki Kürdistan'ın geri bırakılmışlığının nedeni, "ekonomik işletmecilik", "kapitalizmin spontane gelişme yasalarının" bir sonucu değil, Türk devletinin Kürdistan'a yönelen sistemli politikasının bir sonucudur. Aradaki ekonomik gelişme farkının nedeni, bu sömürge-sömürgeci ilişkilerde aranmalıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bile Kocaeli, Eskişehir küçük kasabaları; Antep, Diyarbakır, Elazığ vs Kürt şehirlerine göre endüstrinin gelişmesi için daha elverişli şartlara sahip değildiler. Bugün bu Türk bölgeleri birer endüstri bölgesi iken, Kürt bölgeleri geri ekonomik düzeydedir.

Kürtler, Türk sömürgecilerinin bu alandaki ekonomik politikasına karşı bir acil ekonomik talepler politikasını geliştiremezler mi?

Kürt politik güçleri, demokratik hak ve özgürlükler alanında olduğu gibi, Türk sömürgecilerinin metropole kaynak aktarımını sınırlayan ve Kürdistan'da sermaye birikimini güçlendiren bir acil ekonomik program geliştirip halka gidebilirler, gitmelidirler. Kürt madenlerinin ülkede işlenip yaratılan yeni değerlerin Kürdistan'da yeni

yatırımlar için değerlendirilmesi yönünde etkili bir çalışma yapabilirler. Enerjinin öncelikle Kürdistan'da kalması, içpazar taleplerine cevap veren yatırımların özendirilmesini istemelidirler. Örneğin, Kürdistan'daki girişimlere maliyetine elektrik ve petrolün verilmesi, ulaşım ağının Kürt şehirleri arasında geliştirilmesi ve Suriye, İran, Irak ve Sovyetler Birliği ile sınır ticaretinin serbest bırakılması, Kürtler arasındaki ilişkilerin güçlenip yaygınlaşmasını ve ekonomik büyümeyi hızlandırır. Et ve Balık Kurumu, Sümerbank, Şeker ve Çimento vb. KİT ürünlerinin metropole aktarılmasını durdurup Kürdistan'daki endüstri girişimcilerine maliyetine satılması, halkın yaşam düzeyini yükseltir ve yatırım girdilerini ucuzlatır, ekonomiyi canlandırır böylece halka iş alanlarının açılmasını sağlar.

Bu taleplerin gerçekleşmesi, sömürgeci sömürü ve baskıya son vermiyor. Ama , sömürüyü demokratik hak ve özgürlükler alanında olduğu gibi sınırlıyor, ulusal bilinci yükselterek sömürgeci ilişkilere daha erken son vermenin koşullarını olgunlaştırır. Kürtlerin ülkesinde işe girmesi, metropole veya Avrupa'ya göç etmesinden, İstanbul'un çaycısı, hamalı vb. durumlara tercih edilir. Ülke ekonomisinin metropolden bağımsız gelişmesinin de yolunu açar kurtuluştan sonra ülkede bir know-how kalır. Bu, Türk hükümetlerinin "doğu'yu kalkındırma" kampanyalarının da içyüzünü açığa çıkarır.

* * *

Araştırmanın tartışılması gereken diğer ekonomik-politik sonucu, **emperyalizmin sömürüsü** konusudur.

Batı devletlerinin tüm yatırımları, Diyarbakır ve Siirt petrol yataklarının işlenmesiyle sınırlıdır. Başka yatırımları yoktur. Kürtlerin emperyalizmin Kürdistan'daki ekonomik çıkarlarına ilişkin politikalarını abarttıkları ortaya çıkıyor.

Batı'nın, özellikle NATO üyesi ülkelerinin, Kürdistan'a ilişkin ilgileri ekonomik çıkarlardan daha çok, "güvenlik" nedenlerine dayanıyor. Yeni yumuşama ve yakınlaşma süreci bu ilgiyi en asgari düzeye indiriyor. Bu çerçevede Türkiye'ye verilen ekonomik, askeri ve politik destek giderek azalıyor. Bu ülkelerde Kürt ulusal sorununa olumlu yaklaşımın son bir kaç yılda güçlenmesinin önemli bir nedeni de budur.

Türkiye bu sürecin farkında, kaygılanıyor ve şöven politikalarının NATO üyelerince eskisi gibi itirazsız desteklenmeyeceğinin farkına varmış bulunuyor.

Kürt dış politikası yerini yeni oluşan uluslararası güç dengesine uyarlamak zordur ve kendisini ideolojik darlık ve subjektivizmin kösteklerinden kurtararak, ilişkilerini tüm devletlerle -başta Avrupa, Sovyetler Birliği ve ABD- karşılıklı yarar dayanan bir düzeye getirmeli; uluslararasıdaki yerini yeniden saptamalıdır. Tüm devletlerle güven verici bağlantısız bağımsız bir politika geliştirilmelidir.

Kürt politik güçleri, Kürt ağalarına ilişkin politikasını eskisi gibi sürdürmesi fazla bir yarar getirmez. Toprak reformu iyidir ve desteklenmesi gereken bir taleptir. Fakat bugün asıl vurgunun ekonomik reformlara kaydırılması daha iyidir.

Toprak reformunun bir yararı demokratik, diğeri ise ekonomiktir. Köylülerin feodal bağımlılıktan kurtarılıp özgürleşmesi gerekli idi. Ama bu görevi büyük ölçüde gelişen kapitalist yönetim ilişkileri çözmüş durumda ve toprak ağaları kapitalistleşmiştir. Modern tarımcılık, feodal bağımlılık kurallarına göre çalıştırılan köylüleri değil, özgürce işgücünü satan kalifiyeli tarım işçilerini tercih eder. Kapitalistleşen toprak ağaları eskisi gibi oburluğunu sürdüremez, onlar çocuklarını okutarak modern kapitalist pazar ilişkilerine uygun ekonomik faaliyetlere giriyorlar.

Emperyalizm, toprak ağaları vb. sorunlar, Kürt politikasının Türk solunun ağır etkisi altında kaldığını, Türk solunun ileri sürdüğü iddiaları bir araştırma yapmadan kendilerine mal ettiklerini gösteriyor. Bu etkilenme Sosyalist düşünceleri Türkler vasıtasıyla öğrenen Kürt solcu çevrelerde daha da belirgin gözüküyor. Kürt politikası, bu ve diğer çeşitli konuları eleştirel değerlendirip, kendisini bu etkiden kurtarmalı ki ülkesinin ve ulusunun çıkarlarını koruyabilsin.

Bugün için önemli olan sorun, Kürt ulusu mücadelesini ulusun tüm sınıf ve katmanları arasında genişletmek ve derinleştirmektir. Kürdistan'ın toplumsal sisteminin nasıl olacağı sorunu, bugünden çok yarının sorunu olmalıdır. Böyle bir politika, günümüzde ülkemiz ve dünya şartlarına daha deng düşüyor.

Burada çıkarılan sonuçlar, ortaya atılan tezler, bugüne dek alışık olmadığımız bir politikadır. Ama gerçekler böyledir., niyetlerimizle çakışsa çakışmasa da gerçeklere gözümüzü kapatmamalıyız, kapatamayız.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

I. ANSİKLOPEDİLER

Yurt Ansiklopedisi, 11. Cilt, İstanbul 1981-1984
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1-10, İstanbul, 1983.
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1-6, İstanbul, 1985.

II. TÜRK VE KÜRT GAZETE VE DERGİLERİ

1. TÜRK

Hürriyet, Tercüman, Milliyet ve Cumhuriyet.

2. KÜRT GAZETE VE DERGİLERİ

Medya Güneşi, Özgür Gelecek, Vatan Güneşi, Bergeh, Tevger, Riya Azadî, Armanç,
Pêşeng Bo Şoreş, Berbang, Hêvîya Gel, Kürdistan Press, Rizgarî, Deng ve Paris
Kürt Enstitüsü Bülteni.

III. MONOGRAFİ VE MAKALELER

ARTUN, Tuncay, *Türkiye'de "Serbest" Faiz Politikası*, İstanbul, Mayıs 1983.
AYATA, Sencer, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik-Türkiye'de Halı Dokumacılığı*,
Ankara, Mayıs 1987.
AVCIOĞLU, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, Cilt I ve II, İstanbul, 1984.
AVCIOĞLU, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1925'e*, Cilt IV, Beşinci
Basım, İstanbul 1983.

S. 206 BOŞ karışıklık olmasın
Ayrıca 205 de 204'ün altına yazılmış

- AYSAN, Mustafa A., *Atatürk'ün Ekonomik Politikası*, Kırklareli, 1981.
- BEŞİKÇİ, İsmail, *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, Birinci Baskı, İstanbul, Şubat 1990.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Mesélesi*, Toplu Eserler 1, İstanbul, Kasım 1980.
- BAŞBUĞ, Faik Y., *24 Ocak Yargılanıyor (Icraatin Dışından)*, Ankara, Mayıs 1987.
- BORATAV, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İkinci Baskı, Ankara, Ağustos 1982.
- BORATAV, Korkut, *Türkiye'de İktisat Tarihi 1908-1985*, Birinci Baskı, İstanbul, Şubat 1988
- BORATAV, Korkut, *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları*, İstanbul, Haziran 1983.
- BORATAV, K., KEYDER Ç., PAMUK, Ş., *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, İkinci Baskı, İstanbul, Şubat 1987.
- BORATAV, K., TÜREL O., AKYÜZ Y. vd., *Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler*, Türkiye Ekonomisi 1980-1985. İkinci Baskı, İstanbul 1985.
- BOZDEMİR, Mevlüt, *Das Wirtschaftsimperium Der Türkischen Armee: OYAK*, Frankfurt, 1985.
- BULUTOĞLU, Kenan, *Bunalım ve Çıkış*, Ankara, Mayıs 1980.
- CAFER, Macit R., *Az gelişmişlik İçinde Geri Bırakılmışlık*, İstanbul, Şubat 1979.
- GÜVEN, Sami, *Türkiye'de Ulaşım Sistemi ve Karayolu Ulaştırma Kooperatifleri*, Ankara, 1982.
- KAFAOĞLU, Arslan B., *İşte Alternatif, Demokratik Planlı Kalkınma*, İkinci Baskı İstanbul, Mart 1986.
- KARADAĞ, Raif, *Petrol Fırtınası*, İstanbul, 1969.
- KARTAL, S. Kemal, *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme*, Ankara, 1983.
- KEPENEK, Y., EREN, S., OYAN, O. vd., *"İşbitiren Ekonomi"*, İstanbul, Ocak 1986.
- KEYDER, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Ankara 1982.
- KONGAR, Emre, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı I*, Beşinci Basım, İstanbul, 1985.
- KUYUCUKLU, Nazif, *Türkiye İktisadı*, İkinci Baskı, İstanbul, Eylül 1986.
- KÜÇÜK, Yalçın, *Türkiye Üzerine Tezler I*, Dördüncü, Ankara, Eylül 1985.
- KARAMUS, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Üçüncü Basım, Ankara, Ağustos 1982.
- KURUÇ, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Birinci Basım, Ankara, Aralık 1987.
- QUATAERT, Donald, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara, Şubat 1987.
- MORTAN, Kenan, ÇAKMAKLI Cemil, *Kalkınma Arayışları*, İstanbul, Kasım 1987.
- NOVIÇEV, A. D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Ankara, Ekim 1979.

- ÖKÇÜN, Gündüz, *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 İstatistikler*, İstanbul, 1984.
- ÖZER, İlhan, *Türk İktisadiyatı Maliyesi ve Sorunları*, Ankara 1976.
- ÖZMEN, Selahattin, *Türkiye'de ve Dünya'da KİT'lerin Özelleştirilmesi*, İstanbul, 1987.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-19013)*, Ankara 1983.
- RATHMANN, Lothar, *Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, İkinci Basım, İstanbul, Mayıs 1982.
- ROZALİEV, Y. N., *Türkiye Sanayi Proleteryası*, İstanbul, Eylül 1978.
- ROZALİEV, Y. N., *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)* Ankara, Aralık 1978.
- ROZALİEV, Y. N., *Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri*, İstanbul, Kasım 1979.
- SAYBAŞILI, Kemali, *Devletin Ekonomiye Müdahalesi (1963-1985)*, Ankara, Şubat 1986,
- SÖNMEZ, Mustafa, *Kırk Haramiler, Türkiye'de Holdingler*, Üçüncü basım, İstanbul. Ocak 1988.
- SÖNMEZ, Mustafa, *Doğu Anadolu'nun Hikayesi (Ekonomik ve Sosyal Tarih)*, İst. 1990
- ŞEKER, Murat, *Güneydoğu Anadolu Projesi, Sosyal ve Ekonomik Sorunlar*, Ankara, mayıs 1987.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, Mart 1986.
- TAŞ, A., *Türkiye Kürdistanı Ekonomik ve Sosyal Yapı*, Aralık 1985.
- TEKELİ, İlhan, *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara 1982.
- TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İkinci Basım, Ankara 1986.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara, 1982.
- TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ (TİP), *Demokratikleşme İçin Plan 1978-1982*, İstanbul, Aralık 1978.
- YAŞA, Memduh (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayınları, İstanbul, 1980.
- YERASİMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizanstan 1971'e*, İstanbul, 1980.

IV. BİRİNCİL KAYNAKLAR

- DİE, 1927 Sanayi Sayımı (Fransızca Baskı), Ankara, 1928.
- DİE, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, Ankara.
- DİE, 1971 Yıllık İmalat Sanayi Anketi, Ankara, 1978.
- DİE, 1977 Türkiye İstatistik Yıllığı.
- DİE, 1980 Genel Tarım Sayımı, Ankara.
- DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İkinci Aşama Sonuçları II- Küçük

- İmalat Sanayi, Türkiye ve Seçilmiş 10 İl, Ankara, Ağustos 1984.
- DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Geçici Sonuçlar, Ankara, 1982.
- DİE, 1981 Motorlu Kara Taşıtları İstatistikleri.
- DİE, 1983 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri, Ankara, 1986.
- DİE, 1984 Tarımsal Yapı ve Üretim, Ankara, 1985.
- DİE, 1984 Motorlu Kara Taşıtları İstatistikleri.
- DİE, 1984 Kentsel Yerler Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçları, Ankara, Şubat 1986.
- DİE, 1985 Türkiye İstatistik Yıllığı.
- DİE, 1985 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İkinci Aşama Sonuçları, II- Küçük İmalat Sanayi, Türkiye ve Seçilmiş 10 İl, Ankara, Mayıs 1989.
- DİE, 1985 Maden İstatistikleri, Ankara, Mayıs 1987.
- DİE, 1985 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Sonuçları, Ankara, Tüm İller.
- DİE, 1985 İnşaat İstatistikleri, Ankara, Şubat 1987.
- DPT, V. BYKP, 1985-1989, Ankara 1985.
- DPT, V. BYKP Döneminde Sektörel Gelişmeler 1985-1989, Ankara 1985.
- DPT, Sosyo Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25) İl, Cilt 1, Ankara, 23 Ekim 1981
- DPT, Türkiye'de Organize Sanayi Bölgeleri (1961-1981), Ankara, Temmuz 1982.
- DPT, Kalkınmada Öncelikli Yörelere Tesbiti ve Bu Yörelere Teşvik Tedbirleri, Ankara, Haziran 1973.
- DPT, Teşvik Belgesi Almış Özel Sektör Projelerininin 1975 Sonu İtibariyle Genel Görünüm ve Uygulama Sonuçları, Ankara, Haziran 1976.
- DSİ, Güney Doğu Anadolu Projesi, Ankara, 1980.
- KİKB, 1981 Köy Envanter Etüdüleri, Tüm Kitapçıklar, Ankara.
- PTT Genel Müdürlüğü, 1982 PTT İstatistikleri, Ankara.
- TEK, Faaliyet Raporu, 1983, 1984, 1985, 1986.
- TÜSİAD, KİT Raporu, İstanbul, 3 Mayıs 1982.
- TÜSİAD, Özelleştirme, KİT'lerin Halka Satışında Başarı Koşulları, İstanbul, Mayıs 1986

DİPNOTLAR

II. BÖLÜM

- (1) Bkz; DIE, Maden İstatistikleri, DIE, BYKP
- (2) 1. BYKP, sf.127, aktaran: Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, Ankara 1982, sf.210
- (3) age, sf. 212
- (4) Bkz; DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Cilt 1, ilgili iller.
- (5) Bkz; Yurt Ansiklopedisi, sf. 2740, ilgili il.
- (6) age, sf. 5696
- (7) Bkz; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, sf. 1020
- (8) Bkz; A. D. Novıçev, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi, Ankara 1979, sf. 135
- (9) Bkz; Y. N. Rozallıyev, Age, sf. 54 (Yalnız Rozallıyev Hükümetin sermaye payını 6 milyon lira olarak verir. Bu bir daktilo batası olsa gerek.)
- (10) Bkz; Cumhuriyet Döneml Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, sf. 1329
- (11) Bkz; DPT, Age, sf. ilgili il
- (12) age, sf. ilgili il
- (13) Bkz; Yurt Ansiklopedisi, sf. 2529, ilgili il.
- (14) age; sf. 2628, ilgili il.
- (15) age, sf. 3005, ilgili il
- (16) Bkz; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, sf. 920
- (17) Bkz; Yurt Ansiklopedisi, sf. 2529
- (18) Bkz; DPT, age, sf.
- (19) Bkz; DPT. Age. sf.
- (20) Bkz, DIE, 1927 Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Fransızca Baskı, ilgili iller.
- (21) Bkz; DIE, Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi 1963, ilgili iller

- (22) Bkz; DİE, 1985 Nüfus Sayımı, ilgili illere ait kitapçıklar.
- (23) Bkz; DİE, 1981 Köy Envanter Etüdü, ilgili illerle ilgili kitapçıklar.
- (24) Bkz; TÜSIAD, KİT Raporu, sf.98
- (25) Bkz; age, sf. 103
- (26) Bkz; TÜSIAD, Özelleştirme ..., sf. 84
- (27) Bkz; "Exporte Des Türkischen Bergbaus", Newpost, 25 Aralık 1987, Ankfra, sf. 4
- (28) Sosyal yardımlar, aynı yardımlar ile işverenlerin Sosyal sigorta ve Emekli Sandığı'na yaptığı ödemelerin toplamıdır.
- (29) Bkz; DİE, Maden İstatistikleri 1987, Ankara, Şubat 1989, sf. 5
- (30) Bkz; DİE, Maden İstatistikleri 1985, Ankara. Mayıs 1987, sf. 5

III. BÖLÜM

- (1) Bkz. Memduh Yaşa (Ed.) Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980, sf. 258
- (2) Daha geniş bilgiler için Bkz: Prof. Dr. Nazif Kuyucaklı, Türkiye İktisadi, İstanbul, Eylül 1986; Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980; Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul 1983; TIP, Demokratikleşme İçin Plan 1978-82, İstanbul, Aralık 1978
- (3) Yurt Ansiklopedisi, Cilt 8, K. Maraş, İstanbul, 1982-1984, sf. 5696-97
- (4) age, sf. 5697
- (5) DİE, 1963 Sanayi ve İşyerleri Anketi
- (6) Yurt Ansiklopedisi, ilgili iller
- (7) DİE, Kentsel Yerler Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları, Ankara 1986, 5. Bölge, Tablo 6, sf. 177
- (8) Macit R. Cafer, Az Gelişmişlik İçinde Geri Bıraktırmışlık, Yöntem Yayınları, İstanbul, Şubat 1979, sf. 122
- (9) TIP, Demokratikleşme İçin Plan 1978-82, İstanbul, Aralık 1978, Tablo 311, sf. 65
- (10) Macit R. Cafer, age, sf. 212
- (11) DİE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi (İller) 1971, Tablo 8/A ve 9/A
- (12) TIP, age, sf. 209
- (13) A. TAŞ, Türkiye Kürdistanı Ekonomik ve Sosyal Yapı, Aralık 1985, sf. 160

IV. BÖLÜM

- (1) DPT, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı ve Hürriyet Gazetesi, 26 Şubat 1983, sf.11
- (2) Türkiye Petrol Kurumu'nun Kurulması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, Resmi Gazete, 28 Ekim 1983, sayı 18205, sf. 19; Aktaran: Prof. Dr. N. Yusuf Kuyucuklu, Türkiye İktisadi
- (3) age.
- (4) Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 5. Cilt, İstanbul 1980, sf. 1343
- (5) DPT, V. BYKP 1985-1989, sf. 105
- (6) Hürriyet Gazetesi (Avrupa baskısı), 26 Şubat 1983, sf. 11
- (7) Jeolojik, jeofizik ve sondajlarla ilgili veriler şu kaynaklardan alınmıştır: Hürriyet, 26 Şubat 1983; Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 5. Cilt

- ve Yurt Ansiklopedisi 3. ve 9. ciltler
- (8) Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 5. Cilt, sf. 134
- (9) Memduh Yaşa (Ed.) Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi, 1923-1978, Akbank Kültür Yayını, İstanbul, 1986, sf. 320
- (10) DPT, I. BYKP 1963-67, Ankara-1963, sf. 438. Aktaran: Macit R. Cafer, age, sf.110
- (11) Yurt Ansiklopedisi, 9. Cilt, sf. 6708
- (12) İstanbul Sanayi Odası 1985 Yılı İlk Yarısında Türkiye Ekonomisi, İstanbul, Ekim 1985, sf. 34-35
- (13) DPT, V. BYKP Döneminde Sektörel Gelişmeler 1985-1989, Ankara, Ocak 1985, sf. 120

V. BÖLÜM

- (1) Yurt Ansiklopedisi, sf. 2739
- (2) Age, sf. 3004
- (3) Dr. Peter Baron, Deutsch-Türkische Joint-Ventures in der Agrar-Emährungswirtschaft, in: der. Ldw. 60(1982), Seite 316.
- (4) Yurt Ansiklopedisi, sf. 2626 ve 7597
- (5) DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Cilt-1, sf. 143
- (6) Age, sf. 273
- (7) Yurt Ansiklopedisi, Erzincan İli, sf. 2630
- (8) Age, sf. 2629
- (9) DİE, Sanayi ve İşyerleri Anketi 1963, ilgili iller
- (10) Prof. Dr. Nazif Kuyucuklu, Türkiye İktisadı, İstanbul 1986, sf. 274-275
- (11) Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt. 2, sf. 246
- (12) TÜSİAD, KİT Raporu, 1982, sf. 113
- (13) a.g.e, sf. 91
- (14) a.g.e, sf. 114
- (15) TÜSİAD, Özelleştirme, KİT'lerin Halka Satışında Başarı Koşulları, 29 Mayıs 1986, İstanbul, sf. 82
- (16) a.g.e, sf. 86
- (17) a.g.e, sf. 82
- (18) DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, sf. 88
- (19) a.g.e, sf. 112
- (20) Yurt Ansiklopedisi, sf. 5456
- (21) a.g.e, sf. 3012 ve 5698
- (22) Prof. Dr. Nazif Kuyucuklu, a.g.e, sf. 358
- (23) Yurt Ansiklopedisi, ilgili iller
- (24) a.g.e, ilgili iller
- (25) DİE, "Tarımsal Yapı ve Üretim" yıllıkları, ilgili yıllar ve iller
- (26) Yurt Ansiklopedisi, sf. 3012
- (27) a.g.e, sf. 5455
- (28) a.g.e, sf. 2629
- (29) a.g.e, sf. 3011
- (31) a.g.e, sf. 3009
- (32) a.g.e, sf. 3010
- (33) DİE, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, Ek Tablo 2
- (34) DPT, 5. BYKP Döneminde Sektörel Gelişmeler, 1985-1989, Ocak 1985, sf.76

- (35) DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı, 1. Büyük İmalat Sanayi (Geçici Sonuçları), İlgili İl.
- (36) Yurt Ansiklopedisi, sf. 2629, 3012 ve 5456
- (37) Köy Envanter Etüdüleri 1981, ilgili İl
- (38) DİE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi 1971 (İller), ilgili İl
- (39) 5. BYKP, sf. 76
- (40) DİE, "Tarımsal Yapı ve Üretim" yıllıkları, ilgili yıllar ve İller.
- (41) Yurt Ansiklopedisi, sf. 5454
- (42) Age, sf. 1409
- (43) Türkiye'de Beldeler, Bitlis, 15 Ekim 1989, İstanbul
- (44) Hürriyet, 18 Ağustos 1986
- (45) Yurt Ansiklopedisi, sf. 6699
- (46) Yurt Ansiklopedisi, sf. 6699
- (47) DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (Geçici sonuçları)
- (48) Tablo'nun dipnotunda da belirttiği gibi, 10 özel İşyerinin bilgileri gizli tutulduğundan hesaplamaya dahil edilmemiştir.
- (49) Bkz. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Sicil Dairesi 1980 Bilgileri, Aktaran DPT, Sosyo Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 İl), Ankara, Mart 1982 ve DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl, C.1 Ankara Ekim 1981
- (50) DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı İkinci Aşama Sonuçları. 2. Küçük İmalat Sanayi Türkiye ve Seçilmiş 10 İl
- (51) 1980 Sayımı'nın 2. Küçük imalat (Geçici Sonuçlar)'ta Antep'teki 1-9 kişilik gıda imal athanelerinin sayısı 689 olarak veriliyor.
- (52) 1927 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nda 10'dan fazla kişi çalıştırılan İşyerlerinde çalışanların sayısı, yapılan sınıflamanın ortalaması alınarak hesaplandı ve ücretliler sayısından çıkarıldı, çünkü 10'dan fazla kişinin çalıştırdığı İşyerlerinde aile emeğinin önemini yitirdiği kabul edilir.
- (53) DPT, 5. BYKP Sektörel Gelişmeler 1985-1989, sf. 57

VI. BÖLÜM

- (1) Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, Ankara, sf. 107
- (2) Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, İstanbul, 1986, sf. 370
- (3) Şevket Pamuk, Age, sf. 107
- (4) a.g.e, sf. 106 ve 120
- (5) Yurt Ansiklopedisi, ilgili İl, sf. 2531
- (6) Yurt Ansiklopedisi, sf. 5697
- (7) a.g.e, sf. 3009
- (8) a.g.e., sf. 3009
- (9) a.g.e, sf. 3010
- (10) a.g.e, sf. 3010
- (11) a.g.e, ilgili İller
- (12) Tablo'da sunulamayan veriler 1963 Sayımı'ndan hesaplanarak alınmıştır.
- (13) Bkz. DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (İkinci Aşama Sonuçları) 2. Küçük İmalat Sanayi. Türkiye ve Seçilmiş 10 İl, Ankara 1984
- (14) Gaziantep Ticaret Odası Yıllığı, sf. 35; aktaran: Y. N. Rozaliyev: Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960), Ankara 1978, sf. 68
- (15) DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri ve Yurt Ansiklopedisi,

- İlgili İller
- (16) a.g.e, İlgili İller
  - (17) Bkz, Türkiye'de Beldeler, Urfa İl, İstanbul, 15 Aralık 1984
  - (18) Hürriyet, 2 Haziran 1987, sf.9
  - (19) DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı I. büyük İmalat Sanayii (Geçici Sonuçlar)
  - (20) Bkz. Y.N. Rozaliyev, Age, sf. 246ff., 177ff ve Yurt Ansiklopedisi, sf. 5455
  - (21) a.g.e, sf. 158 ve 5455
  - (22) TÜSİAD, KİT Raporu, sf. 92

VII. BÖLÜM

- (1) Yurt Ansiklopedisi, İstanbul 1982-1984, ilgili İller.
- (2) Yurt Ansiklopedisi, İlgili İller.
- (3) DPT, Sosyo Ekonomik yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 İl) , Ankara, Mart 1982, sf. 129
- (4) Aktaran, Yurt Ansiklopedisi, ilgili İller.
- (5) DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (Birinci Aşama Sonuçları) İl: Diyarbakır, Ankara, Mayıs 1983, sf. 17-21

VIII. BÖLÜM

- (1) Yurt Ansiklopedisi, sf. 5457
- (2) Bkz. 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı. İkinci Aşama Sonuçları Türkiye ve Seçilmiş 10 İl, DİE Ankara, Ağustos 1984

IX. BÖLÜM

- (1) Yurt Ansiklopedisi, Antep İl, sf. 3006
- (2) a.g.e, Siirt İl, Sf. 6708
- (3) a.g.e, Elazığ İl, sf. 2532
- (4) Bkz. TÜSİAD, KİT Raporu, sf. 105
- (5) Bkz. Beldeler, Siirt, sf. 41.
- (6) Bkz. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, sf. 516

X. BÖLÜM

- (1) DİE, Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi 1963, Ek Tablo 1 ve 2, sf. 210 ve sf. 74
- (2) DPT, İller İtibarıyla Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl, Cilt 1, 23 Ekim 1981
- (3) DİE Yıllık İmalat Sanayi Anketi (İller) 1971
- (4) 233 Sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun
- (5) TÜSİAD, KİT Raporu, İstanbul, 3 Mayıs 1982, sf. 107 ve 112
- (6) TÜSİAD, Özelleştirme, KİT'lerin Halka Satışlarında Başarı Koşulları, İstanbul, 25.9.1986, sf. 83
- (7) TÜSİAD, KİT Raporu, İstanbul, 3.5.1982, sf.88 ve 104
- (8) Mevlüt Bozdemir, Das Wirtschaftsimperium der Türkischen Armee OYAK,

- Frankfurt 1985, sf. 43
- (9) TÜSİAD, KİT Raporu, sf. 99
- (10) Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Köy Envanter Etüdüleri (1981), ilgili iller
- (11) DİE, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, "Açıklama" bölümü
- (12) DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (İkinci Aşama sonuçları) Küçük İmalat Sanayi Türkiye ve Seçilmiş 10 İl
- (13) DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl, Cilt 1, Ankara, 23 Ekim 1981; DPT, Sosyo Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 İl), Ankara, Mart-1982; Yurt Ansiklopedisi, ilgili iller; Köy Envanter Etüdüleri (1981), ilgili iller
- (14) Bkz.; DİE, Compte Rendu du Recensement Industriel de 1928, ilgili iller.
- (15) Bkz.; DİE Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 20.10.1985, ilgili iller.
- (16) Bkz.; DİE, İnşaat İstatistikleri 1985, Ankara, Şubat 1987, sf. 2
- (17) "Günaydın" gazetesi, 21 Ağustos 1989
- (18) TÜSİAD, Özelleştirme, KİT'lerin Halka Satışında Başarı Koşulları, sf. 83

XI. BÖLÜM

- (1) Yurt Ansiklopedisi, sf. 3012 ve 5699
- (2) DİE, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İkinci Aşama Sonuçları, 2. Küçük İmalat Sanayi, Türkiye ve Seçilmiş 10 İl.
- (3) DİE, Yıllık İmalat Sanayi (İller) 1971, ilgili iller
- (4) DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, ilgili iller.
- (5) a.g.e, Elazığ İli, sf. 92
- (6) DİE, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1983, ilgili iller.
- (7) DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri ve Yurt Ansiklopedisi, sf. 546 ve 5699
- (8) Yurt Ansiklopedisi, sf. 3012
- (9) DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, ilgili iller.
- (10) DPT, BYKP Döneminde Sektörel Gelişmeler, 1985-1989, sf. 170
- (11) Yurt Ansiklopedisi, sf. 2629
- (12) Von Dr. Peter Baron, age, sf. 315
- (13) Yurt Ansiklopedisi, sf. 1410 ve DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, ilgili iller.
- (14) TÜSİAD, KİT Raporu, sf. 103
- (15) Yurt Ansiklopedisi, sf. 5457
- (16) DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Sosyo Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 İl); Yurt Ansiklopedisi, sf. 2276
- (17) DPT, 5. BYKP, sf. 170
- (18) TÜSİAD, a.g.e, sf. 111
- (19) DPT, İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Yurt Ansiklopedisi, sf. 2559. Yurt Ansiklopedisi, bir yanlışlık sonucu olacak, DPT'dan aldığı Şark Kromları İşletmesi Müessesesi ile Ferrokrom Tesisleri'nin İstihdam sayısını birbirleriyle karıştırmıştır.
- (20) Yurt Ansiklopedisi, sf. 2530.
- (21) Köy Envanter Etüdüleri, 1981, Elazığ İli
- (22) DİE, Yıllık İmalat İstatistikleri (İller) 1971
- (23) DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri,

20.10.1985, ilgili iller

XII. BÖLÜM

- (1) DİE, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, Ek Tablo:2 ve ilgili iller
- (2) DİE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi (İller) 1971, ilgili iller.
- (3) DPT, Türkiye'de Organize Sanayi Bölgeleri (1961-1981) Yayın No: 1839, Ankara, Temmuz 1982, sf.47
- (4) TÜSIAD, KIT Raporu, İstanbul, 3 Mayıs 1982, sf. 16
- (5) DİE, Genel Nüfus sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 20.10.1985, Yayın No:1369, Ankara, Nisan 1989, Tablo 49 ve aynı yayının tek tek illere ilişkin kitapları, Tablo 26
- (6) Ek Tablo 7'de verilmeyen veriler dip not 5'te verilen kaynaklardan alındı.

XIII. BÖLÜM

- (1) Daha geniş bilgi için bkz. Gündüz Ökçün: Osmanlı Sanayii, 1913-1915 İstatistikleri, Üçüncü Baskı, İstanbul 1984 ve Yurt Ansiklopedisi, Türkiye genel, sf. 8466
- (2) The Economy of Turkey ..., sf. 8 ve Ekonomist, 15 Mayıs 1954, aktaran: Y. N. Rozaliev: Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, sf.129
- (3) Afet İnan, derleyen, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933, Ankara, 1972, sf. 13; aktaran : Y. Küçük, Türkiye Üzerine Tezler I, 4. Baskı, Eylül'85, sf. 197.
- (4) İsmail Arar, derleyen, Hükümet Programları 1920-1965, İstanbul, sf. 88, aktaran: age, sf. 199
- (5) DPT, v. BYKP 1985-1989, sf.1
- (6) a.g.e, sf. 35
- (7) Konu üzerine bilgi edinmek isteyenler için bkz. Y. N. Rozaliev: Age; K. Boratav: Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985..., ile Türkiye'de Devletçilik ...; Y. Küçük: Türkiye Üzerine Tezler I, özellikle sf. 73-103 ve 155-231; M. Sönmez: Kırk Haramiler, ..Beşinci Bölüm; K. Saybaşı: Devletin Ekonomiye Müdahalesi (1963- 1985) .., ikinci kesimin tümü.
- (8) Bkz. Çağlar Keyder, Dünya İçinde Türkiye Ekonomisi (1923-1929), Ankara, 1982, sf. 51; Sami Güven, Türkiye'de Ulaşım Sistemi ve Karayolları Ulaştırma Kooperatifleri, Ankara, 1982, a.g.e, sf. 50
- (9) a.g.e, sf. 50
- (10) a.g.e, sf. 46-51
- (11) Bkz. Memduh Yaşa (Ed.) Age, sf. 74 ve Emre Kongar, İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin toplumsal yapısı, Cilt 2, Beşinci Baskı, İstanbul, 1985, Kronoloji Bölümü
- (12) DİE, 1963 Sanayi ve İşyerleri Temel Anketi, Ek Tablo 2
- (13) Stefanos Yerasimos, Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizanstan 1971'e, Üçüncü Baskı, İstanbul 1980, sf. 691
- (14) TİP, Age, sf. 209
- (15) DPT, İmalat Sanayi Yatırımlarının Bölgesel Dağılımı, yayın No: 853. Şubat 1970, Aktaran: Memduh Yaşa (Ed.), a.g.e, sf. 68
- (16) S. Yerasimos a.g.e, sf. 832
- (17) DİE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi (İller) 1971.
- (18)

- (19) DİE, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1983
- (20) Fikret Bila, "Yatırımlar Durakladı", Milliyet (Avrupa baskısı), 5 Temmuz 1987, sf.6
- (21) Bkz. Yurt Ansiklopedisi, ilgili iller, sf. 2274, 2623 ve 2742
- (22) Osmanlıların Endüstri Teşvikleri Üzerine, bkz. Zafer toprak, a.g.e, başlıca VII Bölüm
- (23) TSK üzerine tüm kitaplarda geniş bilgi veriliyor. Örneğin, Bkz, Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik..., sf. 86; Y. N. Rozallyev, a.g.e, sf. 71; Yurt Ansiklopedisi, Türkiye genel, sf. 8472-8473
- (24) Konuyu ayrıntılarıyla irdelemek araştırmamızın kapsamını aşıyor. Osmanlı toprak işleme ve vergilendirme sistemi üzerine geniş bilgi için bkz. Ö. L. Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserleri 1, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980; S. Yerasimos, a.g.e,
- (25) TBMM, Kavanın Mecmuası, Devre: IV- İçtima:3, Cilt:13, 1934, Ankara, TMMB Mat baası, sf. 782-783
- (26) Ö. L. Barkan, "Çiftçiyi topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Ziraat Bir Reformun Ana meseleleri", İÜFM, 6-12, aktaran: Y. S. Tezel, Age, sf. 323.; ayrıca yine bkz. Ö. L. Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesi, sf. 453-456; Bilsay Kuruç, Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Ankara, 1987, sf. 157-187
- (27) Yurt Ansiklopedisi, Türkiye genel, sf. 288
- (28) Y. S. Tezel, a.g.e, Tablo 10.1, sf.288
- (29) Y. N. Rozaliyev, a.g.e, sf. 32-38
- (30) DPT, Yatırımların İhracatın ve Döviz Kazandırıcı Hizmetlerin Teşviki, DPT-ÖİK 263, Nisan 1977 sf. 131-132; aktaran Mumduh Yaşa (Ed.), a.g.e, sf.68
- (31) Hürriyet, 29 Ekim 1987, Avrupa baskısı ve Cumhuriyet, 30 Ekim 1987
- (32) Milliyet, 30 Ağustos 1989 ve Hürriyet, 2 Mayıs 1988 (Avrupa baskıları)
- (33) Bkz. Mustafa Sönmez, Kırk Haramiler, sf. 140-144
- (34) Kemali Saybaşı aktarılan eserinde bu konuları ayrıntılı bir şekilde inceliyor. Aynı şey Mustafa Sönmez'in "Kırk Haramiler" adlı eseri için de geçerlidir. TÜSIAD'ın KİT Raporu ve TİP'in aktarılan eserinin ekinde verilen tablolar, iştirakler üzerine geniş bilgiler içeriyorlar. Tersini belirtmedikçe verilecek rakamsal veriler bu kaynaklardan aktarılacaktır. Ayrıca "Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler. Türkiye Ekonomisi 1980-1985" (Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985) eserinde O. Türel ve Y. Akyüz'ün makaleleri de enteresandır.

Ö M E R T U K U

1956'da Batman'de doğdu. İlk ve ortaokul'dan sonra liseyi Diyarbakır ve Siirt'te okudu. Okumak amacıyla 1976'da Almanya'ya gitti. Alman Lisesi devlet bitirme sınavını Hamburg Üniversitesi'nde verdi. Goethe Enstitüsü ve Münih Üniversitesi'nin "Yüksek Alman Dili Diploması'nı aldı. Köln Üniversitesi'nde ekonomi, politika ve sosyal politika bölümlerini okuyarak, "Kürtler Örneğinde Türkiye'nin Kültürel Politikası" isimli diploma tezini hazırladı. 1999'da Almanya Parlamentosu tarafından Türkiye'nin Kürtlere ilişkin politikası üzerine bilirliği olarak dinlendi ve değişik konferanslarda tebliğler sundu. Tuku'nun bu yapılıminin dışında, Türkiye'nin Kürtlere ilişkin politikası üzerine bir araştırması, Alınca ve Türkçe olarak basılıyor.

